

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის

მაცნე

675-11/2
1982

30

ეკონომიკისა და
სამართლის
სერია

1.1982

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის „მაცნე“,
ეკონომიკისა და სამართლის სერია, 1982, № 1

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

ეკონომიკისა და
სამართლის
სერია

СЕРИЯ
ЭКОНОМИКИ И
ПРАВА

ჟურნალი დაარსებულია 1980 წელს
Журнал основан в 1980 году
გამოდის 3 თვეში ერთხელ
Выходит раз в 3 месяца

1. 1982

გამომცემლობა „მეცნიერება“
ИЗДАТЕЛЬСТВО «МЕЦНИЕРЕБА»

თბილისი
ТБИЛИСИ

სარედაქციო კოლეგია: ა. გუნია (რედაქტორი), პ. გუგუშვილი, ი. დოლიძე, გ. თოდუა, თ. ლილუაშვილი, ი. მიქელაძე, ი. ფუტყარაძე, თ. შავგულიძე (რედაქტორის მოადგილე), თ. ხოშტარია (რედაქტორის მოადგილე).

პასუხისმგებელი მდივანი ა. შენგელია

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: Гунья А. Л. (редактор), Гугушвили П. В., Долидзе И. С., Лилуашвили Т. С., Микеладзе И. С., Путкарадзе Я. В., Тодуа Г. С., Хоштария Т. С. (зам. редактора), Шавгулидзе Т. Г. (зам. редактора).

Ответственный секретарь А. Л. Шенгелия.

© „საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე“,
ეკონომიკისა და საბარტლის სერია, 1962.

რედაქციის მისამართი: თბილისი, 380007, შახარაძის ქ. № 14

Адрес редакции: Тбилиси, 380007, ул. Махарадзе, 14

ტელეფონი 93-22-60 **телефон**

გადეცა წარმოებას 25.12.81; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 30.6.82; შეკვ. № 3937; ანაწყობის ზომა 7×111/2; ქალაქის ზომა 70×1081/16; მაღალი ბეჭდვა; ნაბეჭდი თაბახი 10.2; საარტიტეხო-საგამომცემლო თაბახი 7,9; უე 05610; ტირაჟი 730;

ფასი 85 კაბ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ. 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქ. სსრ. მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ. 19
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

შინაარსი

ეკონომიკა

ა. გუნია, პარტიის მიერ დასახული კურსით (საქართველოს სსრ კომპარტიის თბილისის საქალაქო კომიტეტის თაობაზე სკკპ ცენტრალური კომიტეტის დადგენილების 10 წლისთავისათვის)	5
ბ. შექვაბიძე, თაქსიუფალი დროის, როგორც ეკონომიკური კატეგორიის განსაზღვრისათვის	11
პ. სარჩიშვილი, ა. ჩიქოვანი, ი. რუხინაშვილი, მეცნიერულ კადრებზე მოთხოვნის პროგნოზირების მეთოდის შესახებ	20
გ. შალვა, თ. ბრელიძე, სამეურნეო-საბაზო-სოციალისტური და აგროსამრეწველო კოოპერირება — სკკპ აგრარული პოლიტიკის ძირითადი მიმართულება	33
დ. სინაძე, საქართველოს სსრ ერთობლივი მატერიალური მარაგის სტრუქტურის სრულყოფის საკითხები	39
ი. არჩვაძე, საზოგადოებრივი წარმოების ეფექტიანობის კრიტერიუმის განსაზღვრისათვის	48

სამართალი

ბ. როგავა, საქართველოს რევოლუციური კომიტეტების სამეურნეო-ორგანიზაციული ფუნქციის შესახებ	62
გ. კალანდია, მოსახლეობისაგან სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის შესყიდვის ტიპობრივი ხელშეკრულების სრულყოფის ზოგიერთი საკითხი	71
დ. კეკელიძე, სამართალი და სასამართლო ორგანიზაცია ოსმალთა-ყიზილბაშების პერიოდის ქართლში	79

რეცენზია, ინფორმაცია, ჟრონიკა

ფუნდამენტური ნაშრომი სოციალიზმის პოლიტიკური მეთოდის შესახებ	96
ვახტანგ VI სამართლის ახალი რუსული თარგმანი	101

СОДЕРЖАНИЕ

ЭКОНОМИКА

А. Л. ГУНИЯ. Курсом, намеченным партией (к 10-летию постановления ЦК КПСС по Тбилисскому горкому партии)	5
Э. Г. МЕКВАБИШВИЛИ. К вопросу определения свободного времени, как экономической категории	11
Р. А. САРЧИМЕЛИЯ, Е. А. ЧИКОВАНИ, И. М. РУБИНШТЕЙН. О методе прогнозирования потребностей в научных кадрах	20
Ш. Г. МЕЛАДЗЕ, Т. А. БРЕЛИДЗЕ. Межхозяйственное и агропромышленное кооперирование — основное направление аграрной политики КПСС	33
А. О. СИСВАДЗЕ. Вопросы совокупных материальных запасов Грузинской ССР	39
И. С. АРЧВАДЗЕ. К вопросу об определении критерия эффективности общественного производства	48

ПРАВО

Х. П. РОГАВА. О хозяйственно-организаторской функции революционных комитетов Грузии	62
М. Х. КАЛАНДИЯ. Некоторые вопросы усовершенствования типового договора закупок сельхозпродукции у населения	71
М. М. КЕКЕЛИА. Право и судопроизводство в Карталинском царстве перед его оккупацией ирано-турецкими захватчиками (1723—1747 гг.)	79

РЕЦЕНЗИЯ, ИНФОРМАЦИЯ, ХРОНИКА

Фундаментальный труд о методе политической экономии социализма	96
Новый русский перевод законов Вахтаंगा VI	101

ავთანდილ გუნიას

პარტიის მიერ დასახული კურსით

(საქართველოს სსრ კომპარტიის თბილისის საქალაქო კომიტეტის თაობაზე სკკპ ცენტრალური კომიტეტის დადგენილების 10 წლისთავისთვის)

85
17358

სკკპ ცენტრალური კომიტეტის 1972 წლის 22 თებერვლის დადგენილების ისტორიული მნიშვნელობა და ეკონომიკური არსი ის არის, რომ მან გარდატეხა მოახდინა რესპუბლიკის პარტიული, საბჭოთა და სამეურნეო ორგანოების საქმიანობაში, ხელი შეუწყო პარტიული და სახელმწიფო მუშაობის ლენინური სტილისა და ნორმების, ეკონომიკის მართვის ფორმებისა და მეთოდების აღდგენას. ამასთან დაკავშირებით, პრინციპულად ახალ საფუძველზე გარდაქმნა მუშაობა საზოგადოებრივი საქმიანობის ყველა სფეროში, იგი სულ უფრო მეტად უახლოვდებოდა და გამოხატავდა განვითარებული სოციალისტური საზოგადოების თავისებურებებსა და მოთხოვნებს. ეს კონკრეტულად გამოიხატა საქმიანობის, შეუპოვრობისა და მიზანსწრაფვის გაძლიერებით, შრომითს კოლექტივებში მაღალი პრინციპულობისა და ურთიერთმომთხოვნელობის, კრიტიკისა და თვითკრიტიკის ვითარების შექმნით. შესამჩნევად გაიზარდა მშრომელთა აქტიურობა საწარმოო საქმიანობასა და საზოგადოებრივ ცხოვრებაში. გაძლიერდა ორგანიზატორული მუშაობა დისციპლინის განმტკიცების, კადრების სწორად განაწილებისათვის. უფრო ფართოდ და ღრმად გაიშალა სოციალისტური შეჯიბრება. არაკომპეტენტურობას, რესპუბლიკის ეკონომიკური პოლიტიკის ცალკეული პრობლემების გადაწყვეტას სუბიექტივიზმის პოზიციებიდან, რასაც უარყოფითი, მძიმე შედეგები მოჰყვა, პრინციპულად პარტიული, კოლექტიური, მეცნიერულად დასაბუთებული მიდგომა დაუპირისპირდა. ყოველივე ამან მნიშვნელოვნად შეუწყო ხელი თეორიისა და პრაქტიკის ერთიანობის განმტკიცებას, მათი გარკვეული დამოკიდებულების ლიკვიდაციას. კერძომესაკუთრული ტენდენციების გავრცელებას, დატაცებას, მექრთამეობას, მუქთახორობას, მომხვეჭელობასა და სხვა ანტისოციალისტურ, ანტისაზოგადოებრივ მოვლენებს დაუპირისპირდა პატიოსნება, შრომისმოყვარეობა, სოციალისტური საკუთრებისადმი მომჭირნე დამოკიდებულება, შეურთველობა ყოველგვარი ანტისაზოგადოებრივი გამოვლინებისადმი ყველა დონეზე. ყოველივე ეს საქართველოს მშრომელთა ფართო მასების საარსებო მოთხოვნილებად იქცა.

განვითარებული სოციალიზმის სტადიაზე ანტისოციალისტურ მოვლენათა წინააღმდეგ ბრძოლაში ნასების ამგვარი აქტიუზაცია კანონზომიერია. იგი ორგანულად უკავშირდება ეკონომიკური და საზოგადოებრივ — სოციალური განვითარების იმ ამბლებულ ამოცანებს, რომლებიც მომწიფებულ სოციალისტურ საზოგადოებას ახასიათებს. ამიტომ, ეკონომიკის, საზოგადოებრივი ცხოვრების ყველა სფეროში, ყველა დონეზე რეალური სოციალიზმის მოთხოვნათა საწინააღმდეგოდ წარმოშობილი თითოეული ტენდენცია ვერ იქნება სიცი-

დ. მარტ. ია. ს. ს. ს.
სსრ სახელმწიფო
რესპუბლიკური
საბჭოთა კომუნისტური

ცხლისუნარიანი, ვერ იმოქმედებს ხანგრძლივად. მაგრამ ამ ტენდენციათა გამოვლინებებს ჩანასახშივე შეურიგებლად, უკომპრომისოდ უნდა ვებრძოლოთ. სწორედ ამ გზას დაადგა და ამ გზით გაუძლეა მშრომელთა ფართო მასებს საქართველოს რესპუბლიკური პარტიული ორგანიზაცია.

რესპუბლიკის პარტიული, საბჭოთა და სამეურნეო ორგანოების საქმიანობის უმნიშვნელოვანესი ამოცანა გახდა სახალხო-სამეურნეო გეგმებისა და სოციალისტური ვალდებულებების უთუო შესრულება მრეწველობის, სოფლის მეურნეობის თითოეული დარგის, კაპიტალური მშენებლობის, ტრანსპორტისა და მომსახურების სფეროში. ამ მიზნით, რესპუბლიკის სახალხო მეურნეობის მართვის სრულყოფის მუდმივ ფორმად და ქმედით მეთოდად იქცა ისეთი კოხკრეტული ორგანიზაციულ-პრაქტიკული ღონისძიებების შემუშავება, რომელთა მიზანია როგორც სამრეწველო, სატრანსპორტო, სასოფლო-სამეურნეო საწარმოებისა და მშენებლობების მუშაობაში არსებული ნაკლოვანებებისა თუ ჩამორჩენის დაძლევა, ისე საწარმოო დავალებების წარმატებით შესრულება, მათი ტექნიკურ-ეკონომიკური მაჩვენებლების მნიშვნელოვანი გაუმჯობესება, რესპუბლიკის მთელი საზოგადოებრივი წარმოების ეფექტიანობის ამაღლება. უდიდესი მნიშვნელობა მიენიჭა განვითარებული სოციალიზმის ისეთ დამახასიათებელ თავისებურებებს, როგორიცაა მეცნიერულ-ტექნიკური აღჭურვა, მართვის სისტემის მუდმივი სრულყოფა, საწარმოო სიმძლავრეთა მოქმედებისა და ათვისების ვადების შემცირება, მატერიალური, შრომითი და ფინანსური რესურსების უფრო რაციონალური გამოყენება, გაწყობილობის მოცდენისა და საშუალო დროის დანაკარგების შემცირება, პროდუქციის ხარისხის გაუმჯობესება, შრომის ნაყოფიერების ზრდა მეცნიერებისა და ტექნიკის მიღწევათა დანერგვის საფუძველზე. სწორედ ამ მიმართულებით ხორციელდებოდა სოციალისტური შევიბრების ფართოდ განვითარებისა და გაძლიერების, წარმოების ფარული რეზერვების გამოვლენის, მშრომელთა ეკონომიკური ცოდნის დონის ამაღლების ღონისძიებანი. მნიშვნელოვნად გაძლიერდა კონტროლი ადგილებზე საქმის ფაქტობრივი ვითარებისადმი. იმის გათვალისწინებით, რომ განვითარებული სოციალიზმის სტადიაზე არსებითად გაძლიერდა სახალხო მეურნეობის მართვის დემოკრატიული საფუძველები, შესამჩნევად ამაღლდა მშრომელთა დეპუტატების საბჭოების როლი. ხორციელდებოდა საიშისო ღონისძიებანი, რომ უფრო სრულად რეალიზებულყო სახელმწიფოს მიერ მათთვის მინიჭებული უფლებანი და უფლებამოსილებანი ეკონომიკის განვითარებაზე მათი ზემოქმედების გასაძლიერებლად. მშრომელთა ფართო მონაწილეობა წარმოების მართვაში, მუდმივმოქმედი საწარმოო თათბირების მუშაობის გაუმჯობესება და აქტივიზაცია, მშრომელთა პოლიტიკურ და ეკონომიკურ აღზრდაში მუშათა კრებების როლისა და მნიშვნელობის ამაღლება, სოციალისტური შევიბრებისადმი უფრო კონკრეტული ხელშეწყობა რესპუბლიკის მთელი საზოგადოებრივი წარმოების ეფექტიანობის ამაღლების, საწარმოო ამოცანათა წარმატებული შესრულების უმნიშვნელოვანესი ბერკეტები გახდა.

აქედან გამომდინარე, რესპუბლიკაში მეტი ყურადღება დაეთმო ცალკეული, ანტისაზოგადოებრივი მოვლენებით ყველაზე უფრო დაზიანებულ საწარმოთა საამქროების, განყოფილებების, უბნებისა და ბრიგადების კოლექტივებს, რათა დაყარებულყო მათში მკაცრი წესრიგი, რომ თითოეულ მუშასა და მოსამსახურეს ეზრუნა წარმოების სრულყოფისათვის, აქტიურად მიეღო

მონაწილეობა საზოგადოებრივ ცხოვრებაში, უფრო სრულად გამოეყენებინა აამუშაო დრო, აქტიურად ებრძოლა გაცდენების, დაგვიანებების, სამუშაოდან თვითნებური წასვლის წინააღმდეგ, მუშებისა და სპეციალისტების დენადობის შემცირებისათვის. ამასთან ერთად, ყურადღება მიექცა თვით საწარმოო პროცესის სრულყოფას, დაგეგმვის, მატერიალურ-ტექნიკური მომარაგების, შრომის მეცნიერული ორგანიზაციის გაუმჯობესებას, გამომუშავების ახალი, მეცნიერულად დასაბუთებული ნორმების შემუშავებასა და წარმოებაში დანერგვას, მუშებისა და სპეციალისტების შრომისა და ყოფაცხოვრების პირობების გაუმჯობესებას, წარმოების კულტურის ამაღლებას, აღრიცხვისა და ანგარიშგების მოწესრიგებას. ამგვარი ღონისძიებანი სხვადასხვა დონეზე ხორციელდებოდა — საწარმოებში, დარგებში, მთლიანად რესპუბლიკის სახალხო მეურნეობაში — მათ წინაშე მდგომი კონკრეტული ამოცანების გათვალისწინებით.

რესპუბლიკური პარტიული და სახელმწიფო ორგანოები ერთობ ფართო და მრავალმხრივ მუშაობას ეწეოდნენ არაჩანსალი ეკონომიკური და სოციალური მოვლენების ლიკვიდაციისათვის. მართლაც, არ შეიძლებოდა მუშაობის რომელიმე ცალკეული უბნით შემოფარგვლა ეკონომიკური და სოციალური პრობლემებისადმი იმ ყოველმხრივი, კომპლექსური, მიზანდასახული და სისტემური მიდგომის გარეშე, რომელიც მიმართული იყო რესპუბლიკის საზოგადოებრივი განვითარების შემაფერხებელ მოქმედებათა წინააღმდეგ. საქირო იყო შეუპოვარი, თანამიმდევრული საქმიანობა, არსებითი დადებითი ძვრების მიღწევა შედარებით მოკლე ვადაში. ძვირფასიანად უნდა აღმოფხვრილიყო ეკონომიკური პირობები, რომლებიც ხელს უწყობდნენ ნეგატიური მოვლენების გავრცელებასა და გაღრმავებას სამეურნეო ცხოვრებაში. მით უმეტეს, რომ ისინი უკვე განვითარების ძალზე მრავალმხრივ — ეკონომიკურ, სოციალურ და პოლიტიკურ მხარეებს ეხებოდნენ. მთელ რიგ შემთხვევებში ცალკეული საწარმოების, კოლმეურნეობების, დაწესებულებებისა და სამინისტროების მაგალითებით განზოგადდა საზოგადოებრივი განვითარების ძალზე მწვავე პრობლემები.

ისეთი საკითხები, როგორიცაა მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესი და მისი ეკონომიკური და სოციალური შედეგები, წარმოებისა და შრომის ორგანიზაციის მოწინავე მეთოდების დანერგვა, შრომითი და მატერიალური რესურსების რაციონალური, კოლმეურნეობებისა და სახელმწიფოსათვის სასარგებლო გამოყენება, და, უწინარეს ყოვლისა, სასოფლო-სამეურნეო კულტურების მოსავლიანობისა და მეცხოველეობის პროდუქტიულობის გადიდება, კოლმეურნეობისა და მიწის კანონმდებლობის წესდების დარღვევათა ლიკვიდაცია, კოლმეურნეობის, სოფლის მოსახლეობის მატერიალური და კულტურული დონის ყოველმხრივი ამაღლება საბჭოთა სახელმწიფოს აგრარული პოლიტიკის განხორციელების უაქტუალურეს საკითხებად იქცა.

70-იან წლებში განსაკუთრებული ყურადღება დაეთმო და მნიშვნელოვანი სამომავლო წანამძღვრები შეექმნა შრომითი კოლექტივების სოციალური განვითარების იმ ღონისძიებათა დაგეგმვასა და განხორციელებას, რომლებიც უაღრესად მნიშვნელოვან როლს ასრულებენ არა მარტო მეურნეობის საბოლოო შედეგების გაუმჯობესებაში, არამედ, რაც ყველაზე მნიშვნელოვანია, მუშაკთა მაღალი მორალური თვისებების აღზრდაში, სოციალისტური საწარმოების, დაწესებულებებისა და სამეცნიერო ინსტიტუტების კოლექტივებში ჯანსაღი, შემოქმედებითი კლიმატის შექმნაში. ეკონომიკური და სოციალური

განვითარების კომპლექსური გეგმების შემუშავება და განხორციელება ყველა-
დონეზე, სსრ კავშირის ეკონომიკური და სოციალური განვითარების საერთო-
სახელმწიფო გეგმიდან მოყოლებული თითოეული საწარმოო კოლექტივის შე-
საბამის გეგმებამდე, მომწიფებული სოციალისტური საზოგადოების კანონზო-
მიერებად იქცა. აქედან გამომდინარე, რესპუბლიკაში ხორციელდება ღონის-
ძიებანი, რომელთა მიზანია ყველა დონის სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების
გეგმების შემუშავებასა და განხორციელებაში ბოლო წლების მანძილზე
შეძენილი გამოცდილების ფართო გავრცელება, როგორც საზოგადოებრივი
წარმოების ეფექტიანობის და მისი საბოლოო სახალხო-სამეურნეო შედეგების
ამაღლების მიზნით, ისე თითოეული ცალკეული მშრომელის ცხოვრების დონის
შესამანევი ამაღლების, მისი სოციალურ-კულტურული მოთხოვნილების დაკ-
მაყოფილებისა და იდეური წრთობის მიზნით.

რესპუბლიკაში გაშლილი სოციალისტური შევიბრება დაუქვემდებარდა
სწორედ იმ უმნიშვნელოვანესი ეკონომიკური და სოციალური ამოცანების გა-
დაწყვეტას, რომელიც გამომდინარეობს პარტიის თბილისის საქალაქო კომიტე-
ტისა და საქართველოს პარტიული ორგანიზაციის შესახებ (1976 წ.) სკკპ ცენ-
ტრალური კომიტეტის დადგენილებებიდან.

სოციალისტური შევიბრება რესპუბლიკის ეკონომიკური, სოციალური და
საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ცხოვრების ყველა სფეროში არნახულად ქმე-
დითი, კონკრეტული, მიზანდასახული გახდა. საზოგადოებრივ ურთიერთობის
ამ ფორმას სულ უფრო ნაკლებად ახასიათებს ფორმალიზმი და პარადულობა.
ამან მნიშვნელოვანწილად ამაღლა არა მარტო სოციალისტური შევიბრების
შედეგიანობა, რაც კონკრეტულად გამოიხატა ეკონომიკური მაჩვენებლების
ამაღლებით და მათი სოციალური შედეგების გაუმჯობესებით, არამედ გაზარდა
სოციალისტური შევიბრების როლი, მისი ავტორიტეტიც. ამიტომ, სოციალის-
ტური შევიბრება უფრო მასობრივი გახდა, მან თანდათანობით მოიკვა სახალ-
ხო მეურნეობის მატერიალური და არამატერიალური დარგები, საზოგადოებ-
რივი წარმოების, რესპუბლიკის სოციალური და პოლიტიკური ცხოვრების ყვე-
ლა სფერო. ამასთან, უფრო მრავალფეროვანი გახდა მშრომელთა მონაწილეო-
ბა სოციალისტურ შევიბრებაში.

ეკონომიკური პოლიტიკის ამოცანათა გადაწყვეტაში რესპუბლიკის პარ-
ტიულ ორგანიზაციათა საქმიანობის უმნიშვნელოვანეს ჰხარედ მოგვევლინა
იდეოლოგიური მუშაობის ორგანული შერწყმა საარსებო სამეურნეო ამოცა-
ნებთან. ეკონომიკურ ღონისძიებათა იდეოლოგიური უზრუნველყოფა იქცა რე-
ალურად მოქმედ ძალად, რომელიც არსებითს ზეგავლენას ახდენს ეკონომი-
კური და სოციალური განვითარების მიმდინარეობაზე. იდეოლოგიური მუშაო-
ბა მჭიდროდ დაუახლოვდა პრაქტიკას, ცხოვრების კონკრეტულ პირობებს.

მატერიალურისა და სულიერის, მატერიალურ და სულიერ ღირებულება-
თა ერთიანობა არასოდეს გამოვლენილა ესოდენ ნათლად როგორც ეკონომი-
კური და სოციალური განვითარების ახლანდელ ეტაპზე. ამიტომ, იდეოლოგი-
ური მუშაობის დაყენებაში არსებული ნაკლოვანებების კრიტიკაც, მასში არ-
სებული ფორმალიზმის ელემენტების წინააღმდეგ ბრძოლაც სულ უფრო მე-
ტად მნიშვნელოვან როლს ასრულებს საზოგადოებრივი წარმოების ეფექტიან-
ობის ამაღლებაში. სწორედ ამ მიმართულებით არსებითი როლი შეასრულა
ბრძოლამ პროტექციონიზმის, მუქთახორობის, სახელმწიფო და შრომის დის-
ციპლინის დარღვევის წინააღმდეგ, საზოგადოებრივ მეცნიერებათა სწავლებისა.

და ახალგაზრდობის კომუნისტური აღზრდის ხარისხის გაუმჯობესებისათვის, პრინციპული კრიტიკისა და თვითკრიტიკის გაშლისათვის. თანამიმდევრულად ხორციელდებოდა მუშაობა მშრომელთა ინტერნაციონალური და პატრიოტული აღზრდისათვის, მავნე ტრადიციებისა და წეს-ჩვეულებების წინააღმდეგ ბრძოლისათვის. წინა პლანზე იქნა წამოწეული ადამიანის — საწარმოო ძალებისა და საწარმოო ურთიერთობის გადამწყვეტი ფაქტორის პრობლემა, მისი ფილოსოფიური, ფსიქოლოგიური, საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ასპექტი. ანტისა-ზოგადოებრივი მოქმედების ყოველგვარ გამოვლინებათა წინააღმდეგ ბრძოლა, უწინარეს, ყოვლისა, უნდა ქცეულიყო ბრძოლად პიროვნებისათვის, ადამიანებისათვის, მისი ნამდვილი სახისათვის სოციალურ-ეკონომიკურ და საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ ცხოვრებაში.

ეკონომიკის პარტიული ხელმძღვანელობის სრულყოფა ხორციელდებოდა როგორც მთლიანად რესპუბლიკის სახალხო მეურნეობის ხელმძღვანელობის ზედა რგოლებში, ისე ავტონომიური რესპუბლიკების, ავტონომიური ოლქისა და რაიონების ეკონომიკის ხელმძღვანელობის საშუალო რგოლებში, საწარმოო გაერთიანებებისა და საწარმოთა კოლექტივების ხელმძღვანელობის ქვედა რგოლებში საგვეგო დავალებათა შესასრულებლად.

სკკპ ცენტრალურმა კომიტეტმა მთლიანად მოიწონა კურსი, რომელიც რესპუბლიკის პარტიულმა ორგანიზაციამ აიღო პარტიის თბილისის საქალაქო კომიტეტის დადგენილებაში დასახულ ამოცანათა შესასრულებლად.

ეკონომიკაში მომხდარმა ამგვარმა ძვრებმა უფრო მყარი საძირკველი ჩაუყარა რესპუბლიკის ეკონომიკის შემდგომ აღმავლობას, ამის კონკრეტული გამოხატულებაა საქართველოს ეკონომიკური განვითარების დონის ამაღლება შესაბამისი საშუალო-საკავშირო მაჩვენებლების მიხედვით.

1972 წლის შემდეგ განხორციელებულმა საქართველოს ეკონომიკის არსებითი გაჯანსაღების ღონისძიებებმა შესაბამისი ნაყოფი გამოიღო: გაიზარდა რესპუბლიკის საწარმოო, ეკონომიკური და სამეცნიერო პოტენციალი; შესამჩნევ რაოდენობრივ ზრდასთან ერთად არსებითი თვისებრივი ცვლილებები მოხდა ეკონომიკაში, ზოგადად სოციალურ-ეკონომიკურ განვითარებაში; მყარი საწარმოო-ეკონომიკური პირობები შეიქმნა საიმისოდ, რომ 80-იან წლებში საბოლოოდ დაიძლიოს შედარებითი ეკონომიკური ჩამორჩენა, რომელიც საკმაოდ ხანგრძლივი პერიოდის განმავლობაში ახასიათებდა საქართველოს.

X ხუთწლედის ამოცანათა წარმატებით შესრულება რესპუბლიკის პარტიული ორგანიზაციების იმ მიზანდასახული მუშაობის შედეგი გახდა, რომელსაც ეწეოდნენ სახალხო მეურნეობის ხელმძღვანელობის დასახვეწვად. ეს სამუშაო შესაბამისად შეფასდა სკკპ XXVI ყრილობაზე ამხანაგ ლ. ი. ბრეჟნევის მოხსენებაში, რომელშიც ნათქვამია: „რესპუბლიკის ეკონომიკური და სოციალური განვითარების ტემპის მნიშვნელოვან დაჩქარებას მიაღწია საქართველოს კომპარტიამ“.

ხემალიწმულიდან გამომდინარე, საქართველოს ეკონომიკის მატერიალურ-ტექნიკური ბაზა ამჟამად მატერიალური წარმოების ყველა დარგში ტექნიკური აღჭურვილობის, საწარმოო სიმძლავრეებისა და სხვა ეკონომიკური თუ საწარმოო მაჩვენებლების, აგრეთვე საწარმოო პერსონალის მდგომარეობის მიხედვით ისეთ დონეზე იმყოფება, რომელსაც შეუძლია იმ ამოცანათა წარმატებით შესრულება, სკკპ XXVI ყრილობამ და საქართველოს კომპარტიის XXVI ყრილობამ რომ დასახეს და რომლებიც აისახა სსრ კავშირის ეკონომიკური და

და სოციალური განვითარების 1981—1985 წლებისა და 1990 წლამდე პერიოდის ძირითად მიმართულებებში.

ყოველივე ეს საქართველოს მოსახლეობის ყველა ფენაში გამეფებული უდიდესი შრომითი აღფრთოვანების და რესპუბლიკის პარტიული ორგანიზაციის იმ დიდი ორგანიზატორული მუშაობის შედეგია, რითაც ხასიათდება საქართველო 70-იან და 80-იან წლებში. „თქვენი მიღწევები რესპუბლიკის ასიათასობით მშრომელის შეუპოვარი მუშაობის შედეგია. ეს აგრეთვე შედეგია იმ ორგანიზატორული და პოლიტიკური საქმიანობისა, რომელსაც ეწევიან საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტი, ცენტრალური კომიტეტის ბიურო და მისი მეთაური ამხანაგი შევარდნაძე, რომლის ენერგია, საქმისადმი შემოქმედებითი მიდგომა და პრინციპულობა ყველამ კარგად ვიცით და ვაფასებთ“¹. ამხანაგ ლ. ი. ბრეჯნევის მიერ რესპუბლიკის მშრომელთა საქმიანობის, მათი ავანგარდის — საქართველოს ხელმძღვანელი პარტიული ორგანოს საქმიანობის ეს შეფასება თვალნათლივ ადასტურებს მათს მიზანდასახულ საქმიანობას პარტიის თბილისის საქალაქო კომიტეტის შესახებ სკკპ ცენტრალური კომიტეტის დადგენილებაში აღნიშნულ ეკონომიკური და სოციალური განვითარების რთულ პრობლემათა გადასაწყვეტად.

პარტიის თბილისის საქალაქო კომიტეტის შესახებ სკკპ ცენტრალური კომიტეტის დადგენილებამ უდიდესი მათორგანიზებელი როლი შეასრულა საქართველოს ეკონომიკურ, სოციალურ და საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ ცხოვრებაში საქმოდ ხანგრძლივი დროის განმავლობაში ჩამოყალიბებულ ნეგატიურ მოვლენათა მიზანდასახული აღმოფხვრის საქმეში. ამ დადგენილების მიღებიდან გასული ათი წლის განმავლობაში რესპუბლიკის მშრომელები მუშათა კლასი, კოლმეურნე გლეხობა და ინტელიგენცია რესპუბლიკის პარტიული ორგანიზაციის მეთაურობით შრომითი და საზოგადოებრივ-პოლიტიკური საქმიანობის ყველა სფეროში ეწევიან პრინციპულ, უკომპრომისო ბრძოლას ყოველგვარი ანტისაზოგადოებრივი, სოციალისტური საზოგადოების პრინციპების საწინააღმდეგო გამოვლინებების წინააღმდეგ, რის შედეგადაც რესპუბლიკაში შესამჩნევად გაჯანსაღდა მორალურ-ფსიქოლოგიური ვითარება, მნიშვნელოვნად ამაღლდა ეკონომიკური და სოციალური განვითარების მაჩვენებლები, არსებითად განმტკიცდა მეურნეობრიობის სოციალისტური მექანიზმის წარსულში მოსუსტებული ცალკეული რგოლები, იხვეწება (თვისებრივად იცვლება) სახალხო მეურნეობის მართვის ფორმები და მეთოდები.

გრძელდება საქართველოს ეკონომიკის, სახალხო მეურნეობის მართვის შემდგომი სრულყოფის მტკიცე კურსი, რომელიც ითვალისწინებს, როგორც რესპუბლიკაში, ისე მის ფარგლებს გარეთ შექმნილ გამოცდილებას. თანმიმდევრულად ხორციელდება ამხანაგ ლ. ი. ბრეჯნევის მითითება, რომ მნიშვნელოვნად უნდა „გავაუმჯობესოთ ეკონომიკის მართვა ჩვენი ზალხის გამოცდილებისა და შემოქმედებითი ინიციატივის გათვალისწინებით, ყოველივე იმ საუკეთესოს გათვალისწინებით, რაც ახასიათებს სოციალიზმის მოძმე ქვეყნების, აგრეთვე განვითარებული კაპიტალისტური სახელმწიფოების გამოცდილებას“².

¹ ლ. ი. ბრეჯნევი, სიტყვა საქართველოს სსრ და საქართველოს კომპარტიის 60 წლისთავისადმი მიძღვნილ საზეიმო სხდომაზე.

² ლ. ი. ბრეჯნევი, გამოსვლა კრემლში გამართულ დარბაზობაზე, ვახ. „პრავდა“, 20. 12.81. გვ. 2.

ალგუჯა მამაიაშვილი

თავისუფალი დროის, როგორც ეკონომიკური კატეგორიის
ბანსაზღვრისათვის

მატერიალური წარმოების განუწყვეტელი ზრდა თანამედროვე მაღალ-მწარმოებლური ტექნიკის საფუძველზე, მეცნიერების უშუალო მწარმოებელ ძალად გადაქცევა არა მარტო ძირეულად ცვლის ადამიანის შრომითი საქმიანობის ხასიათს, არამედ ახალ მოთხოვნებსაც აყენებს მისი პიროვნების წინაშე. ადამიანის პიროვნების პრობლემის სულ უფრო მეტად გადაქცევა იდეოლოგიურ-ალმზრდელობითი პრობლემიდან (რასაც იგი აქამდე წარმოადგენდა უპირატესად) ეკონომიკურ პრობლემად, განვითარებული სოციალიზმის ერთ-ერთი დამახასიათებელი კანონზომიერებაა. ბუნებრივია, რომ ასეთი მდგომარეობა ადამიანის პიროვნების განვითარებასთან დაკავშირებული საკითხების პოლიტიკონომიკურ კვლევას განსაკუთრებულ აქტუალობას ანიჭებს. ამ საკითხებს შორის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესია თავისუფალი დროის საკითხი. ხალხის კეთილდღეობის განუხრელი ამოღება, მშრომელთა მატერიალური და კულტურული მოთხოვნილებების მაქსიმალურად დაკმაყოფილება, რაც სოციალისტური საზოგადოებრივი წარმოების უზენაესი მიზანია, უშუალოდ და მოკიდებული არა მარტო სამუშაო დროის გამოყენებაზე, არამედ თავისუფალ დროზეც, მის სიდიდეზე, შინაარსსა და სტრუქტურაზე. თუ სამუშაო დრო საზოგადოებრივი სიმდიდრის წყარო და მისი სუბსტანციაა, თავისუფალი დრო, კ. მარქსის აღნიშვნით, „თვით არის სიმდიდრე“¹. თავისუფალი დროის ფორმირების კანონზომიერებების, მისი გამოყენების ტენდენციების შეცნობას და შეგნებულ გამოყენებას დიდი მნიშვნელობა ენიჭება საზოგადოებრივი წარმოების ზრდის წყაროებისა და რეზერვების გამოვლინების, მატერიალური წარმოების არასაწარმოო სფეროს ორგანიზაციისა და მართვის სრულყოფის საქმეში.

დროითი მაჩვენებლების და, მათ შორის, თავისუფალი დროის ფართოდ ჩართვა სახალხო მეურნეობის გეგმური ხელმძღვანელობის პროცესში, სამეურნეო მექანიზმის შემდგომ სრულყოფასა და მისი ქმედუნარიანობის ამოღებას ემსახურება.

თავისუფალი დრო სოციალისტურ საზოგადოებაში მრავალ ფუნქციას ასრულებს. მათ შორის ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანია ეკონომიკური ფუნქცია, რომელიც ყველაზე ზოგადად მწარმოებელი ძალებისა და სოციალისტური (კომუნისტური) წარმოებითი ურთიერთობების განვითარებაში მდგომარეობს. უფრო კონკრეტულად კი, თავისუფალი დრო ასრულებს შემდეგ ეკონომიკურ ფუნქციებს: ა) უზრუნველყოფს წარმოების პროცესში მუშა-

¹ კ. მარქსი, ზედმეტი ღირებულების თეორიები („კაპიტალის“ მეოთხე ტომი, ნაწილი III), თბ., 1975, გვ. 306.

ძალის დანახარჯების აღდგენას (მწარმოებლურად გამოყენებული ადამიანის სასიცოცხლო ენერჯის შევსებას), აკლავწარმოებს შრომის უნარს, ქმნის უშუალო მწარმოებელთა კულტურულ-ტექნიკური დონის ამაღლებისათვის აუცილებელ პირობებს; ბ) თავისუფალი დრო, როგორც „უდიდესი მწარმოებელი ძალა“ (კ. მარქსი) აქტიურად ზემოქმედებს სამუშაო დროზე, იწვევს შრომის ნაყოფიერების გადიდებას, მუშაობის ხარისხის გაუმჯობესებას, ამრავლებს საზოგადოების მატერიალურ და სულიერ დოვლათს; გ) თავისუფალი დროის რაოდენობრივი გადიდება და მისი რაციონალური გამოყენება ხელს უწყობს მშრომელებს შორის ამხანაგობის, თანამშრომლობისა და კოლექტივიზმის ურთიერთობების განმტკიცებას, სახალხო მეურნეობის პირველად სტრუქტურულ რეგლში — საწარმოს (საწარმოო გაერთიანების) კოლექტივში ჯანსაღი მორალურ-ფსიქოლოგიური კლიმატის შექმნას; დ) ხელს უწყობს შრომისადმი კომუნისტური დამოკიდებულების ჩამოყალიბებას, სოციალისტური შრომის კომუნისტურ შრომად გადაზრდას; ე) თავისუფალი დროის რაციონალური გამოყენება ხელს უწყობს აგრეთვე მშრომელთა ნორმალურ დასვენებას და გართობას, ადამიანის პიროვნების ყოველმხრივ ჰარმონიულ განვითარებას და ამგვარად გვევლინება როგორც კომუნისტური ფორმაციის ძირითადი ეკონომიკური კანონის მოთხოვნათა რეალიზაციის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი საშუალება.

ჩამოთვლილი ფუნქციები მჭიდროდაა ურთიერთდაკავშირებული და თითოეული მათგანი დიდი მნიშვნელობისაა. ამასთანავე, მიზანშეწონილად მიგვაჩნია ორი მათგანის, როგორც უფრო მნიშვნელოვანის გამოყოფა, ესენია:

1. თავისუფალი დრო, როგორც მთავარი მწარმოებელი ძალის-მუშაკის განვითარების აუცილებელი პირობა და 2. თავისუფალი დრო, როგორც საზოგადოებრივი წარმოების ძირითადი მიზნის რეალიზაციის პირობა. მარქსიზმ-ლენინიზმი წარმოების, განაწილების, გაცვლისა და მოხმარების პროცესებს დიალექტიკურ ერთიანობაში განიხილავს და ემყარება წარმოების პრიმატის პრინციპს. თავისუფალი დროის ეკონომიკური ფუნქციების ჩამოთვლისას, ჩვენ მის ერთ-ერთ ძირითად ფუნქციად წარმოების პროცესში დახარჯული სულიერი და ფიზიკური ენერჯის აღდგენა ე. ი. მუშაძალის კვლავწარმოება აღვნიშნეთ. ამ გზით თავისუფალი დრო, როგორც მოხმარების სფერო, ჩაირთვება კვლავწარმოების პროცესში. მუშაძალის კვლავწარმოება წარმოების პროცესის განუწყვეტელი განმეორების აუცილებელი პირობაა. ისე როგორც წარმოების საშუალებათა განუწყვეტელი განახლება. ამ თვალსაზრისით პროდუქტების წარმოება და პირადი მოხმარება გამოდის როგორც რაღაც გარკვეული მთლიანობის ორი სხვადასხვა მომენტი. ეს მთლიანობა განიხილება როგორც „საერთოდ წარმოება“ განსხვავებით „საკუთრივ წარმოებისაგან“ ანუ „უშუალო წარმოებისაგან“. კვლავწარმოების, როგორც წარმოების განუწყვეტელი პროცესის მიერ თავის თავში განაწილების, გაცვლის, მოხმარების მომკველობა იმას ნიშნავს, რომ წარმოებითი ურთიერთობებია არა მარტო უშუალოდ წარმოების სფეროში ჩამოყალიბებული ურთიერთობები, არამედ აგრეთვე ის ურთიერთობები, რომლებიც აღმოცენდებიან განაწილების, გაცვლისა და მოხმარების პროცესში. მთელი რიგი წარმოებითი ურთიერთობები ასახვას პოულობენ თავისუფალ დროში და თუ სამუშაო დრო წარმოებით ურთიერთობებს ასახავს, თავისუფალ დროში აისახება ასეთივე ურთიერთობები, ოღონდ არა უშუალოდ წარმოების პროცესში, არამედ მის ფარგლებს გარეთ.

თავისუფალი დროს, როგორც ეკონომიკური კატეგორიის ანალიზი უნდა წარმოართოს გარკვეულ მეთოდოლოგიურ საფუძველზე. კატეგორია სხვადასხვა საზოგადოებრივ-ეკონომიკურ ფორმაციებში არსებობს, ამიტომ იგი, ერთის მხრივ, ზოგადსოციალური შინაარსის მქონეა და, მეორე მხრივ, გამოვლინების სპეციფიკური ფორმები გააჩნია. პოლიტიკური ეკონომიის უშუალო შესწავლის საგანს აღნიშნული ფორმები წარმოადგენს. ამასთანავე, ჩვენ გვერდს ვერ ავუვლით თავისუფალი დროს ზოგად კანონზომიერებებსა და საერთო დამახასიათებელ ნიშნებს. ზოგადისა და კონკრეტულის დიალექტიკური ერთიანობის პრინციპს ემყარება დროითი ეკონომიკური კატეგორიების და მათ შორის თავისუფალი დროის მარქსისტული ანალიზი. „კაპიტალის“ პირველ ტომში კ. მარქსი გამოყოფს თავისუფალი დროის ზოგადსოციალურ ნიშნებს და აღნიშნავს: „თავისუფალი დრო არის დრო ადამიანის განათლებისათვის, ინტელექტუალური განვითარებისათვის, სოციალური ფუნქციების შესრულებისათვის, ნათესაურ-მეგობრული ურთიერთობისათვის, ფიზიკური და ინტელექტუალური სასიცოცხლო ძალების ლალი თამაშისათვის“². კ. მარქსი იძლევა აგრეთვე თავისუფალი დროის კატეგორიის კონკრეტულ ანალიზს სხვადასხვა საზოგადოებრივ-ეკონომიკურ ფორმაციებში³⁻⁴.

თავისუფალი დროის ეკონომიკური კატეგორიის განსაზღვრამდე უწინარეს ყოვლისა საჭიროა განიმარტოს თავისუფალი დროის ცნება. დროის ბიუჯეტის კ. მარქსისტული კლასიფიკაციიდან გამომდინარე აკად. პ. გუგუშვილი მიუთითებს, რომ თავისუფალი დრო არასამუშაო დროის მხოლოდ გარკვეული ნაწილია და სრულიად სამართლიანად, ჩვენი აზრით, აკრიტიკებს იმ მეცნიერებს, რომლებიც თავისუფალ დროს არა სამუშაო დროსთან აიგივებენ⁵.

თავისუფალი დროს ეკონომიკური კატეგორიის ანალიზი, სოციალისტურ საზოგადოებაში და განსაკუთრებით განვითარებული სოციალიზმის პირობებში, აუცილებლად უნდა დაუკავშირდეს თანამედროვე სამეცნიერო-ტექნიკურ რევოლუციას, მის ძირითად მიმართულებებს, ტენდენციებსა და პერსპექტივებს. სამეცნიერო-ტექნიკური რევოლუცია უაღრესად რთულ და მრავალმხრივ შემოქმედებას ახდენს საზოგადოებრივი წარმოების პროცესზე, იწვევს მისი ტექნიკურ-ტექნოლოგიური ბაზისა და სტრუქტურის ცვლილებას. აღნიშნული ცვლილებები განაპირობებს უშუალო მწარმოებლის ადგილისა და როლის შეცვლას წარმოების სისტემაში და განსაზღვრავს ახალი ტიპის უშუალო მწარმოებლის ჩამოყალიბების აუცილებლობას. თანამედროვე წარმოების მუშაკს, ღრმა პროფესიულ ცოდნასთან ერთად უნდა გააჩნდეს ფართო ხასიათის საერთო განათლება, მაღალი ინტელექტი, ლოგიკური აზროვნებისა და ოპტიმალური გადაწყვეტილებების დამოუკიდებლად მიღების უნარი.

რაც შეეხება პერსპექტივას, შედარებით ახლო პერიოდში გათვალისწინებულია საწარმოო პროცესების კომპლექსური მექანიზაციის დასრულება და იმ პროცესების სრული ავტომატიზაცია, რომლებიც ამისათვის ტექნიკურ-ეკონომიკური თვალსაზრისით უკვე სათანადოდაა მომზადებული. უფრო შორეულ

² კ. მარქსი, „კაპიტალი“, ტ. I, თბ., 1954, გვ. 335.

³ კ. მარქსი, ზედმეტი ღირებულების თეორიები („კაპიტალის“ მეოთხე ტომი, ნაწილი III), თბ., 1975, გვ. 306—307.

⁴ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. т. 43, ч. 2, с. 215—222.

⁵ პ. გუგუშვილი, სოციოლოგიური ეტიუდები, თბ., 1970, გვ. 135.

მომავალში კი ნეარაუდევია, რომ ავტომატიზაცია მოიცავს სახალხო მეურნეობის ყველა დარგს და შეიქმნება მართვის ერთიანი ავტომატიზებული სისტემა ავტომატიზებულ წარმოებაში უშუალო მწარმოებელი წარმოების პროცესის მეთვალყურედ და მარეგულირებლად, მანქანების შემქმნელად და მათი ფუნქციონირებისათვის აუცილებელი პროგრამების შემდგენელად მოგვევლინება. ბუნებრივია, რომ აღნიშნული ფუნქციების შესრულება მხოლოდ ყოველმხრივი ჰარმონიული განვითარების მქონე ადამიანს შეეძლება.

მეცნიერულ-ტექნიკური რევოლუციით ნაჯარნახევი უშუალო მწარმოებლის მრავალმხრივი განვითარების აუცილებლობის რეალიზაცია მწარმოებლური შრომის პროცესშიაც ხორციელდება, მაგრამ მხოლოდ ამ სფეროთი არ შემოიფარგლება. იგი აქტიურად მიმდინარეობს თავისუფალ დროში და მრავალი თავისებურებებით ხასიათდება. თუ წარმოების პროცესში მუშაძალის განვითარება ძირითადად პროფესიონალურ ჩარჩოებშია მოქცეული, თავისუფალი დრო არის დრო ვართობისათვის, მოცალეობისათვის, თავისუფალი საქმიანობისათვის, სადაც „იწყება ადამიანის ძალის განვითარება, რომელიც წარმოადგენს თვითმიზანს, თავისუფლების ჭეშმარიტ სამეფოს“⁶. სამუშაო დრო თავისუფალი დროის საფუძველი და მისი არსებობის აუცილებელი პირობაა, მაგრამ მათი ურთიერთკავშირი მხოლოდ ამით არ ამოიწურება, თავისუფალი დრო აქტიურად ზემოქმედებს სამუშაო დროზე. თავისუფალი დროის გადიდება და მისი რაციონალური გამოყენება სამუშაო დროის ეფექტიანობის ამაღლების მნიშვნელოვან რეზერვს წარმოადგენს და ეს იმიტომ, რომ თავისუფალი დრო, როგორც უდიდესი მწარმოებელი ძალა, აქტიურ ზემოქმედებას ახდენს მატერიალური წარმოების სფეროში ჩართული შრომის ეფექტიანობაზე⁷. მიზანშეწონილად მიგვაჩნია თავისუფალ დროზე მეცნიერულ-ტექნიკური რევოლუციის ზეგავლენის კიდევ ერთი პრინციპული მიმართულების გამოყოფა. სამეცნიერო-ტექნიკური პროგრესის მოწინავე მიღწევების წარმოებაში ფართოდ დანერგვის საფუძველზე მეცნიერები ვარაუდობენ, რომ უკვე უახლოეს პერსპექტივაში შრომის მწარმოებლურობა 3—5-ჯერ, ხოლო უფრო შორეული მომავლისათვის 20—30-ჯერ გაიზრდება⁸.

ეს, ზოგიერთი ეკონომისტის აზრით, სამუშაო დროის ხანგრძლივობას 3—4 საათამდე შეამცირებს⁹. შესაბამისად გაიზრდება მშრომელთა არასამუშაო და მასში თავისუფალი დრო. ეს უკანასკნელი თავისი აბსოლუტური სიდიდით გადაჭარბებს სამუშაო დროს და ადამიანის საქმიანობის მნიშვნელოვან სფეროდ გადაიქცევა. ბუნებრივია, რომ აღნიშნული განსაკუთრებული აქტუალობით აყენებს მომავალში თავისუფალი დროის გადიდებისა და მისი ახლებურად ორგანიზაციის საკითხს.

მეცნიერულ-ტექნიკური რევოლუცია აქტიურ ზემოქმედებას ახდენს, როგორც მთელი კვლავწარმოების პროცესზე, ისე მის ისეთ მომენტზე, როგორიცაა მუშაძალის კვლავწარმოება და ამ უკანასკნელის უმნიშვნელოვანესი პირობა-

⁶ ე. მარქსი, ზედმეტი ღირებულების თეორიები („კაპიტალის“ მეთხე ტომი, ნაწილი III), თბ., 1975, გვ. 449

⁷ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. т. 46, ч. II, с. 221.

⁸ Лебедев Г. Материально-техническая база коммунизма (социально-экономическая модель), М., 1978, с. 240

⁹ Неценко А. В. Социально-экономические проблемы свободного времени при социализме. М., 1975, с. 165.

თავისუფალი დრო. ეხებოდა რა თავისუფალი დროის განმსაზღვრელ როლს მუშაობის კვლავწარმოებაში, კ. მარქსი აღნიშნავდა: „დღის ერთი ნაწილის განმავლობაში ძალამ უნდა დაისვენოს, იძინოს, მეორე ნაწილის განმავლობაში ადამიანმა უნდა დაიკმაყოფილოს სხვა ფიზიკური მოთხოვნილებანი, ისაზროლოს, დაიცვას სისუფთავე, შეიმოსოს და სხვა. გარდა ამ წმინდა ფიზიკური საზღვრებისა მუშა საჭიროებს დროს ინტელექტუალურ და სოციალურ მოთხოვნილებათა დასაკმაყოფილებლად, როგორც ამოცულობა და არიცხვიკულტურის საერთო მდგომარეობით განისაზღვრება“¹⁰.

ცვლილებანი მატერიალური წარმოების სფეროში, საწარმოო ფუნქციების გართულება განპირობებს მუშაკის შრომის ინტენსიურობის საზოგადოებრივად ნორმალური დონის შეცვლას, შრომის პროცესში გონებრივი, შემოქმედებითი ფუნქციების და ემოციონალური ფაქტორების ხვედრითი წილის გადიდებას, ნერვულ და ფსიქიკურ გადაღლას. ეს კი მოითხოვს ადამიანის დასვენებაზე, სიმშვიდეზე, სულიერ ენერჯის აღდგენაზე, ფსიქიკურ და ემოციონალურ განმუხტვაზე დროის დანახარჯების გადიდებას. ამ დროის უდიდეს ნაწილს ე. წ. „პასიური თავისუფალი დრო“ შეადგენს, რომელსაც ზრდის ტენდენცია ახასიათებს. თანამედროვე პირობებში წარმოიშობა უშუალო მწარმოებლის საერთო საგანმანათლებლო და კულტურულ-ტექნიკური დონის ამაღლების აუცილებლობა, რომლის რეალიზაციის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი სფეროა თავისუფალი დრო.

კომუნისტური ფორმაციის პირობებში თავისუფალი დროის ეკონომიკური კატეგორიის დახასიათებისას კ. მარქსი აღნიშნავდა, რომ თავისუფალი დრო ამ საზოგადოების სიმდიდრეს და სიმდიდრის საზომს წარმოადგენს¹¹. კ. მარქსის აღნიშნული დებულებების გასაგებად საჭიროა: ა) განვსაზღვროთ ბურჟუაზიული და სოციალისტური (კომუნისტური) საზოგადოების სიმდიდრის შინაარსი და მისი საზოგადოებრივი ფორმა: ბ) ვაჩვენოთ ის ფაქტი, რომ ბურჟუაზიულ საზოგადოებაში თავისუფალი დრო არ შეიძლება სიმდიდრედ და სიმდიდრის საზომად მოგვევლინოს: გ) გავარკვიოთ ის მიზეზები და პირობები, რომელთა საფუძველზეც თავისუფალი დრო კომუნისტურ ფორმაციებში საზოგადოებრივ სიმდიდრედ და მის საზომად იქცევა.

კ. მარქსი ნაშრომში „პოლიტიკური ეკონომიის კრიტიკისათვის“ (1859) აღნიშნავდა: „წარმოება საერთოდ აბსტრაქციაა, მაგრამ გონივრული აბსტრაქცია, რამდენადაც იგი მართლაც საერთოს ზავგასმით აღნიშნავს, მის ფიქსირებას ახდენს და, ამრიგად, განმეორებისაგან გვანთავისუფლებს“¹² იგივე შეიძლება ითქვას „სიმდიდრეზე საერთოდ“, რომელიც ასევე გონივრული აბსტრაქციაა. როდესაც ჩვენ პროდუქტზე ვლაპარაკობთ, მხედველობაში გვაქვს პირუტყვი, ხორბალი, ფესხაცემლი. ტანსაცემლი და ა. შ. აქ წინა პლანზე წამოიწევა მხოლოდ ის საერთო ნიშნები, რაც პროდუქტისათვის სხვადასხვა საზოგადოებრივ-ეკონომიკურ ფორმაციებში არის დამახასიათებელი და არ განიხილება მისი საზოგადოებრივი ფორმა. ამასთანავე, აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ პოლიტიკური ეკონომია უშუალოდ სიმდიდრის საზოგადოებრივ ფორმას შეის-

¹⁰ კ. მარქსი, „კაპიტალი“, ტ. I, თბ., 1954, გვ. 294.

¹¹ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 46, ч. II, с. 217.

¹² კ. მარქსი, პოლიტიკური ეკონომიის კრიტიკისათვის, თბ., 1953, გვ. 258.

წავლის. სიმდიდრის, როგორც კონკრეტული სოციალურ-ეკონომიკური კატეგორიის ანალიზი, აუცილებლად უნდა დაუკავშირდეს ფორმაციის ძირითად ეკონომიკურ კანონში ასახულ მიზანს და წარმოადგენდეს მისი რეალიზაციის აუცილებელ და მნიშვნელოვან პირობას. სწორედ აღნიშნული მეთოდოლოგიური პრინციპის საფუძველზე განიხილავს ბურჟუაზიული საზოგადოების სიმდიდრეს კ. მარქსი და აღნიშნავს რომ კაპიტალისტს სურს აწარმოოს „არა მხოლოდ სახმარი ღირებულება, არამედ საქონელიც, არა მხოლოდ ღირებულება, არამედ ზედმეტი ღირებულება“¹³. ბურჟუაზიული საზოგადოების სიმდიდრეს წარმოადგენს ნივთი (საქონელი, „უამრავი საქონლას გროვა“), არა როგორც რაღაც თავისთავადი რამ, არამედ, როგორც განივთვებული შრომა, როგორც ღირებულება და ზედმეტი ღირებულება, რაც აბსტრაქტული სიმდიდრეა¹⁴.

კაპიტალისტური წარმოების ძირითადი მიზანი — ზედმეტი ღირებულების შექმნა და ზრდა, სამუშაო დროისა და განსაკუთრებით ზედმეტი დროის საკითხს განმსაზღვრებელ მნიშვნელობას ანიჭებს, რამეთუ ზედმეტი სამუშაო დრო ზედმეტი ღირებულების წყაროა და მისი ზრდა აბსტრაქტული სიმდიდრის ზრდას ნიშნავს. ამიტომ, სამუშაო დრო და განსაკუთრებით კი ზედმეტი დრო, კაპიტალისტური წარმოების თვითმიზანი და ამ საზოგადოების სიმდიდრის საზომია. თვით ეს ფაქტი, კ. მარქსის აღნიშვნით, იმის მაჩვენებელია, რომ ბურჟუაზიული საზოგადოების მთელი ეს სიმდიდრე ადამიანის (ე. ი. მუშის — ე. მ.) სიღარიბეზეა დასყარებული და მუშის თავისუფალ დროს ექსპლოატატორული კლასები იტაცებენ¹⁵.

თავისი სპეციფიკური მიზნიდან გამომდინარე, კაპიტალისტური წარმოების კანონზომიერებაა არა სამუშაო დროის შემცირება და თავისუფალი დროის გადიდება, არამედ პირიქით, დაუკვებელი სწრაფვა სამუშაო დროის (ზედმეტი დროის) ზრდისაკენ: „მანქანა სამუშაო დღის ყველა მორალურ და ბუნებრივ ზღუდეს პირქვე ამხობს. აქედანვეა ის ეკონომიკური პარადოქსი, რომ სამუშაო დროის შემცირების უძლიერესი საშუალება იქცევა უტყუარ ნიმუშად იმისა, რომ მუშის და მისი ოჯახის სიცოცხლის მთელი დრო კაპიტალის განკარგულებაში მყოფ სამუშაო დროდ გადაიქცეს, ამ კაპიტალის ღირებულებას გასაზიდავად“¹⁶. ამის მიუხედავად, კაპიტალისტური წარმოების განვითარების კვალობაზე უშუალო მწარმოებლის თავისუფალი, დროის გარკვეული ზრდა ხდება. ერთი შეხედვით, ეს ფაქტი პარადოქსულად შეიძლება მოგვეჩვენოს, რომელიც ეწინააღმდეგება კაპიტალისტური წარმოების ძირითად მიზანს. ერთი მხრივ, აქ მართლაც გარკვეულ წინააღმდეგობას აქვს ადგილი, ხოლო მეორე მხრივ, თავისუფალი დროის ამგვარი გადიდება ძირითადი მიზნისადმი დაქვემდებარებული მოვლენაა. აღნიშნულის გათვალისწინებით კ. მარქსი მიუთითებდა, რომ კაპიტალიზმის ტენდენციაა, ერთი მხრივ, თავისუფალი დროის შექმნა, ხოლო, მეორე მხრივ, მისი ზედმეტ შრომად გადაქცევა¹⁷.

ზემოაღნიშნულის საფუძველზე შეიძლება ასეთი დასკვნის გაკეთება: კაპი-

¹³ კ. მარქსი. „კაპიტალი“, ტ. 1, თბ., 1954, გვ. 238.

¹⁴ „კაპიტალი გამოხატავს მისწრაფებას აბსტრაქტული სიმდიდრისადმი ღირებულების ვადლებისადმი“, კ. მარქსი, ზედმეტი ღირებულების თეორიები, („კაპიტალი“ მეოთხე ტომი, ნაწილი II, თბ., 1975, გვ. 19.

¹⁵ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. т. 46, ч. II, с. 217.

¹⁶ კ. მარქსი. „კაპიტალი“, ტ. 1., თბ., 1954, გვ. 517.

¹⁷ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. т. 46, ч. II, с. 213.

ტალისტური საზოგადოების სიმდიდრე ზედმეტი ღირებულებაა (აბსტრაქტული სიმდიდრე), ამ სიმდიდრის საზომი სამუშაო დროა. თავისუფალი დრო ბურჟუაზიული საზოგადოების არც სიმდიდრეა და არც სიმდიდრის საზომი.

თავისუფალი დროის გადაქცევა საზოგადოებრივ სიმდიდრედ და სიმდიდრის საზომად, მოასწავებს ძირეულ თვისებრივ ცვლილებას კაცობრიობის განვითარების ისტორიაში — კერძოდ, კაპიტალისტური ფორმაციის მსხვერველს, კომუნისტური ფორმაციის ჩამოყალიბებას და განვითარებას.

საზოგადოებრივი წარმოება კომუნისტურ ფორმაციაში ექვემდებარება ადამიანთა მოთხოვნილებების რაც შეიძლება სრულად დაკმაყოფილებისა და პიროვნების ყოველმხრივი ჰარმონიული განვითარების მიზანს. აღნიშნული მიზანი სახმარ ღირებულებათა წარმოებას განსაკუთრებულ და განმსაზღვრელ მნიშვნელობას ანიჭებს. საქონლის სახმარი ღირებულება სოციალიზმის პირობებში უშუალოდ საზოგადოებრივ სახმარ ღირებულებად იქცევა. იგი უშუალოდ და პირდაპირ განკუთვნილია საზოგადოებრივ მოთხოვნილებათა დასაკმაყოფილებლად და მთელი საზოგადოებრივი წარმოება სახმარ ღირებულებათა წარმოებად გვევლინება¹⁸.

თავისუფალი დრო განსაკუთრებული სახის სახმარი ღირებულებაა, რომელსაც გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს კომუნისტური საზოგადოების ძირითადი სიმდიდრის, მისი „ძირითადი კაპიტალის“ — ყოველმხრივი ჰარმონიული განვითარების მქონე ადამიანის შექმნისათვის.

ადამიანს აქვს როგორც მატერიალური, ისე სულიერი მოთხოვნილებანი. ამ მოთხოვნილებათა დაკმაყოფილებას საშუალებას მატერიალური და სულიერი სიმდიდრე წარმოადგენს. ორივე ისინი ერთიანობაში გვევლინება როგორც პიროვნების ყოველმხრივი ჰარმონიული განვითარების საფუძველი და აუცილებელი პირობა.

სოციალისტური საზოგადოების (როგორც კომუნისტური ფორმაციის დაბალი ფაზის) სრულ კომუნისტურ საზოგადოებად გადაზრდის კვალობაზე, ფორმაციის ძირითადი მიზნის რეალიზაციის პროცესში, სულიერი დოვლათი სულ უფრო გადამწყვეტ მნიშვნელობას იძენს მატერიალური დოვლათის მიმართ (თუმცა ეს უკანასკნელი ინარჩუნებს თავის აუცილებლობას), აღნიშნული გარემოება, ჩვენი აზრით, განაპირობებს თავისუფალი დროის, როგორც სულიერი სიმდიდრის შექმნის მნიშვნელოვან წყაროს, საზოგადოებრივი სიმდიდრის ძირითად ფორმად გადაქცევას¹⁹.

თავისუფალი დრო საზოგადოებრივი სიმდიდრეა არა მარტო სრულ კომუნისტურ საზოგადოებაში, არამედ სოციალიზმის დროსაც. „თავისუფალი დროის ფონდის გადიდებას ჩვენი საზოგადოებისათვის არანაკლები და ზოგჯერ უფრო მეტი მნიშვნელობა აქვს, ვიდრე იმ მატერიალურ დოვლათს, რომელიც ამ დროში შეიძლება შექმნილიყო“²⁰, — აღნიშნავს პროფ. ე. ლაზუტკინი.

პროფ. ე. პატრუშევი იძლევა სოციალისტური საზოგადოების სიმდიდრის შემდეგ კლასიფიკაციას:

- 1. ნივთობრივი (მატერიალური) სიმდიდრე მთელი მისი მრავალფეროვნებით;

¹⁸ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. Т. 16, с. 50.

¹⁹ «Чем иным является богатство, как не абсолютным выявлением творческих дарований человека», აღნიშნავს ე. მარქსი. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч. т. 46, ч. I, с. 476.

²⁰ Лазуткин Е. Закон эконимии времени, М., 1978, с. 157.

2. „მაცნე“, ეკონომიკისა და საბარტლის სერია, 1982, №

დ. მარქ ის ს. ს.
სსრ სსხმც. ს. ს.
რუსულენოვანი
ბიბლიოთეკის

17358

2. მუშაძალის ფიზიკური და სულიერი ძალების ერთობლიობა.

3. დროითი სიმდიდრე — ა) სამუშაო დრო, როგორც ნივთობრივი სიმდიდრის შემქმნელი; ბ) თავისუფალი დრო, როგორც მუშაკის მწარმოებელი ძალის და მისი პიროვნების ყოველმხრივი ჰარმონიული განვითარების წყარო²¹.

სამუშაო დრო არის ადამიანის შრომის ხანგრძლივობა ანუ, როგორც კ. მარქსი მას უწოდებდა, „შრომის რაოდენობრივი მყოფობა“²². ძირეული ცვლილებები, როგორც სამუშაო, ისე თავისუფალ დროში, ცვლის მათ ურთიერთდამოკიდებულებას. ქრება თავისუფალი დროის, როგორც „ქეშმარიტი თავისუფლებების“ ტრადიციული დაპირისპირება სამუშაო დროსთან, როგორც რაღაც „მსხვერპლად გაღებულთან“, რაც ანტაგონისტური ფორმაციებისათვის იყო დამახასიათებელი. კომუნისტურ ფორმაციაში სამუშაო და თავისუფალი დრო ორგანულად ავსებენ ერთმანეთს და ექვემდებარებიან ერთ საერთო მიზანს: პიროვნების ყოველმხრივ ჰარმონიულ განვითარებას. აღნიშნული, ამასთანავე, სრულად არ ნიშნავს, რომ კომუნისტური საზოგადოებაში სამუშაო დროის კატეგორია გაქრება. „ნამდვილად თავისუფალი შრომა“, კ. მარქსის სიტყვებით, უაღრესად რთული საქმეა და ადამიანის ინტენსიურ დაძაბულობას მოითხოვს²³. კ. მარქსის აღნიშნულ დებულებას ჩვენი აზრით ეწინააღმდეგება შეხედულებები, რომელთა მიხედვითაც სრული კომუნისმის დროს სამუშაო დროის კატეგორია აღარ იარსებებს, შეერწყმება რა თავისუფალ დროს²⁴.

საკითხის ამგვარად დაყენება ჩვენი არასწორად მიგვაჩნია. ჯერ ერთი, იგი აშკარად ეწინააღმდეგება კ. მარქსის ცნობილ დებულებას იმის შესახებ, რომ სამუშაო დრო, როგორც სიმდიდრის წყარო და დანახარჯების საზომი, იარსებებს სრული კომუნისმის დროსაც, და მეორე, — ზოგიერთი ავტორი სამუშაო დროისა და თავისუფალი დროის დამოკიდებულებას განვითარებულ კომუნისტურ საზოგადოებაში, ჩვენი აზრით, მეტად გამარტივებულად წარმოიდგენს. სინამდვილეში ეს დამოკიდებულებ გაცილებით უფრო მრავალმხრივი და ღრმა შინაარსის მქონეა.

კომუნისტური შრომის უაღრესად მაღალ მწარმოებლურობას სხვა ფაქტორებთან ერთად ისიც განაპირობებს, რომ შრომის პროცესი შემოფარგლული არ არის ადამიანის ფსიქიკური და ფიზიკური შესაძლებლობებით (ეს იმიტომ, რომ იგი უკვე უშუალოდ აღარ მონაწილეობს წარმოების პროცესში).

ექვს არ იწვევს ის თეზისიც, რომ კომუნისტური შრომა შემოქმედებითი, ინტელექტუალური საქმიანობაა, მთლიანად წარმოების პროცესი კი ინდივიდის მიერ შექმნილი ცოდნის, შემოქმედებითი უნარის გამოვლინების (განხორციელების) სფეროა. სრული კომუნისმის დროს სამუშაო დროისა და თავისუფალი დროის ურთიერთდამოკიდებულება პრინციპულად ახალ ნიშან-თვისებებს შეიძენს:

თავისუფალი დრო კომუნისტურ საზოგადოებაში იქნება დ რ ო შ ე მ ო ქ მ ე დ ე ბ ის ა თ ვ ის, სამუშაო დრო კი—დ რ ო ა მ შ ე მ ო ქ მ ე დ ე ბ ის კ ო ნ კ რ ე ტ უ ლ ი შედეგების შ ე მ ო ქ მ ე დ ე ბ ი თ ი გ ა მ ო ყ ე ნ ე ბ ის ა²⁵ მატერია-

²¹ Патрушев В. Д. Использование свободного времени общества. М., 1978, с. 8.

²² კ. მარქსი, პოლიტიკური ეკონომიის კრიტიკისათვის, თბ., 1953, გვ. 20.

²³ Маркс К. Энгельс Ф. Соч. т. ч. I, 110.

²⁴ Пименова В. Н. Свободное время в социалистическом обществе. М., 1974, с. 74.

²⁵ ხაზგასმა ჩვენია (ე. მ.).

ლური წარმოების სფეროში. ეს საბოლოო ანგარიშში სწორედ ის პუნქტია, რომელამდეც სოციალისტური საზოგადოება მივა თავისი ხანგრძლივი განვითარების შედეგად.

Э. Г. МЕКВАБИШВИЛИ

К ВОПРОСУ ОПРЕДЕЛЕНИЯ СВОБОДНОГО ВРЕМЕНИ, КАК ЭКОНОМИЧЕСКОЙ КАТЕГОРИИ

Резюме

В статье предпринята попытка определить свободное время как экономическую категорию. Охарактеризованы экономические функции свободного времени. Показана его роль в процессе расширенного социалистического воспроизводства и в реализации высшей цели социалистического общественного производства.

Процесс расширенного воспроизводства включает расширенное воспроизводство рабочей силы, которое подразумевает не только восстановление и развитие физических способностей к труду, но и включает в себя воспроизводство интеллектуальных запросов людей. Последнее осуществляется, главным образом, в свободное время. Таким образом, свободное время, как категория потребления, включается в систему производственных отношений.

Если рабочее время отражает сущность и различные стороны экономических отношений в процессе производства, то в свободном времени концентрируются эти же отношения за пределами производства. Свободное время в сочетании с другими временными параметрами жизнедеятельности людей вне производства характеризует жизненные условия населения, его потребление, воспроизводство физической и духовной дееспособности, степень развития всесторонней деятельности людей.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ეკონომიკისა და სამართლის ინსტიტუტის მეცნიერებისა და განათლების ეკონომიკის განყოფილებამ

Р. А. САРЧИМЕЛИЯ, Е. А. ЧИКОВАНИ, И. М. РУБИНШТЕЙН

О МЕТОДЕ ПРОГНОЗИРОВАНИЯ ПОТРЕБНОСТИ В НАУЧНЫХ КАДРАХ

XXVI съездом КПСС поставлены задачи дальнейшего улучшения организации научных исследований, усиления научной базы всех отраслей народного хозяйства. Особое внимание должно быть уделено развитию научной и конструкторской базы ряда отраслей — легкой, пищевой, медицинской промышленности, сельскохозяйственного и некоторых других видов машиностроения, обеспечению их научными кадрами. Признано необходимым «...провести работу по оценке научной и конструкторской базы различных отраслей, внести предложения по известной перегруппировке научных сил»¹.

Высокие темпы роста количества и квалификации научных кадров — один из основных показателей современного развития и эффективности науки. С другой стороны, в условиях, когда темпы роста количества научных работников превышают скорость роста населения, невозможно неизменное их сохранение в течение длительного времени. Повышение эффективности научных исследований и ускорение процесса внедрения их результатов в производство, улучшение организации научных работ и управления, обеспечение опережающих темпов роста производительности труда ученых по сравнению с ростом их количества определяют необходимость перехода развития науки от экстенсивных форм к интенсивным.

Интенсификация науки связана с установлением оптимальной структуры научных кадров, которую следует рассматривать как одну из центральных задач организации и управления в научных учреждениях.

Выявление структуры научных кадров предусматривает не только установление количества научных работников, но и определение конкретных организационных условий, учитывающих специфику научной отрасли и определяющих оптимальную структуру научных кадров (отраслевую и квалификационную).

В настоящее время еще не известны оптимальные пропорции, которые должны существовать в будущем между количеством научных работников и обслуживающим персоналом, между фундаментальными и прикладными исследованиями. Отсутствует достаточно полное представление о том, какими должны быть изменения темпов роста работников, занятых в научных отраслях, в связи с переходом к интенсивно-

¹ Материалы XXVI съезда КПСС. М., 1981, с. 44.

му развитию науки. Это вызвано не только сложностью исследуемого объекта (науки), но и тем, что не разработана методология анализа состава научных кадров с учетом региональных особенностей, отсутствуют научно-обоснованные методы определения потребностей в научных кадрах.

Основные сложности вытекают из того, что измерение эффективности результатов научных исследований остается проблемой. Наряду с этим не выявлен характер зависимости между квалификационной и отраслевой структурой научных кадров и расходами на науку.

Для прогнозирования потребности в научных кадрах можно применить методы прогнозных оценок, построения дерева целей на основе программно-целевого подхода, установление календарной даты выполнения научно-исследовательских работ в соответствии с численностью научных работников и капиталовложениями в науку, учитывающими преимущественный рост ее технической вооруженности, с учетом требований перехода развития науки от экстенсивного характера к интенсивному.

Большая неопределенность результатов научно-исследовательской деятельности, а также ряд организационных трудностей в настоящее время не позволяют осуществить прогнозирование науки и техники в масштабах региона². В частности, в системе Академии наук республики еще не организована группа экспертов-прогнозистов, которые бы активно участвовали в прогнозировании развития науки и техники. Группы прогнозистов должны быть обеспечены соответствующими информационными материалами. Поэтому на первый план выдвигаются вопросы обеспечения прогнозирования исходной информацией. По нашему мнению, ведущие ученые-прогнозисты наряду со своей основной научной деятельностью должны выделить время для участия в осуществлении прогнозирования по методам сценария, экспертных оценок и т. д.

Для реализации предложенных подходов к прогнозированию потребности в научных кадрах на первом этапе необходимо:

1. Прогнозирование основных направлений развития науки, постановка проблем, выделение задач, составление календарных графиков последовательности выполнения научно-исследовательских работ и т. п.³.
2. Прогнозирование численности научных специалистов высшей квалификации (доктора наук), необходимой для развития существующих и разработки новых направлений научных исследований.
3. Установление в разрезе отраслей наук вариантов квалификационной структуры научных кадров (докторов, кандидатов, научных работников без ученой степени и т. д.).

² См.: В. И. Дуженков, Проблемы организации науки (региональные аспекты), М., 1978, с. 121.

³ См.: Г. М. Добров, Прогнозирование науки и техники, М., 1977, с. 55—160; А. Богданов, Комплексное планирование и организация научно-технического прогресса, М., 1978, с. 159—206.

4. Вместе с тем, необходимо учитывать влияние ученых-организаторов на науку, создавать условия для выявления научных талантов.

На втором этапе существенное внимание должно быть уделено тому, что определение потребности в научных кадрах невозможно осуществить только по материалам в региональном масштабе, так как потребность в научных кадрах целиком определяется народно-хозяйственными требованиями.

К этому же этапу относятся составление макромоделей и получение с помощью многоцелевой оптимизации экономико-математической модели, которая предусматривает рассмотрение трудовых ресурсов науки с учетом квалификационной и отраслевой структуры.

На народнохозяйственном уровне макро модель динамики оптимальной потребности в научных кадрах можно получить, установив функциональные связи между разными отраслями науки и численностью научных работников с учетом вклада науки в прирост национального дохода⁴.

Особенности динамики научных кадров и ее поведение в прогнозируемом периоде обусловлены следующими социально-экономическими факторами: общественная потребность в научных знаниях, уровень высшего образования, техническая вооруженность научного труда, народнохозяйственные проблемы, поставленные перед наукой, численность населения и т. д.

Динамика научных кадров определяется увеличением размеров и количества научно-исследовательских институтов, возникновением новых научных направлений и ускорением темпов роста численности молодых специалистов, переходом научных сотрудников на производство и в систему образования.

Изменение темпов роста численности научных кадров влияет на финансирование науки, выпуск аспирантов и т. д.

На основе одного логического анализа этих факторов прогнозирование потребности в научных кадрах возможно только в укрупненном виде. Для всестороннего анализа развития отраслей науки должны исследоваться: межотраслевые связи, пропорции и функционирование науки как сложной саморегулирующейся динамической системы.

Для исследования квалификационной структуры рекомендовано математическое моделирование процессов воспроизводства научных кадров⁵. В этом случае модель должна объединить весь цикл подготовки специалистов, начиная от среднего образования, продолженного в высшем учебном заведении, а затем в системе повышения квалификации. В модели должен быть учтен механизм воспроизводства научных кадров высшей квалификации, а также учтены разные ступени подготовки научных кадров.

⁴ См.: Б. М. Гринчель, Измерение эффективности научно-технического прогресса, М., 1974, с. 153—178.

⁵ Г. М. Добров, В. И. Клименюк, В. М. Одрин, А. А. Савельев, Организация науки, Киев, 1970, с. 162.

По нашему мнению, модель, охватывающая весь цикл объекта столь сложной природы, для удобства применения должна быть упрощена. При этом получим макромодель, схематически изображающую связи между процессами воспроизводства научных кадров.

На основе такой модели практически невозможен анализ внутренних связей, так как еще не выделена система показателей, которые можно заложить в основу прогнозирования количества научных кадров. Для изучения проблемы количественного и качественного роста научных кадров необходимо проанализировать взаимосвязанные разные аспекты: баланс заполнения науки научными работниками, характер изменения абсолютного прироста количества научных кадров, удельный вес науки в народном хозяйстве (особенно по количеству занятых), квалификационная и отраслевая структура научных кадров, потребность общества в научных знаниях, которая является движущей силой научных кадров и необходима для технического, экономического и социального прогресса.

После изучения статистической закономерности динамики численности научных кадров (или соответствующих коэффициентов насыщенности) вместе с выявлением характера зависимости пар показателей для однофакторной экстраполяции составляется ранжированная последовательность динамических рядов. Рассмотрим два случая подхода:

1. Возможно исследование большого объема данных. Для подготовки динамических рядов желательно выделить допустимые интервалы времени (месяцы, годы), где имеются достаточные данные для построения гистограмм и изучения характера распределения.

2. В случае, когда невозможно строго выделить область независимости показателей и интервал стабильности ее изменения, на основе ориентировочных данных выбираем закон распределения.

В обоих случаях необходим первичный анализ данных, (который должен проводить исследователь, а не вычислительная машина, или технический персонал). Затем производится выделение основных показателей, которые обеспечены более всего однородными информационными данными.

Практика показывает, что при проведении анализа динамика данных о численности научных работников окажется неоднородной, а также нестабильной. Несмотря на это, нельзя утверждать, что эти данные являются случайными. Как правило, в этих случаях следует выделять в отдельных временных интервалах те показатели, которые удовлетворяют статистической закономерности.

Применяют и так называемые косвенные методы определения потребности в кадрах специалистов. Некоторые из них носят ориентировочный характер, другие перенесены из математической статистики, оптимального программирования и т. д. К числу таких методов относятся дисперсионный и корреляционный анализ, сглаживание динами-

ческих рядов, наилучшее приближение, сетевое моделирование, экспертные методы⁶.

Один из распространенных методов определения потребности в специалистах основывается на первичных заявках научных учреждений о перспективной потребности в соответствующих кадрах. В качестве обоснования используются соответствующие документы. На основе анализа полученных заявок определяется суммарная потребность в специалистах. Такое определение должно опираться на штатные расписания, должностные номенклатуры, данные учета, конкретные возможности, резервы и перспективы учреждения. Однако практика показывает, что полученные таким путем данные о потребности в специалистах значительно далеки от действительной потребности. В результате окажется неудовлетворенной потребность в одних специальностях и излишек в других специальностях⁷.

Методы определения потребности и прогнозирования кадров специалистов высшей квалификации можно разделить на две группы: определение потребности «снизу» и «сверху». В первую группу объединены методы, которые решают конкретные научно-технические задачи на разных стадиях управления народным хозяйством. Ко второй группе относятся разные варианты и модификации тех методов, которые дают возможность установить макроэкономический характер зависимости между экономическими показателями. Обе группы объединяют прямые и косвенные методы определения потребности и прогнозирования кадров специалистов.

Вышеуказанное разделение методов условно, т. к. в настоящее время еще не разработан эффективный метод определения потребности в специалистах. Если этот вопрос рассматривать с позиции системного анализа, можно предположить, что успешное решение задачи определения потребности в специалистах как с высшим специальным образованием, так и в научных работниках возможно на основе применения методов оптимального программирования и математической статистики. Однако эти методы не позволяют определить потребность в разрезе профессиональной и квалификационной структуры научных кадров.

В. Н. Шур⁸ предлагает модель для определения общей потребности в научных работниках различных специальностей. В основе модели лежит идея соответствия между набором знаний, получаемых специалистами в результате обучения в системе подготовки кадров (ВУЗ, аспирантура, курсы повышения квалификации и т. п.), и профессиональными требованиями, предъявляемыми к специалистам определенной задачей, стоящей перед народным хозяйством в неко-

⁶ Сб. Проблемы определения потребности народного хозяйства в кадрах специалистов. Всесоюзный симпозиум (материалы докладов 17–19 марта 1975 г.). М., 1975, т. 1, 2.

⁷ В. Е. Комаров. Экономические проблемы подготовки и использования кадров специалистов, М., 1972, с. 37, 61.

⁸ В. Н. Шур, Методы анализа и прогнозирования потребной численности и структуры научных кадров, диссерт. на соискание ученой степени канд. наук, М., 1978.

торый момент текущего или прогнозируемого периода. Профессиональные требования, предъявляемые к специалистам, представляются в виде множества научных знаний (групп научных дисциплин, их разделов и подразделов и т. д.), упорядоченных по включению множества знаний, получаемых специалистом во время обучения, и представляет собой упорядоченный набор учебных дисциплин и их разделов. Как в информатике, эти множества составляют соответственные тезаурусы решаемой специалистом задачи и его специальности. Эти тезаурусы строятся по принципу иерархической классификации и заданы при помощи ориентированного древовидного графа, вершинами которого являются элементы тезауруса, представляющие собой дисциплины, их разделы, подразделы и т. д., получаемые в результате последовательного разбиения.

В результате выявления соответствия тезауруса специальности тезаурусу задачи может быть получена качественная (профессиональная структура общей потребности в кадрах (представляющая собой набор специальностей, необходимых для решения данной задачи)). В качестве меры соответствия предлагаются два вида оценок, позволяющих в зависимости от наличия исходной информации с разной степенью точности производить сравнение тезаурусов задачи и специальности. После выявления качественной (профессиональной) структуры потребности определяется ее количественная структура, т. е. численность специалистов каждой специальности, необходимая для решения этой задачи.

Среди методов и моделей определения перспективной потребности в специалистах несколько обособленное место занимают модели распределения специалистов, занятых: а) в области научных исследований; б) в области педагогической деятельности; в) в сфере высшего образования).

В настоящее время почти отсутствуют математические модели для описания профессиональной и квалификационной динамики научных кадров.

Следует отметить, что еще не во всех министерствах, ведомствах и союзных республиках на должном уровне ведется разработка методик определения потребности в специалистах. Для дальнейшего совершенствования теории и практики определения плановой потребности в специалистах представляются необходимыми расширение научных исследований и практические разработки в этой области. Подлежат исследованию динамика численности, состав и квалификационная структура научных и научно-педагогических кадров, эффективность подготовки и повышения квалификации, профессиональной мобильности этих кадров, разработки обоснованных методик планирования научного потенциала⁹.

⁹ II Всесоюзный симпозиум «Проблемы определения потребности народного хозяйства в кадрах специалистов», Тб., 1980, рекомендации, с. 5, 6.

В связи с переходом науки от экстенсивной к интенсивной форме развития отмечается тенденция уменьшения темпов роста и сравнительная стабильность квалификационной структуры научных работников.

Рост общей численности работников, занятых в АН ГССР (1971 — 1976 гг.) по сравнению с ростом числа научных работников свидетельствует о закономерном процессе улучшения обеспечения науки материально-технической базой¹⁰.

Регрессионный анализ информационных материалов по квалификационной структуре научных работников позволил разработать экстраполяционные прогнозы численности докторов наук, кандидатов наук и научных работников без ученой степени по АН ГССР в целом.

В частности, для докторов наук уравнение регрессии имеет вид:

$$x_1(t) = 144 + 16(t - 1963) \text{ (чел.)}$$

Коэффициент корреляции $r = 0,997$; средне-квадратическое отклонение $\sigma = 7,9$; коэффициент вариации $v = 3\%$.

1963 — 70 гг. характеризовались высокими темпами роста количества занятых в сфере науки и, в том числе, кандидатов наук. В 1978 году их годовые темпы роста составили 1,03.

Невысокими являются темпы роста численности аспирантов. Соотношение между очными и заочными аспирантами резко изменилось; если в 1972 году оно составляло 2:1, то в 1979 году стало 1:2. Если в прошлые годы уменьшение числа аспирантов было обусловлено возрастанием числа соискателей, то в последующие годы оно вызвано ускорением темпов роста численности аспирантов-заочников. По нашему мнению, в дальнейшем соотношение между численностью очных и заочных аспирантов должно составить 2:1.

Для экстраполяции численности очных аспирантов выбрана линейная зависимость, а для заочных аспирантов, применяя метод возрастающей суммы¹¹, получена показательная функция.

$$z_1(t) = 0,154 - 0,0079t \text{ (тыс. чел.)},$$

$$z_2(t) = 0,2948 (1,1)^t \text{ (тыс. чел.)}.$$

Для прогнозирования численности научных работников установлена логистическая зависимость:

$$x(t) = \frac{7,920}{1 + 0,42(0,9)^t} \text{ (тыс. чел.)}.$$

¹⁰ См. А. Л. Гунья, К вопросу научного потенциала Грузинской ССР, ж. «Экономист», 1979, № 10, с. 25.

¹¹ Г. Хауштейн, Методы прогнозирования в социалистической экономике, М., 1971, с. 76—85.

Для установления количества докторов наук получена формула в более общем виде:

$$x_1(t) = \frac{0,462 + 0,018t}{1 + 0,1591(1,04)^t} \text{ (тыс. чел.)}$$

а для кандидатов наук имеем:

$$x_2(t) = 2,132 + 0,085t \text{ (тыс. чел.)}$$

где $t = 0$, соответствует 1980 г., $t > 0$ прогнозируемый период.

Численность занятых (a), в частности, вспомогательного персонала (x_4), связана с планированием ассигнований в науке $y = y(t)$. Между факторами y , a , t по данным за 1970—1979 гг. существует корреляционная зависимость: $r(y, t) = 0,91$; $r(a, t) = 0,96$; $r(y, a) = 0,93$; а множественная корреляция $R(y, a, t) = 0,97$.

Для $y = y(a, t)$ выбрана функциональная зависимость в виде квадратичной формы. Здесь учитывается соображение, что стоимость научного исследования увеличивается пропорционально квадрату числа всех занятых в нем специалистов.¹²

Если λ_i^* — доля в общей работе i -ой квалификационной категории научных кадров, x_i — их численность ($i = \overline{1, m}$, где m общее количество категорий научных кадров, например, $m = 4$), тогда индекс эффективности научной деятельности $\vartheta = \vartheta(a, t)$, представляем в виде:

$$\vartheta = \frac{\sum_{i=1}^m \lambda_i^* x_i}{y(a, t)}$$

Так как максимум $\vartheta(a, t)$ достигает при

$$\frac{y(a, t)}{a} = \frac{\partial y(a, t)}{\partial a}$$

для экстраполяции получим

$$a(t) = 5,335 + \sqrt{38,926 + 2,145t} \text{ (тыс. человек)}$$

Для вычисления λ_i^* в упрощенном виде предполагается формула:

$$\lambda_i^* = \frac{\lambda_i^{-1}}{\sum_{e=1}^m \lambda_e^{-1}}, \quad i = \overline{1, m}$$

где $1 : \lambda_2 : \dots : \lambda_m$ — средняя пропорция, $\lambda_1 = 1$ и $\lambda_i < \lambda_{i+1}$, $i = \overline{1, m-1}$.

Для определения квалификационной структуры научных кадров ставится задача нахождения $x = (x_1, x_2, \dots, x_m)$ удовлетворяющее условиям:

¹² А. Михайлов, Научно-техническая информация и эффективность наук, «Коммунист», 1971, № 16, с. 99.

$$\max \frac{\sum_{i=1}^m \lambda_i^* x_i}{\varphi(a, t) + \sum_{i=1}^m c_i x_i}$$

$$\sum_{i=1}^m x_i = a,$$

$$\lambda_i \leq x_i, \lambda_i \leq x_i, \quad i = \overline{1, m},$$

$$x_i + x_1 \leq x_{i+1}, \quad i = \overline{1, m-1},$$

где c_i — годовые расходы (зарплата, премии, командировки) по одной i -ой категории научных кадров. $\varphi(a, t)$ — годовые ассигнования за вычетом фонда заработной платы; λ_i — пропорция в исходный период времени

$$x_i = \lambda_i x_1, \quad i = \overline{1, m}.$$

В целевой функции применяется зависимость (при $m = 4$);

$$\lambda_1 = \left(\alpha_0 \sqrt{\frac{y}{a}} + \beta_0 \right) (1 + \lambda_2),$$

которая устанавливается с помощью регрессионного анализа.

Для определения отраслевой структуры научных кадров целевая функция выбрана из условия, что научный результат, приходящийся на одного научного работника по каждой отрасли науки, был бы по возможности одинаковым, т. е. удовлетворял условию:

$$\min_{1 < j < n} \delta_j \rightarrow \max, \quad \delta_j \tilde{x}_j = \sum_{i=1}^m \lambda_{ij}^* x_{ij}, \quad j = \overline{1, n},$$

где x_{ij} — численность научных кадров i -ой категории, входящих в j -ю отрасль науки $j = \overline{1, n}$; n — число отраслей науки, \tilde{x}_j — численность работающих в j -ой отрасли; λ_{ij}^* — доля i -ой категории научных кадров из j -ой отрасли в научных результатах. x_{ij} по определению удовлетворяют ограничениям вида:

$$\sum_{j=1}^n x_{ij} = x_i, \quad i = \overline{1, m},$$

$$\sum_{i=1}^m x_{ij} = \tilde{x}_j, \quad j = \overline{1, n}.$$

Стсюда имеем условие существования решения:

$$\sum_{i=1}^m x_i = \sum_{j=1}^n \tilde{x}_j = a.$$

По данным 1979 года подсчитано количество специальностей научных работников в АН ГССР, по которым имеется хотя бы один доктор или два кандидата наук. Исходя из условия равномерного обеспечения докторами наук этих специальностей, определена оптимальная отраслевая структура потребности в них. Наибольшей потребностью в докторам наук характеризуются технические науки (20,5%), следом за ними идут физико-математические (14,9%), биологические науки (11,5%), филологические науки (8%), геолого-минералогические (6,9%). Для остальных отраслей эта структура в процентах сравнительно малая.

Из отчетных данных за 1978 год имеем (см. табл. 1), что из всех докторов наук, работающих в АН ГССР, наибольшее количество приходится на исторические науки — 20%, далее следуют филологические науки — 18,3%, биологические — 13,6%, физико-математические — 11,7%, технические науки — 6,5%.

Наибольшим количеством кандидатов наук обеспечены: физико-математические науки 18,0%, технические — 17,0%, биологические — 15,3%, филологические — 12,5%.

Таблица 1

Квалификационная структура научных кадров АН ГССР по отраслям наук и выпуск аспирантов (1978 г., в процентах)¹³

Отрасли наук	Научные работники всего	в том числе		Факультетский выпуск аспирантов	Соотношение численности докторов, кандидатов наук и научных работников без ученой степени
		доктора наук	кандидаты наук		
Всего	100	100	100	100	1 : 5 : 9
Физико-математические	25,8	11,7	18,0	22,4	1 : 8 : 25
Химические	8,0	3,9	6,6	7,5	1 : 9 : 21
Биологические	13,1	13,6	15,3	8,4	1 : 6 : 8
Геолого-минералогические	3,3	6,5	5,2	0,9	1 : 4 : 3
Технические	20,6	6,5	17,9	22,4	1 : 14 : 33
Сельскохозяйственные	1,2	0,8	1,4	0,9	1 : 9 : 15
Исторические	9,4	20,1	13,4	5,6	1 : 3 : 3
Экономические	2,2	1,6	1,8	12,1	1 : 6 : 14
Философские	1,7	4,7	1,7	1,9	1 : 2 : 3
Филологические	8,9	18,3	12,5	7,5	1 : 3 : 3
Географические	1,3	3,4	2,1	9,9	1 : 3 : 2
Юридические	0,7	1,8	0,6	—	1 : 2 : 3
Медицинские	0,9	2,2	1,0	0,9	1 : 3 : 4
Фармацевтические	0,6	0,5	0,6	2,8	1 : 6 : 9
Искусствоведческие	0,5	1,3	0,7	0,9	1 : 3 : 2
Психологические	1,4	2,1	0,8	4,7	1 : 2 : 7
Другие науки	0,4	1,0	0,4	0,2	—

¹³ Расчеты проведены на основании материалов отдела кадров АН ГССР.

Научными работниками без ученой степени обеспечены: физико-математические науки — 31,7%, технические — 23,6%, биологические — 11,9%.

Из рассмотренных данных можно заключить, что в общем количестве научных работников большую долю занимают физико-математические, технические и биологические науки. Однако доля высококвалифицированных научных кадров (докторов и кандидатов наук), занятых в этих науках, значительно меньше, чем в других отраслях.

Приведенные данные свидетельствуют о необходимости увеличения числа высококвалифицированных научных кадров в указанных отраслях.

Общая тенденция роста численности докторов наук особенно ярко выражена в физико-математических, а также в технических науках.

В целях определения оптимальной квалификационной структуры научных кадров изучено соотношение между докторами, кандидатами наук, научными работниками без ученой степени и вспомогательным персоналом по отраслям наук (пропорция $1:\lambda_2:\lambda_3:\lambda_4$ в табл. 2).

За последние годы (1975—1979 гг.) в целом по АН ГССР это соотношение составило 1:5:9:15. На период 1981—1985 гг., согласно результатов, полученных на основе экономико-математического моделирования, это соотношение составит 1:5:6:16, а по прогнозу в 1990 году — 1:4:5:16.

Вышеуказанная пропорция соответствует тенденциям развития науки, согласно которым повышение технической оснащенности нау-

Таблица 2

Динамика численности квалификационной структуры научных кадров АН ГССР¹⁴

Годы	Годовые темпы роста численности					Количество аспирантов на 1 доктора наук	Соотношение	
	занятых в сфере науки	научных работников	докторов наук	кандидатов наук	вспомогательного персонала		между учеными и научными работниками	$1:\lambda_2:\lambda_3:\lambda_4$
1970	0,92	1,18	1,00	1,05	0,78	1,5	2:1	1:5:7:16
1971	1,11	1,39	1,09	1,07	0,89	1,4	2:1	1:5:10:13
1972	1,09	1,03	1,08	1,06	1,17	1,3	2:1	1:5:10:14
1973	1,07	1,07	1,05	1,04	1,02	—	—	1:5:10:14
1974	1,04	1,06	1,04	1,08	1,03	1,1	1:1	1:5:10:14
1975	1,06	1,07	1,02	1,08	1,04	—	1:1	1:5:10:15
1976	1,03	0,98	1,05	1,06	1,08	1,1	1:2	1:5:9:15
1977	1,03	1,01	1,09	1,03	1,05	1,0	1:2	1:5:8:14
1978	1,03	1,06	1,00	1,03	0,99	—	—	1:5:9:14
1979	1,01	0,93	0,99	1,03	1,09	1,0	1:2	1:5:8:16

¹⁴ Расчеты проведены по данным годовых отчетов АН ГССР.

ки сопровождается увеличением количества вспомогательного персонала. Интенсификация науки приводит к уменьшению количества научных работников без ученой степени, приходящихся на одного доктора наук (однако абсолютная его величина, так же как и остальных категорий научных работников, будет увеличиваться).

В отраслевом разрезе эта пропорция носит разный характер. Например, в 1978 году она была представлена для отраслей наук: физико-математических — 1:8:25; химических — 1:9:21; технических — 1:14:33; экономических — 1:6:14 и для психологических — 1:2:7.

В других отраслях это соотношение не носит возрастающего характера, например, для биологических наук — 1:6:3; геолого-минералогических — 1:4:3; географических — 1:3:2. Намечается сближение этих пропорций. Это обстоятельство было предусмотрено при прогнозировании отраслевой структуры научных кадров. В качестве ориентира было взято условие — обеспечение отрасли докторами наук.

На обязательность такого «сближения» пропорций квалификационной структуры научных кадров указывает сегодняшнее положение, согласно которому целый ряд отраслей не представлен даже минимальным количеством докторов и кандидатов наук.

В соответствии с данными прогнозов квалификационной структуры научных кадров динамика общего количества научных работников и научных работников без ученой степени характеризуется уменьшением.

Растет количество докторов наук в химических, юридических, экономических, географических, сельскохозяйственных, медицинских науках. Малым числом докторов, но высокими темпами роста численности характеризуются сельскохозяйственные и фармацевтические науки.

Нуждается в пересмотре система планирования научных кадров через аспирантуру в АН ГССР. Это касается отраслевой структуры аспирантуры, а также выбора кадров для аспирантуры. Следует обратить внимание на то, что из числа принятых в аспирантуру (1978 г.) только 16% было принято сразу, после окончания высших учебных заведений.

Наибольшее количество аспирантов в 1978 году приходилось на физико-математические и технические науки (по 22,4%). Высокими показателями выпуска аспирантов характеризуются также экономические науки — 12,1%, биологические — 8,4%, химические и филологические науки — 7,5%, в области юридических наук и архитектуры выпуск аспирантов не производился, а по медицинским, сельскохозяйственным, геолого-минералогическим и искусствоведческим наукам выпуск аспирантов составил 0,9% по каждой отрасли. Указанное обстоятельство должно быть учтено при прогнозировании и планировании подготовки научных кадров в этих отраслях.

Анализируя динамику квалификационной и отраслевой структуры научных кадров АН ГССР, можно выделить три периода времени. До 1970 — 1972 гг. имел место нестабильный рост численности научных работников и рост ассигнований; т. е. развитие научных кадров носило экстенсивный характер. С 1970 года намечается интенсивный рост, который по прогнозу продолжится до 1985 года. После 1985 года высокие темпы роста численности научных работников высшей квалификации будут сопровождаться уменьшением общей численности научных работников, в том числе научных работников без ученой степени. При этом нестабильны темпы роста ассигнований на науку.

Представлена отделом экономики науки и образования Института экономики и права АН Грузинской ССР

უმთა მელაჲე, თამარ გრელიჲე

**სამეურნეობათაუმორისო და აგროსამრეწველო კოოპერირება—
სკპკ აბრარული კოოლიტიკის ძირითადი მიმართულება**

სკპკ ცენტრალური კომიტეტის მარტის პლენუმმა (1965 წ.) შეიმუშავა პარტიის თანამედროვე აგრარული პოლიტიკის ძირითადი მიმართულებები, რომელმაც შემდგომი განვითარება კპოვა პარტიის XXIII, XXIV, XXV და XXVI ყრილობების ისტორიულ გადაწყვეტილებებში.

პარტიის თანამედროვე აგრარული პოლიტიკის ძირითადი მიმართულებები მოიცავენ ისეთ ძირითად რგოლებს როგორცაა სოფლის მეურნეობის პრობლემის გადაწყვეტისადმი კომპლექსური მიდგომა, მტკიცე ეკონომიკური პირობების შექმნა, მისი აღმავლობის სტიმულირება, კოლმეურნეობებისა და საბჭოთა მეურნეობების მატერიალურ-ტექნიკური ბაზის ყოველმხრივი განმტკიცება, სოფლისმეურნეობრივი წარმოების ინტენსიფიკაციის, სპეციალიზაციისა და კონცენტრაციის გაძლიერება, სამეურნეობათაუმორისო და აგროსამრეწველო კოოპერირება, სოფლის სოციალური გარდაქმნა და სხვა, რომელთაც მეტად საჭირო თეორიული და პრაქტიკული მნიშვნელობა აქვთ კომუნისტური მშენებლობის ამოცანების წარმატებით გადაწყვეტაში.

პარტიის აგრარული პოლიტიკა ჩვენი ქვეყნის განვითარების თითოეულ ახალ ეტაპზე შემოქმედებითად ვითარდება შექმნილი მიდგომარეობის თავისებურებისა და ქვეყნის მოთხოვნელებებისა და შესაძლებლობების გათვალისწინებით.

როგორც სკპკ XXV ყრილობაზე აღინიშნა, ახლა აგრარული პოლიტიკის ძირითად ამოცანას შეადგენს, ერთის მხრივ, გადაიჭრას ქვეყნის სურსათითა და სასოფლო-სამეურნეო ნედლეულით საიმედო მომარაგების ამოცანა, შეიქმნას მარცვლეულის აუცილებელი რეზერვები, შეორეს მხრივ, დაჩქარდეს ქალაქისა და სოფლის მშრომელთა შრომისა და ცხოვრების პირობების სულ უფრო და უფრო დაახლოების პროცესი.

სკპკ აგრარული პოლიტიკის მეცნიერულობა და რეალობა მტკიცდება სოფლის მეურნეობის განვითარების მხრივ მიღწეული შედეგებით.

სკპკ ცენტრალური კომიტეტის მარტის (1965 წ.) პლენუმის შემდეგ ეს დარგი მტკიცედ დაადგა განუხრელი აღმავლობის, დინამიკური განვითარების გზას.

სოფლის მეურნეობის დაჩქარებული აღმავლობის მიზნით სულ უფრო ფართოდ გამოიყენება ქვეყნის ეკონომიკური და მეცნიერულ-ტექნიკური პოტენციალი, მნიშვნელოვნად იზრდება კაპიტალური დაბანდებანი სოფლის მეურნეობაში.

მნიშვნელოვნად გაიზარდა კოლმეურნეთა და საბჭოთა მეურნეობების მუშაკთა რეალური შემოსავლები, გაუმჯობესდა სოფლის მოსახლეობის სოციალური უზრუნველყოფა და კულტურულ-საყოფაცხოვრებო მომსახურეო-

ბა, ამაღლდა სოფლის მშრომელთა საერთოსაგანმანათლებლო და პროფესიული მომზადების დონე.

სოფლის მეურნეობის განვითარებაში ეს ძვრები სკკპ პარტიის მოღვაწეობის შეტად დიდი ეკონომიკური და პოლიტიკური შედეგია.

როგორც სკკპ XXVI ყრილობაზე აღინიშნა, სოფლის მეურნეობის განვითარებაში მიღწეული შედეგები, მისი მეცნიერულ-ტექნიკური დონე, ეკონომიკური მაჩვენებლები და პროდუქციის წარმოების ზრდის ტემპები ჯერ კიდევ სრულყოფილად ვერ აკმაყოფილებს მოსახლეობის მზარდ მოთხოვნილებას სურსათზე, ხოლო მრეწველობისას—ნედლეულზე. ეს დარგი, რომ თანამედროვე მეცნიერებათა და ტექნიკის მიღწევათა დონეზე გამოვიდეს, აუცილებელია მისი ინტენსიფიკაციისა და ეფექტურობის ამაღლება.

სკკპ ცენტრალური კომიტეტის (1976 წ.) ოქტომბრის პლენუმზე სკკპ ცენტრალური კომიტეტის გენერალურმა მდივანმა ამხ. ლ. ი. ბრეჟნემა აღნიშნა, რომ „... ამჟამად არ არის იმაზე მეტად არსებითი ამოცანა, ვიდრე ჩვენი ეკონომიკის აგრარული სექტორის თვით თანამედროვე დონეზე ამოწვევა“¹.

ამჟამად, ამ მიზნის მიღწევის ერთ-ერთ მთავარ პირობად გამოდის მეურნეობათაშორისო კოოპერირება და აგროსამრეწველო ინტეგრაცია, როგორც წარმოების სპეციალიზაციისა და კონცენტრაციის მათგანიშვებელი ფორმა.

პარტია ყოველთვის დიდ ყურადღებას უთმობდა სოფლის მეურნეობის წარმოების სპეციალიზაციას. მაგალითად, პირველი სანიმუშო მეურნეობები—საბჭოთა მეურნეობები, რომლებიც შეიქმნა დიდი ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის შემდეგ, უპირატესად სპეციალიზებული იყო.

უდიდესი მუშაობა ჩატარდა წარმოების ზონალური სპეციალიზაციის ნიშნით ეკონომიკური, ბუნებრივი და ისტორიული ფაქტორების გათვალისწინებით და შემდგომშიც ხორციელდება სოფლის მეურნეობრივი წარმოების რაციონალური გაადგილების, სპეციალიზაციისა და კონცენტრაციის ფართო პროგრამა. თანამედროვე პირობებში ქვეყანაში შეიქმნა პურის, ბრინჯის, სელის, შაქრისჭარხლის, ბოსტნეულის, ხილისა და ყურძნის, ჩაის, ციტრუსებისა და სხვა სუბტროპიკული კულტურების, აგრეთვე ხორცის, რძის და მატყლის წარმოების მსხვილი სპეციალიზებული სასაქონლო ზონები. ფართო გაქანება მიიღო მეფრინველეობის ფაბრიკების, მეღორეობის ფერმების, სასათბურე კომბინატების და სხვა მსხვილი სამრეწველო ტიპის სპეციალიზირებული საწარმოების მშენებლობამ.

სწრაფად განვითარებად მეცნიერულ-ტექნიკურ რევოლუციას პრინციპული ცვლილებები შეაქვს სოფლის მეურნეობრივი წარმოების ორგანიზაციულ ფორმებსა და ტექნოლოგიაში. მსოფლიო და სამამულო მეცნიერების აღმოჩენებითა და თანამედროვე პრაქტიკის გამოცდილებით მიგნებულია სოფლის მეურნეობის შემდგომი აღმავლობის საიმედო გზა — მისი ეკონომიკური ეფექტურობის ამაღლება, სოფლის მეურნეობრივი წარმოების სპეციალიზაცია და კონცენტრაცია მეურნეობათაშორისო კოოპერირებისა და აგროსამრეწველო ინტეგრაციის ბაზაზე.

ქვეყნის შთელ რიგ ზონებში კოლმეურნეობათა დიდი რიცხვი ჯერ კიდევ მრავალდარგოვან მეურნეობებად რჩება. მიწათმოქმედების და განსაკუთრებით მეცხოველეობის პროდუქციის სასაქონლო წარმოება მათში, როგორც წესი,

¹ Л. И. Брежнев. Речь на пленуме Центрального комитета КПСС, 25 октября 1976 года. Политиздат, 1976, с. 6.

გაფანტულია წვრილ ბრიგადებსა და ფერმებში. ასეთი მდგომარეობა, თავის მხრივ, იწვევს ფულადი სახსრებისა და მატერიალური რესურსების დაქსაქსვას, აძნელებს კომპლექსურ მექანიზაციას, ახალი პროგრესული ტექნოლოგიის დანერგვას, ხოლო რაც მთავარია — აძნელებს შრომის ნაყოფიერების ამაღლების ღონისძიებების განხორციელებას, წარმოების ეფექტურობის და პროდუქციის ხარისხის გაუმჯობესების საქმეს.

შექმნილი მდგომარეობა განსაზღვრული ზომით აიხსნება ისტორიული ფაქტორით. ასევე იმით, რომ წარსულში კოლმეურნეობებისა და საბჭოთა მეურნეობების მატერიალურ-ტექნიკური ბაზის არასაკმარისი განვითარება საშუალებას არ იძლეოდა დაჩქარებული ტემპებით განხორციელებულიყო სპეციალიზაცია მეურნეობათა უმეტესობაში.

მთელ რიგ ოლქებში და რესპუბლიკებში წარმოების ეფექტურობის ამაღლებას ცდილობენ მეურნეობათა გამსხვილების ანგარიშზე, მათი დანაყოფების და ბრიგადების, განყოფილებების შიდამეურნეობრივი სპეციალიზაციის განხორციელებით. მაგრამ, როგორც პრაქტიკამ გვიჩვენა, ასეთმა ღონისძიებებმა არ მოგვცა მაღალი შედეგები, რამდენადაც ის ვერ აღმოგვჩვენა მთავარ ნაკლოვანებას, რომელიც ახასიათებს მრავალდარგოვან მეურნეობას. ეკონომიკის აგრარული სექტორის შემდგომი განვითარება და ეფექტურობის ამაღლება, ობიექტურად მოითხოვს სოფლის მეურნეობრივი წარმოების ორგანიზაციისადმი პრინციპულად ახალ მიდგომას, მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესის დაჩქარების მიზნით მეურნეობათა ძალების გაერთიანებას. ეს არის სამეურნეობათაშორისო კოოპერაციისა და აგროსამრეწველო ინტეგრაციის ბაზაზე წარმოების სპეციალიზაციისა და კონცენტრაციის გზა, როცა კოლმეურნეობები, საბჭოთა მურნობები და სხვა საწარმოები თავისი სახსრების ანგარიშზე ქმნიან მსხვილ სპეციალიზირებულ სამშენებლო-სამონტაჟო ორგანიზაციებს, გამოსაკვებ საწარმოებს და გაერთიანებებს, მეფრინველობის ფაბრიკებს, რძის წარმოების კომპლექსებს, ხბორების გამოზრდის, სამრეწველო მეზაღეობა და მეხილეობის საწარმოების გაერთიანებებს და ა. შ.

კოლექტივიზაციის პერიოდისაგან განსხვავებით, როცა მათი პრიმიტიული წარმოების საშუალებებთან ერთად განხორციელდა წვრილ ინდივიდუალურ მეურნეობათა კოოპერაცია, თანამედროვე პროცესისათვის დამახასიათებელია მსხვილი მაღალმექანიზებული სოციალისტური საწარმოების კოოპერირება.

ასეთი ხარისხობრივად ახალი ეტაპი ემყარება კოოპერაციის შესახებ ლენინური მოძღვრების მოქმედებით გამოყენებას კომუნისტური მშენებლობის პრაქტიკაში, იგი ისტორიულად მომწიფებულ და კანონზომიერ პროცესს წარმოადგენს.

┌ მეურნეობათაშორისო და სახელმწიფო-კოლმეურნეობრივი კოოპერაცია, ჩვენს ცხოვრებაში ახალი მოვლენაა. ის წარმოიშვა კოლმეურნეობებს, საბჭოთა მეურნეობებს და სხვა სახელმწიფოებრივ საწარმოებსა და ორგანიზაციებს შორის ეკონომიკური თანამშრომლობის პირობებში. კერძოდ, სოფლის მეურნეობაში საწარმოო ძალების განვითარების ისეთ ეტაპზე, როცა წარმოების კონცენტრაციის შემდგომი ამაღლება მეურნეობათა გამსხვილების ანგარიშზე მიზანშეწონილი არაა, ხოლო კოლმეურნეობათა და სხვა საწარმოთა არსებულ ჩარჩოებში მნიშვნელოვანი ზომით ფერხდება სოფლის მეურნეობის ამა თუ იმ დარგის განვითარება, გადამამუშავებელი მრეწველობისა და საზოგადოებრივი წარმოების ეფექტურობის ამაღლება.

განვითარებული სოციალიზმის პირობებში სკკპ აგრარული პოლიტიკის ასეთი მიმართულება განმტკიცებულია პარტიის პროგრამით, სკკპ ყრილობებისა და ცენტრალური კომიტეტის პლენუმების გადაწყვეტილებით და ამ ყრილობაზე მიღებული სანიმუშო საკოლმეურნეო წესდებით. აგრარული პოლიტიკის ძირითადმა საყრდენებმა მეტად ფართო ასახვა ჰპოვეს სკკპ XXV ყრილობაზე ამხანაგ ლ. ი. ბრეჟნევის მოხსენებაში „სსრ კავშირის სახალხო მეურნეობის განვითარების ძირითადი მიმართულებები 1976—80 წწ.“ რომელშიც ფართოდაა განხილული ყველა ოლქში, მხარესა და რესპუბლიკაში საკოლმეურნეო წარმოების თანმიმდევრული და განუხრელი ინტენსიფიკაციის, მისი შემდგომი სპეციალიზაციისა და კონცენტრაციის განხორციელება სამეურნეობათაშორისო კოოპერაციის და აგროსამრეწველო გაერთიანებებისა და საწარმოების შექმნის ბაზაზე.

სამეურნეობათაშორისო და სახელმწიფო კოლმეურნეობრივი კოოპერაციის განვითარება, შესაძლებელი გახდა მხოლოდ სოფლის მეურნეობის მატერიალურ-ტექნიკური ბაზის ზრდის, შრომის საზოგადოებრივი დანაწილების შემდგომი გაღრმავების და კოლმეურნეობათა ეკონომიკური მდგომარეობის განუხრელი გაუმჯობესების, მათი შემოსავლების ზრდისა და განუყოფელი ფონდების ზრდის შედეგად. სამეურნეობათაშორისო და სახელმწიფო-კოლმეურნეობრივი თანამშრომლობა მიუთითებს კოოპერაციის შემდგომი განვითარების შესახებ. ეს თანამშრომლობა მიზნად ისახავს არა მხოლოდ სოფლისმეურნეობრივი წარმოების ერთი რომელიმე დარგის, მაგალითად, მეცხოველეობის, საკვებწარმოების, მეთესლეობის ან სხვა წარმოების რაციონალური ორგანიზაციის ერთობლივ განხორციელებას, არამედ იგი საკუთარების საკოლმეურნეო-კოოპერაციულ ფორმას აყენებს ახალ ხარისხობრივ მდგომარეობაში. სამეურნეობათაშორისო და სახელმწიფო კოლმეურნეობრივი საწარმოებისა და ორგანიზაციების საწარმოო ფონდები გამოდის ცალკეული სოფლისმეურნეობრივი საწარმოების ჩარჩოებიდან და უკვე მათ მესაკუთრედ ხდება არა მხოლოდ ცალკეული კოლმეურნეობები, საბჭოთა მეურნეობები, არამედ გაერთიანების და სამრეწველო საწარმოების ჯგუფი.

მეცნიერულ-ტექნიკური რევოლუციის პირობებში, სამეურნეობათაშორისო და აგროსამრეწველო კოოპერირება გამოდის ცენტრალურ მორგანიზებელ რგოლად, რომელიც ურთიერთაქვეშაობს აგრარული პოლიტიკის ყველა დანარჩენ მიმართულებას, კოლმეურნეობრივი და საბჭოთა მეურნეობრივი წარმოების ეფექტურობის ამაღლებისა და სოფლის განვითარების პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების ამოცანების გადაწყვეტის მიზნით.

სამეურნეობათაშორისო აგრარულ და აგროსამრეწველო გაერთიანებებში სოფლისმეურნეობრივი საწარმოების კოოპერირება, გამოხატავს სოფლის მეურნეობის ინდუსტრიალიზაციის თავისებურებებს და მოთხოვნილებებს. ის, თავის მხრივ, წარმოადგენს წარმოების გამსხვილების პროცესის გაგრძელებას.

სამეურნეობათაშორისო და სახელმწიფო-კოლმეურნეობრივი ორგანიზაციების საწარმოების და გაერთიანებების შექმნა და განვითარება, საკოლმეურნეო-კოოპერაციულ საკუთრებას ამაღლებს ჩახალ, განზოგადოების უფრო მაღალ საფეხურზე, ხელს უწყობს საერთო-სახალხო საკუთრებასთან მის დაახლოებას.

ასეთი საწარმოებისა და გაერთიანებებისათვის დამახასიათებელია კონცენტრაციისა და სპეციალიზაციის მაღალი ხარისხი, მანქანური ტექნოლოგიის ფართოდ დანერგვა, შრომის საზოგადოებრივი დანაწილების გაღრმავება, პროდუქციის უწყვეტი გამოშვება.

ასეთი საწარმოების შექმნა, რა თქმა უნდა, აღემატება ცალკეული კოლმეურნეობებისა და საბჭოთა მეურნეობების შესაძლებლობებს. მაშასადამე, სამეურნეობათაშორისო და აგროსამრეწველო კოოპერირების განვითარება გამოწვეულია საზოგადოების საარსებო ეკონომიკური მოთხოვნებით და, პირველ რიგში, წარმოებით ურთიერთობის ხასიათის საწარმოო ძალთა დონისადმი შესაბამისობის კანონის მოქმედებით.

სკკპ ცენტრალური კომიტეტის (1973 წ.) დეკემბრის პლენუმზე ლ. ი. ბრეჟნევი აღნიშნა, რომ სამეურნეობათაშორისო კოოპერაციისა და აგროსამრეწველო ინტეგრაციის ბაზაზე სოფლის მეურნეობრივი წარმოების შემდგომი სპეციალიზაცია და კონცენტრაცია, თანამედროვე ინდუსტრიულ საფუძველზე სოფლის მეურნეობის გადაყვანა, ეს სოციალისტური სოფლის მეურნეობის შემდგომი განვითარების მაგისტრალური მიმართულებაა, ილენინური კოოპერაციული გეგმის განხორციელების ახალი ეტაპია.

სამეურნეობათაშორისო კოოპერაცია და აგროსამრეწველო ინტეგრაცია ქმნის მეურნეობის სოციალისტური სისტემის უპირატესობების უფრო სრული გამოყენებისათვის და კოლმეურნეობრივი და საბჭოთა მეურნეობრივი წარმოებაში მეცნიერულ-ტექნიკური რევოლუციის მიღწევათა ფართოდ დანერგვის შესაძლებლობებს. საწარმოთა გაღრმავებული სპეციალიზაცია და კონცენტრაციის მაღალი დონე წარმოადგენს სოფლისმეურნეობრივი წარმოების ეფექტურობის ამაღლების საფუძველს.

სპეციალიზაციის წარმატებით განხორციელებას აქვს არა მხოლოდ ეკონომიკური, არამედ დიდი სოციალური მნიშვნელობა. ის წარმოადგენს წინ გადადგმულ ნაბიჯს კოლმეურნეობრივი საკუთრების სრულყოფისა და ქალაქსა და სოფელს შორის არსებითი განსხვავების ლიკვიდაციის გზაზე.

სკკპ XXV ყრილობამ დასვა ამ კურსის უფრო აქტიური განხორციელების ამოცანა. ყრილობის დოკუმენტებში განსაკუთრებით ხაზგასმულია, რომ სამეურნეობათაშორისო და აგროსამრეწველო კოოპერაციის განხორციელებასთან დაკავშირებით, განსაკუთრებით უნდა გაძლიერდეს ორგანიზებულ მუშაობა, დაგეგმვა და ეკონომიკური ბერკეტების გამოყენება.

პარტიის XXV ყრილობის შემდეგ, სკკპ ცენტრალურმა კომიტეტმა სპეციალურად განიხილა ცენტრალური კომიტეტის გენერალური მდივნის აშ. ლ. ი. ბრეჟნევის შეტანილი წინადადება და მიიღო დადგენილება სამეურნეობათაშორისო კოოპერაციისა და აგროსამრეწველო ინტეგრაციის ბაზაზე სასოფლო სამეურნეო წარმოების სპეციალიზაციისა და კონცენტრაციის შემდგომი განვითარების შესახებ.

ამ პოლიტიკურ დოკუმენტში აღნიშნულია, რომ კომუნისტური პარტია, ჩვენი სახელმწიფო და მთელი საბჭოთა ხალხი რიგ ღონისძიებებს ატარებს რათა უზრუნველყოს სოფლის მეურნეობრივი წარმოების ზრდა. პარტია კვლავაც თანმიმდევრულად და დაბეჯითებით იბრძობებს: ჯერ ერთი, მყარი ეკონომიკური პირობების შესაქმნელად, რომელიც უზრუნველყოფს გაფართოებულ ცვლადწარმოებას კოლმეურნეობებსა და საბჭოთა მეურნეობებში, მეორე, აქტიურად წარმართოს ინტენსიფიკაციის კურსი, დანერგოს თანამე-

დროე მეცნიერულ-ტექნიკური მიღწევები, განამტკიცოს მატერიალურ-ტექნიკური ბაზა, სოფლის მეურნეობის კომპლექსური მექანიზაცია და ქიმიზაცია, მიწების ფართო მელიორაცია. მესამე, უზრუნველყოს მატერიალური დაინტერესების ლენინური პრინციპის დაცვა, საზოგადოებრივი, კოლექტიური და პირადი ინტერესების სწორად შეხამება, განახორციელებს სოციალური ღონისძიებების სისტემას, რომელიც მიმართული იქნება სოფლის შრომელთა ღონის მნიშვნელოვანი ამაღლებისაკენ.

სკკპ ცენტრალური კომიტეტის დადგენილება, სამეურნეობათაშორისა და აგროსამრეწველო კოოპერირების საკითხებზე, განვითარებული სოციალიზმის პირობებში წარმოადგენს მნიშვნელოვან საგანძურს მარქსისტულ-ლენინური აგარული თეორიის განვითარებაში.

სამეურნეობათაშორისა და აგროსამრეწველო კოოპერირება კოლმეურნე გლეხობის, საბჭოთა მეურნეობების მუშების, მთელი საბჭოთა ხალხის ფართო მხარდაჭერით სარგებლობს. ამ პროცესის საბოლოო მიზანია ქვეყნის სასურსათო და სანედლეულო რესურსების მნიშვნელოვანი გადიდება. სოფლისმეურნეობრივი წარმოების ეფექტიანობის ამაღლება ქალაქისა და სოფლის მოსახლეობის შრომისა და ცხოვრების პირობების დაახლოება.

ასეთი პროგრესული მიმართულებები სულ უფრო ფართო გაქანებას იღებს.

Ш. Г. МЕЛАДЗЕ, Т. А. БРЕЛИДЗЕ

МЕЖХОЗЯЙСТВЕННОЕ И АГРОПРОМЫШЛЕННОЕ КООПЕРИРОВАНИЕ — ОСНОВНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ АГРАРНОЙ ПОЛИТИКИ КПСС

Резюме

На современном этапе развития, основную задачу аграрной политики партии представляет с одной стороны решение снабжения страны продуктами и сельскохозяйственным сырьем, создание необходимых резервов зерна, а с другой стороны, ускорение процесса сближения труда и быта трудящихся города и деревни.

Одним из главных условий решения поставленной задачи является межхозяйственная кооперация и агропромышленная интеграция как организующая форма специализации и концентрации производства. Она создает условия широкого внедрения достижений научно-технической революции в колхозном и совхозном производстве и основу повышения эффективности сельскохозяйственного производства для полного использования преимуществ социалистической системы хозяйства. Наряду с этим она имеет большое социальное значение, ибо представляет собой шаг вперед в деле совершенствования колхозной собственности и на пути ликвидации существенной разницы между городом и деревней.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ეკონომიკისა და სამართლის ინსტიტუტის აგარულ პრობლემათა განყოფილებაში

აზიკო სისპაიძე

საქართველოს სსრ ერთობლივი მატერიალური მარაგის
სტრუქტურის სრულყოფის საკითხები

თანამედროვე პირობებში სამეურნეო მექანიზმის ერთიანი სისტემის ყველაზე მტკიცეულ მხარეს მატერიალურ-ტექნიკური მომარაგება წარმოადგენს. ეს გარემოება ხშირად საფრთხეს უქმნის სახალხომეურნეობრივი გეგმების შესრულებას, უარყოფითად მოქმედებს კვლავწარმოების ტემპებზე, ამცირებს საზოგადოებრივი წარმოების ეკონომიკური ეფექტიანობის დონეს. ამდენად, სახალხო მეურნეობის მატერიალურ-ტექნიკური მომარაგების შემდგომი სრულყოფა პირველი რიგის ამოცანათა რიცხვს მიეკუთვნება. მატერიალურ-ტექნიკური მომარაგების ერთ-ერთი საკვანძო პრობლემაა მატერიალური მარაგების გამოყენების ეფექტიანობის ამაღლება.

სკკპ XXVI ყრილობის დადგენილებაში „სსრ კავშირის ეკონომიკური და სოციალური განვითარების 1981-1985 წლებისა და 1990 წლამდე პერიოდის ძირითადი მიმართულებანი“ აღნიშნულია, რომ საჭიროა „განვახორციელოთ მეურნეობის ყველა დონეზე იმ ღონისძიებათა სისტემა, რომელთა მიზანია ყველა სახეობის რესურსის — შრომის, ენერჯის, ნედლეულისა და მასალების, მოწყობილობისა და საწარმოო სიმძლავრეების რაც შეიძლება სრული გამოყენება“¹.

პარტიის მიერ დასახული ამ დიდი სამეურნეო ამოცანების წარმატებით გადაწყვეტა მჭიდროდაა დაკავშირებული ერთობლივი მატერიალური მარაგის რაციონალურ გამოყენებასთან. სამეურნეო პრაქტიკაში არც თუ ისე იშვიათია შემთხვევები, როცა სახალხო მეურნეობის მასშტაბით მატერიალური მარაგების არარაციონალური განაწილების გამო ცდება მუშახელი და ტექნიკა, არასრულადაა დატვირთული საწარმოო სიმძლავრეები, რაც ანელებს ზრდის ტემპებს. აუარესებს აღწარმოების ეკონომიკური ეფექტიანობის მაჩვენებლებს. ამავე დროს, ცალკეულ საწარმოებში წარმოშობილი დეფიციტი ხშირ შემთხვევაში არის არა ბუნებრივი, არამედ ხელოვნური, გამოწვეული საწარმოთა შორის, აგრეთვე წარმოებისა და მიმოქცევის სფეროს შორის მატერიალური რესურსების არარაციონალური განაწილების შედეგად.

ერთობლივი მატერიალური მარაგის გამოყენების ეფექტიანობის ამაღლების დიდ და, ამავე დროს, გამოუყენებელ რეზერვს კვლავწარმოების ფაზების მიხედვით მისი სტრუქტურის ოპტიმიზაცია წარმოადგენს.

როგორც ცნობილია, მარაგი კვლავწარმოების ყველა ფაზაში იქმნება. იგი გროვდება, როგორც წარმოების, ისე მიმოქცევის სფეროს დარგებში და ასრულებს გარკვეულ წრებრუნვით მოძრაობას. ამიტომ, მატერიალური მარაგების მოძრაობის პროცესი განიხილება როგორც მარადგანახლებული წრებრუნვის პროცესი.

¹ გაზეთი „კომუნისტი“, 1981 წ. 7 მარტი.

ერთობლივი მატერიალური მარაგის განაწილება კვლავწარმოების ფაზების და დარგების მიხედვით, მნიშვნელოვნად განსაზღვრავს სოციალისტური გაფართოებული კვლავწარმოების ტემპებს. ეს გარემოება გაპირობებულია მატერიალური მარაგების ბრუნვის სიჩქარის გავლენით კვლავწარმოების ტემპებზე. რაც უფრო სწრაფია ბრუნვის სიჩქარე, მით უფრო მაღალია ერთობლივი საზოგადოებრივი პროდუქტის ზრდის ტემპი. თავის მხრივ, მატერიალური მარაგების ბრუნვის სიჩქარეზე მოქმედი უმნიშვნელოვანესი ფაქტორია ერთობლივი მატერიალური მარაგების სტრუქტურა კვლავწარმოების ფაზების მიხედვით. მატერიალური მარაგების დიდი ნაწილის თავმოყრა წარმოების სფეროში მნიშვნელოვნად ამცირებს მათ ბრუნვადობას, მაშინ, როდესაც მიმოქცევის სფეროში მატერიალური მარაგების სახალხომეურნეობრივი მანევრირებისა და მოძრაობის დაჩქარების დიდი შესაძლებლობები არსებობს.

საქართველოს სსრ ერთობლივი მატერიალური მარაგის სტრუქტურის შესწავლა 1965—1978 წლების მიხედვით გვიჩვენებს, რომ ადგილი აქვს წარმოების სფეროს მატერიალური მარაგების ხვედრიწილის გადიდების ტენდენციას (იხ. ცხრილი I), 1965 წელს წარმოების სფეროს მატერიალური მარაგების ხვედრიწილი ერთობლივ მატერიალურ მარაგში შეადგენდა 49,8%, 1970 წელს—56,7%, 1975 წელს—62,5%, ხოლო 1978 წელს—65,2%. 1965-1978 წლებში წარმოების სფეროს მატერიალური მარაგების ხვედრიწილი გაიზარდა 15,4 პუნქტით. იზრდება, როგორც საწარმოო მარაგების, ისე დაუმთავრებელი წარმოების ჰარბნაკეთის ხვედრიწილი. შესაბამისად, ადგილი აქვს მიმოქცევის სფეროს მატერიალური მარაგების — მზა პროდუქციისა და საქონლის მარაგის ხვედრიწილის შემცირებას.

ცხრილი 1

საქართველოს სსრ ერთობლივი-მატერიალური მარაგის სტრუქტურა
1965—1978 წლებში (წლის² ბოლოს, პროცენტობით)

	1965	1970	1975	1978
ერთობლივი მატერიალური მარაგი სულ	100	100	100	100
მათ შორის:				
I. წარმოების სფეროში	49,8	56,7	62,5	65,2
მათ შორის:				
ა) საწარმოო მარაგი	31,1	33,4	37,7	35,8
ბ) დაუმთავრებელი წარმოება	18,7	23,3	24,8	29,4
II. მიმოქცევის სფეროში	49,2	42,8	37,0	33,7
მათ შორის:				
ა) მზა პროდუქციის მარაგი	6,8	4,6	4,9	6,4
ბ) სასაქონლო მარაგი	42,3	38,2	32,1	27,3
სხვა სასაქონლო მატერიალური ფასეულობანი	1,1	0,6	0,5	1,0

რესპუბლიკის ერთობლივი მატერიალური მარაგის სტრუქტურის ასეთი არარაციონალური ცვლილების მიზეზების გარკვევა მოითხოვს მისი დარგობრივი სტრუქტურის დინამიკის შესწავლას (იხ. ცხრილი 2).

² შედგენილია ცენტრალური სტატისტიკური სამმართველოს მასალების საფუძველზე.

საქართველოს სსრ ერთობლივი მატერიალური მარაგის დარგობრივი სტრუქტურის ანალიზი გვიჩვენებს, რომ წარმოების სფეროს დარგების მატერიალური მარაგების ხვედრითი წილი სისტემატურად იზრდება. 1965 წლის ერთობლივ მატერიალურ მარაგში მრეწველობის, სოფლის მეურნეობის, ტრანსპორტის, კავშირგაბმულობის და მშენებლობის, მატერიალური მარაგების ხვედრიწილი შეადგინა 76,4%, 1970 წელს—87,6, ხოლო 1978 წელს—89,2%. შესაბამისად მცირდება მიმოქცევის სფეროს დარგების მატერიალური მარაგების ხვედრიწილი. 1965 წელს მატერიალურ-ტექნიკურ მომარაგებასა და დამზადებაში დაგროვილი იყო ერთობლივი მატერიალური მარაგის 23,6%, 1970 წელს—12,4, ხოლო 1979 წელს — 10,8%. განსაკუთრებით სწრაფი ტემპით მცირდება მატერიალურ-ტექნიკური მომარაგებისა და გასაღების ორგანოთა მატერიალური მარაგების ხვედრიწილი. თუ 1965 წელს ეს მაჩვენებელი შეადგენდა 14,6%, 1978 წელს იგი შემცირდა 5,2 პროცენტამდე.

ცხრილი 2

საქართველოს სსრ ერთობლივი მატერიალური მარაგების დარგობრივი სტრუქტურა 1965—1978 წლებში² (პროცენტებით)

	1965	1970	1975	1978
ერთობლივი მატერიალური მარაგი სულ	100	100	100	100
მათ შორის:				
I. მატერიალური წარმოების დარგებში:	76,4	87,6	87,1	89,2
1. მრეწველობა	65,7	69,4	58,8	59,2
2. სოფლის მეურნეობა	6,0	6,16	7,46	8,3
3. ტრანსპორტი და კავშირგაბმულობა	1,2	2,6	1,6	1,6
4. მშენებლობა	3,5	9,37	19,3	20,1
II. მიმოქცევის სფეროს დარგებში	23,6	12,4	12,8	10,8
1. დამზადება	4,9	4,0	3,6	2,8
2. მომარაგება-გასაღება	14,6	6,1	6,4	5,2
სახალხო მეურნეობის სხვა დარგები	4,0	2,3	2,7	2,9

მატერიალური წარმოების სფეროს დარგებიდან მატერიალური მარაგების ხვედრიწილი მცირდება მრეწველობაში, მაგრამ იზრდება მშენებლობაში. 1965 წელს მშენებლობის წილად მოდიოდა ერთობლივი მატერიალური მარაგის 3, 5%, ხოლო 1978 წელს — 20,1%. შედარებით ნელი ტემპით იცვლება სოფლის მეურნეობის, ტრანსპორტისა და კავშირგაბმულობის მატერიალური მარაგების ხვედრიწილი.

ამრიგად, ერთობლივი მატერიალური მარაგის დარგობრივი სტრუქტურის დინამიკის ანალიზი გვიჩვენებს, რომ 1965-1978 წლებში წარმოების სფეროს მატერიალური მარაგების ხვედრიწილის გადიდების ძირითადი მიზეზია მშენებლობაში მატერიალური მარაგების მოცულობის სწრაფი ზრდა და მიმოქცევის სფეროში მომარაგება-გასაღების ორგანოთა მატერიალური მარაგების შემცირება.

²შედგენილია ცენტრალური სტატისტიკური სამსახურის მასალების საფუძველზე.

ერთობლივი მატერიალური მარაგის სტრუქტურის ასეთი მკვეთრი ცვლილების ორი მიზეზი შეიძლება გამოვყოთ: პირველი, სახალხო მეურნეობის დარგობრივი სტრუქტურის ცვლილება და მეორე, ცალკეულ დარგებში მარაგების მართვის, დაგეგმვის და კონტროლის დაბალი დონე.

საქართველოს სსრ ერთობლივი საზოგადოებრივი პროდუქტის დარგობრივი სტრუქტურის შესწავლა 1965—1978 წლების მიხედვით გვიჩვენებს, რომ ერთობლივი მატერიალური მარაგის დარგობრივი სტრუქტურის ცვლილება გამოწვეული არაა სახალხო მეურნეობის დარგობრივი სტრუქტურის ცვლილებით (იხ. ცხრილი 3).

ცხრილი 3

საქართველოს სსრ ერთობლივი საზოგადოებრივი პროდუქტის დარგობრივი სტრუქტურა 1965—1978 წლებში (პროცენტობით)⁴

	1965	1970	1975	1978
ერთობლივი საზოგადოებრივი პროდუქტი სულ	100	100	100	100
მათ შორის:				
1. მრეწველობა	58,9	60,5	61,8	61,1
2. სოფლის მეურნეობა	20,7	19,1	18,6	19,5
3. ტრანსპორტი და კავშირგაბმულობა	2,6	2,7	2,8	2,8
4. მშენებლობა	11,3	11,4	9,7	9,2
5. ვაჭრობა, დამზადება, მომარაგება-გასაღება	6,5	6,3	7,1	7,4

კერძოდ, თუ 1965—1978 წლებში ერთობლივი მატერიალური მარაგში მშენებლობის ხვედრიწილი გაიზარდა თითქმის 5,7-ჯერ, ამავე პერიოდში, რესპუბლიკის ერთობლივი საზოგადოებრივი პროდუქტში მშენებლობის საერთო პროდუქცია უმნიშვნელოდ გადიდდა. ასევე, 1965—1978 წლებში მიმოქცევის სფეროს დარგების მატერიალური მარაგების ხვედრიწილი შემცირდა თითქმის 2-ჯერ, ამ დარგთა საერთო პროდუქციის ხვედრიწილის გადიდების პირობებში.

ამრიგად, ჩატარებული კვლევა გვიჩვენებს, რომ რესპუბლიკის ერთობლივი მატერიალური მარაგში იზრდება წარმოების სფეროს და მცირდება მიმოქცევის სფეროს მატერიალური მარაგების ხვედრიწილი, რაც გამოწვეულია არა სახალხო მეურნეობის დარგობრივი სტრუქტურის ცვლილებით, არამედ ერთობლივი მატერიალური მარაგის მართვის, დაგეგმვის და კონტროლის დაბალი დონით. აღნიშნული ტენდენცია აშკარად უპარყოფითი მოვლენაა და რესპუბლიკის სახალხო მეურნეობის მატერიალურ-ტექნიკური მომარაგების გაუარესების ერთ-ერთ სიმპტომად უნდა მივიჩნიოთ.

მიმოქცევის სფეროში, კერძოდ კი მომარაგება-გასაღების სისტემაში მატერიალური მარაგების ხვედრიწილის შემცირება, თავის მხრივ, ერთობლივი მატერიალური მარაგის ბრუნვადობის შემცირების ძირითადი მიზეზია. 1970

⁴ შედგენილია ცენტრალური სტატისტიკური სამმართველოს მასალების საფუძველზე.

წელს მრეწველობაში მატერიალური მარაგების ბრუნვის ხანგრძლივობამ შეადგინა 88 დღე, 1975 წელს — 90 დღე, 1978 წელს — 91 დღე.

ჩატარებული კვლევა გვიჩვენებს, რომ საქართველოს სსრ ერთობლივი მატერიალური მარაგის სტრუქტურა, როგორც კვლავწარმოების ფაზების მიხედვით, ისე დარგების მიხედვით არარაციონალურია. მატერიალური მარაგების 65% თავმოყრილია წარმოების სფეროში, ხოლო 34% — მიმოქცევის სფეროში. ამ პირობებში ადგილი აქვს წარმოების სფეროს მატერიალური მარაგების გადიდებისა და მიმოქცევის სფეროს მარაგების შემცირების ტენდენციას, რასაც შეუძლია უარყოფითი გავლენა მოახდინოს საქართველოს სსრ სახალხო მეურნეობის ეკონომიკური განვითარების ტემპებზე, გააუარესოს წარმოების მატერიალურ-ტექნიკური მომარაგება, შეამციროს მატერიალური მარაგების გამოყენების ეფექტიანობა. ამიტომ, საკითხი უნდა დაისვას წარმოების სფეროს მატერიალური მარაგების ხვედრიწილის შემცირებისა და მიმოქცევის სფეროში ოპტიმალურ დონემდე მათი გადიდების შესახებ.

ერთობლივი მატერიალური მარაგის სტრუქტურის ოპტიმიზაციის საშუალებას იძლევა უშუალო კავშირის არსებობა ამ სტრუქტურასა და სოციალისტური გაფართოებული კვლავწარმოების ტემპებს შორის, რაც საბუთდება ფაქტიური მონაცემებითაც.

ცხრილში ნაჩვენებია მონაცემები რესპუბლიკის ერთობლივ მატერიალურ მარაგში მიმოქცევის სფეროს მარაგების ხვედრიწილისა და შესაბამისი წლების მიხედვით მრეწველობის საერთო პროდუქციის ზრდის წლიური ტემპების შესახებ, 9 წლის მიხედვით. წარმოდგენილი მონაცემები მოსწორებულია სრიალა საშუალების მეთოდით და დალაგებულია მიმოქცევის სფეროს მარაგების ხვედრიწილის ზრდის მიხედვით.

ცხრილი 4

დამოკიდებულება მიმოქცევის სფეროს მატერიალური მარაგების ხვედრიწილსა და მრეწველობის საერთო პროდუქციის ზრდის წლიურ ტემპებს შორის

მიმოქცევის სფეროს მატერიალური მარაგების ხვედრითი წილი (%)	26,2	30,2	35,4	35,7	36,6	41,7	42,4	44	46,5
მრეწველობის საერთო პროდუქციის ზრდის წლიური ტემპი (%)	5,2	4,2	5,1	6,7	7,8	8,6	8,6	7,7	8,7

ცხრილებიდან აშკარად ჩანს პირდაპირი დამოკიდებულება საანალიზო მაჩვენებლებს შორის, მიმოქცევის სფეროს მატერიალური მარაგების ხვედრიწილის ამაღლება დაკავშირებულია მრეწველობის საერთო პროდუქციის ზრდის წლიური ტემპების გადიდებასთან. ეს გარემოება ასაბუთებს მიმოქცევის სფეროს მატერიალური მარაგების ხვედრიწილის გადიდების მიზანშეწონილობას. მაგრამ საკითხი უნდა დავსვათ იმის შესახებ, თუ რა დონემდე გავზარდოთ ეს მაჩვენებელი. საქმე ისაა, რომ მიმოქცევის სფეროს მატერიალური მარაგების უზომოდ გადიდება, ბუნებრივია, გამოიწვევს წარმოების სფეროს მარაგების შესაბამის შემცირებას და წარმოების პროცესის მატერიალური უზრუნველყოფის გაუარესებას, რაც საბოლოოდ უარყოფით გავლენას მოახდენს სახალხო-მეურნეობრივ შედეგებზე. ამიტომ, საკითხი უნდა დავსვათ წარმოების და მიმოქცევის სფეროთა მატერიალურ მარაგებს შორის ისეთი ოპტიმალუ-

რი თანაფარდობის განსაზღვრის შესახებ, რომელიც უზრუნველყოფს მაქსიმალურ სახალხომეურნეობრივ შედეგებს, ჩვენი ამოცანისათვის მრეწველობის საერთო პროდუქციის ზრდის მაქსიმალურ ტემპებს. დასმული პრობლემის გადაწყვეტა შესაძლებელია ერთობლივი მატერიალური მარაგების სტრუქტურასა და მრეწველობის საერთო პროდუქციის ზრდის წლიურ ტემპებს შორის ფუნქციონალური დამოკიდებულების გამოკვლევის საფუძველზე. გამომდინარე საანალიზო ფუნქციონალური დამოკიდებულების ბუნებიდან, კავშირი მიმოქცევის სფეროს მატერიალური მარაგების ხვედრწილსა და მრეწველობის საერთო პროდუქციის ზრდის წლიურ ტემპებს შორის, გამოისახება ე. წ. ლოგისტიკური ფუნქციის საფუძველზე:

$$y = \frac{k}{1 + be^{-ax}}$$

სადაც y არის მრეწველობის საერთო პროდუქციის ზრდის წლიური ტემპი, X — მიმოქცევის სფეროს მარაგების ხვედრწილი ერთობლივ მატერიალურ მარაგში, K — გაჯერების წერტილი ანუ ფუნქციის შესაძლო მნიშვნელობათა ზედა საზღვარი, a , b — მუდმივი კოეფიციენტები; e — ნეპერის რიცხვი.

წარმოდგენილ ფუნქციონალურ, დამოკიდებულებაში K კოეფიციენტს ანუ „გაჯერების წერტილს“ ღრმა ეკონომიკური შინაარსი აქვს. იგი გვიჩვენებს ზრდის წლიური ტემპების ისეთ მაქსიმალურ დონეს, რომელზეც მიმოქცევის სფეროს მატერიალური მარაგების ხვედრწილის შემდგომი ზრდა გავლენას ვერ მოახდენს. ამდენად ამოცანის გადაწყვეტა დაიყვანება ლოგისტიკური ფუნქციის პარამეტრების გამოთვლაზე, რაც საშუალებას მოგვცემს განვსაზღვროთ მიმოქცევის სფეროს მატერიალური მარაგების ისეთი ოპტიმალური ხვედრწილი, რომლისთვისაც ზრდის ტემპები მაქსიმალური იქნება. ამ გამოთვლებში არსებითი მნიშვნელობა აქვს გაჯერების წერტილის სიდიდის დადგენას.

გაჯერების წერტილი შეიძლება ორთ მეთოდით განვსაზღვროთ: პირველი, უშუალო მათემატიკური გამოთვლებით და მეორე, თვისებრივი ანალიზისა და დაშვების გზით. აქედან, პირველი მეთოდის ნაკლს შეადგენს ის, რომ შეიძლება გამოთვლებით მივიღოთ გაჯერების ისეთი მნიშვნელობა (ჩვენი ამოცანისათვის ზრდის წლიური ტემპი), რაც შორს იქნება ეკონომიკის რეალური შესაძლებლობებიდან და პრაქტიკულად მიუღწეველი. ამიტომ, უფრო გამართლებულია მეორე მეთოდის გამოყენება. ჩვენი აზრით, გაჯერების წერტილად შეიძლება მივიჩნიოთ მრეწველობის საერთო პროდუქციის ზრდის მაქსიმალური წლიური ტემპი, რომელსაც მრეწველობამ მიაღწია ცალკეულ წლებში. 1970—1979 წლებში ზრდის უდიდესი ტემპები გვქონდა. 1974 და 1975 წლებში, როდესაც რესპუბლიკის მრეწველობის საერთო პროდუქციის ზრდის წლიურმა ტემპმა შეადგინა 10,7% ამიტომ, მივიჩნიოთ, რომ გაჯერების წერტილი დაპრგვალებულად შეადგენს 11%.

კვლევის შემდგომ ეტაპზე საკითხი ისმის იმის შესახებ, თუ მიმოქცევის სფეროს მატერიალური მარაგების ხვედრწილის რა დონის პირობებში მიაღწევს მრეწველობის საერთო პროდუქციის ზრდის წლიური ტემპი თავის გაჯერების წერტილს. ამ ამოცანის გადაწყვეტისათვის გამოვთვალოთ ლოგისტიკური მრუდის სხვა პარამეტრებიც.

თუ ლოგისტიკურ ფუნქციაში ჩავსვამთ გაჯერების წერტილის დასაშვებ მნიშვნელობას, მივიღებთ:

$$y = \frac{11}{1 + b e^{-ax}}$$

მოვახდინოთ მარტივი გარდაქმნა:

$$\frac{11}{y} - 1 = b e^{ax}$$

მიღებული გამოსახულების საფუძველზე a და b კოეფიციენტების მნიშვნელობათა გამოთვლის მიზნით დავიყვანოთ იგი წრფივ სახემდე გალოგარითმების გზით:

$$\ln \left(\frac{11}{y} - 1 \right) = \ln b - ax$$

სადაც a და b კოეფიციენტები გამოითვლება შემდეგ წრფივ ნორმალურ განტოლებათა სისტემის ამოხსნით:

$$\begin{cases} \sum \ln z = n \ln b + a \sum x \\ \sum x \ln z = \ln b \sum x + a \sum x^2 \end{cases}$$

სადაც $z = \frac{11}{y} - 1$.

განტოლებათა სისტემაში ცვლადების მნიშვნელობათა ჩასმითა და გამოთვლებით მიიღება, რომ $a = -0,09$ და $b = 17,0799$.

ამრიგად ლოგისტიკურ ფუნქციას შემდეგი სახე აქვს:

$$y = \frac{11}{1 + 17,08 e^{-0,09x}}$$

იგი საშუალებას იძლევა განვსაზღვროთ მრეწველობის საერთო პროდუქციის ზრდის წლიური ტემპის მნიშვნელობანი მიმოქცევის სფეროს მატერიალური მარაგების ხვედრით წილთან დამოკიდებულებაში (იხ. ცხრილი 7).

ცხრილი 5

მრეწველობის საერთო პროდუქციის ზრდის წლიური ტემპები მიმოქცევის სფეროს მატერიალური მარაგების ხვედრიწილის სხვადასხვა მნიშვნელობისათვის

მიმოქცევის სფეროს მატერიალური მარაგების ხვედრიწილი (%)	25	30	35	40	45	50	55	60	65	70
მრეწველობის საერთო პროდუქციის ზრდის წლიური ტემპი (%)	3,9	6,1	6,4	7,5	8,5	9,2	9,8	10,2	10,5	11

ჩატარებული გამოთვლები გვიჩვენებს, რომ მრეწველობის საერთო პროდუქციის ზრდის წლიური ტემპი თავის მაქსიმალურ მნიშვნელობას აღწევს, როდესაც მიმოქცევის სფეროს მატერიალური მარაგების ხვედრიწილი შეადგენს 70%. უნდა აღინიშნოს, რომ 1978 წელს საქართველოს სსრ მრეწველობის საერთო პროდუქციის ზრდის წლიურმა ტემპმა შეადგინა 7,3%, ხოლო

მიმოქცევის სფეროს მატერიალური მარაგების ხვედრიწილმა ერთობლივ მატერიალურ მარაგში — 33,7%.

ამრიგად, ჩატარებული კვლევა გვიჩვენებს, რომ ერთობლივი მატერიალური მარაგის სტრუქტურის სრულყოფა წარმოადგენს სოციალისტური გაფართოებული კვლავწარმოების ტემპების დაჩქარების საკმარისად დიდ რეზერვს, რომლის ამოქმედება დაკავშირებულია ამ მიმართულებით სამეცნიერო კვლევითი მუშაობის ფართო გაშლასთან. კერძოდ, საჭიროა დადგინდეს ის გზები და საშუალებები, რომლებიც შესაძლებლობას მოგვცემს გადავანაწილოთ მატერიალური მარაგები წარმოების სფეროდან მიმოქცევის სფეროში. ამ პრობლემის გადაწყვეტის უმნიშვნელოვანესი პირობაა ერთობლივი მატერიალური მარაგების სტრუქტურის მართვის მექანიზმის დამუშავება.

ერთობლივი მატერიალური მარაგის სტრუქტურის მართვა მოითხოვს დონისიებათა მთელი კომპლექსის დამუშავებასა და განხორციელებას. მათ შორის შეიძლება გამოვყოთ:

— ერთობლივი მატერიალური მარაგების მართვისა და დაგეგმვის სრულყოფა და მარაგების მართვის სისტემის შექმნა, როგორც სამრეწველო და სამშენებლო საწარმოებში, ისე მიმოქცევის სფეროში — მატერიალურ-ტექნიკური მომარაგების ბაზებსა და საწყობებში, აგრეთვე დამზადებაში;

— წარმოების საშუალებებით საბითუმო საქონელბრუნვაში სასაწყობო საქონელბრუნვის ხვედრიწილის მნიშვნელოვანი გადიდება;

— ეკონომიკური ბერკეტების ფართოდ გამოყენება.

მარაგების მართვის სისტემების შექმნა საშუალებას მოგვცემს არა მარტო დაგეგმვით და ვარეგულირით მატერიალური მარაგების მოცულობა და სტრუქტურა, არამედ არსებითად სრულყოფით და მოვარსებოთ მატერიალურ-ტექნიკური მომარაგება მთელი სახალხო-მეურნეობის მასშტაბით.

მიმოქცევის სფეროს მატერიალური მარაგების ხვედრიწილის გადიდების მნიშვნელოვანი გზაა წარმოების საშუალებებით საერთო საბითუმო საქონელბრუნვაში სასაწყობო საქონელბრუნვის ხვედრიწილის მნიშვნელოვანი გადიდება. ამჟამად, საქართველოს სსრ მატერიალურ-ტექნიკური მომარაგების სახელმწიფო კომიტეტის სისტემაში სასაწყობო საქონელბრუნვის ხვედრიწილი შეადგენს 15%, ხოლო სატრანზიტო საქონელბრუნვისა — 80%, მიზანშეწონილად მიგვაჩნია გავზარდოთ სასაწყობო საქონელბრუნვის ხვედრიწილი ოპტიმალურ დონემდე. ამ პრობლემის გადაჭრა თავის მხრივ საკმარისად შრომატევად გამოკვლევებთანაა დაკავშირებული.

ერთობლივი მატერიალური მარაგების სტრუქტურის მართვაში დიდი როლი შეუძლია ითამაშოს ეკონომიკური ბერკეტების მექანიზმის გამოყენებას. აქ მხედველობაში გვაქვს ფონდების გადასახდელი, რომელიც საწარმოო ფონდების გამოყენების ეფექტიანობის ამაღლების მიზნითაა დაწესებული. მრეწველობაში ფონდების გადასახდელის ნორმა 6 პროცენტს შეადგენს. 1965 — 1978 წლებში საწარმოო მარაგების ხვედრიწილის, აგრეთვე ზენორმატიული მარაგების გადიდების ტენდენცია იმ ფაქტზე მიუთითებს, რომ ფონდების გადასახდელის მოქმედი ნორმა საკმარისი არაა საწარმოო მარაგების, მათ შორის ზენორმატიული მარაგების ზრდის შეყოვნებისათვის. ამიტომ, მიზანშეწონილად მიგვაჩნია, ფონდების გადასახდელის ნორმა გაიზარდოს ზენორმატიულ მარაგებზე იმ ზომით, რომელიც სახალხო მეურნეობას აღნაზღაურებს მატერიალური მარაგების ბრუნვაობის შენელებით გამოწვეულ დანაკარგებს. თა-

ნამედროვე პირობებში, მატერიალური მარაგების ბრუნვადობის შენელებით გამოწვეული სახალხო-მეურნეობრივი დანაკარგები გაიანგარიშება კაპიტალ-დაბანდებთან ეფექტიანობის ნორმატიული კოეფიციენტის საფუძველზე, რომელიც შეადგენს 0,15. ეს იმას ნიშნავს, რომ სახალხო მეურნეობა უმოძრაო მარაგების ყოველ ერთ მანეთზე კარგავს 15 კაპიკს იმის გამო, რომ მათი მოძრაობა შენელებულია და არ მონაწილეობენ უშუალო წარმოების პროცესში.

ზენორმატიულ საწარმოო მარაგებზე ფონდების გადასახდელის ნორმის გაზრდა სამრეწველო საწარმოებს აიძულებს თავი შეიკავონ მარაგების დაუსაბუთებელი გადიდებისაგან.

მიმოქცევის სფეროს მატერიალური მარაგების ხვედრიწილის გადიდება, თავის მხრივ, დაკავშირებულია დამატებით კაპიტალდაბანდებებთან არსებულ სასაწყობო მეურნეობის გაფართოებასა და ახალი ბაზებისა და საწყობების მშენებლობაზე, რაც ზღუდავს მიმოქცევის სფეროს მატერიალური მარაგების გადიდების შესაძლებლობას. მაგრამ თუ არ გავწევთ ამ ხარჯებს, დავკარგავთ პოტენციურად მისაღებ პროდუქციას ზრდის დაბალი ტემპების გამო. ამიტომ, პრობლემის შემდგომი კვლევა შეიძლება განხორციელდეს მიმოქცევის სფეროს მატერიალური მარაგების ისეთი სიდიდის დადგენის მიმართულებით, რომელიც ოპტიმალური იქნება აღნიშნულ გარემოებათა გათვალისწინებით.

წარმოების სფეროს მატერიალური მარაგების შემცირების დიდ რეზერვს საწარმოო მარაგების სადაზღვევო ნაწილს ცენტრალიზაცია წარმოადგენს.

А. О. СИСВАДЗЕ

ВОПРОСЫ СОВОКУПНЫХ МАТЕРИАЛЬНЫХ ЗАПАСОВ ГРУЗИНСКОЙ ССР

Резюме

В статье рассмотрена структура совокупных материальных запасов Грузинской ССР по фазам расширенного воспроизводства и отраслям народного хозяйства. Подчеркнуто, что большая часть материальных ресурсов накоплена в сфере производства в виде сверхнормативных запасов, что усложняет возможность их народнохозяйственного маневрирования и замедляет темпы экономического роста. Исследована связь между структурой совокупных материальных запасов и темпами прироста валовой продукции промышленности республики, которая выражена в виде логистической функции. На этой основе определена оптимальная структура материальных запасов. Разработан экономический механизм перераспределения материальных запасов из сферы производства в сфере обращения.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ეკონომიკის და სამართლის ინსტიტუტის ეფექტიანობისა და ხარისხის ეკონომიკური პრობლემების განყოფილებამ

И. С. АРЧВАДЗЕ

К ВОПРОСУ ОБ ОПРЕДЕЛЕНИИ КРИТЕРИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ОБЩЕСТВЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА

Глубоконаучная деятельность Коммунистической партии Советского Союза направлена на все более полное удовлетворение растущих материальных и духовных потребностей советских людей. Если раньше, когда ресурсы нашего государства были скуднее, а возможности, следовательно, скромнее, что естественно суживало рамки реализации требований основного экономического закона, то теперь, в условиях развитого социализма, когда страна обладает значительно возросшим экономическим потенциалом, «высшая цель социалистического производства прямо и непосредственно становится в центр практической политики партии¹». Она официально возведена в ранг закона и закреплена в конституции нашей страны: «высшая цель общественного производства при социализме — наиболее полное удовлетворение растущих материальных и духовных потребностей людей²».

Реализация этой цели возможна лишь при повышении эффективности производства и качества работы. Проблема эффективности и качества пронизывает всю систему производственных отношений, является стержневым моментом в деле решения всех хозяйственных, политических, социальных задач нашего общества. Возросло внимание к вопросу эффективности общественного производства в экономических науках. Исследования как прикладного, так и теоретического характера значительно продвинули вперед науку в этой области.

В развитие теории эффективности социалистического производства существенный вклад внесли В. М. Агеев, Л. И. Абалкин, А. И. Анчишкин, М. З. Бор, Л. А. Ваар, А. Л. Вайнштейн, Л. М. Гатовский, Я. Б. Кваша, Я. А. Кройрод, Г. В. Мшвиладзе, В. В. Новожилов, А. И. Ноткин, П. Я. Октябрьский, Б. П. Плышевский, В. И. Рыбин, А. А. Сергеев, Б. М. Смехов, Г. М. Сорокин, С. Г. Струмилин, А. С. Толкачев, Д. А. Топурия, В. Я. Феодоритов, Т. С. Хачатуров, В. Н. Черковец, Т. В. Чечелева и др.

Вопросу определения социально-экономической сущности эффективности общественного производства, ее критерия, обобщающего показателя и системы показателей, методики измерения и оценки эффективности на разных уровнях и разных областях хозяйственной деятельности была посвящена большая дискуссия на

¹ Брежнев Л. И., Ленинским курсом, т. 6, М., 1978, с. 624.

² Конституция (Основной Закон) СССР, М., 1977, с. 10, статья 15.

страницах журнала «Вопросы экономики» в 1974—1975 годах. Материалы этой дискуссии, а также доклады, сделанные на Всесоюзной научной конференции в декабре 1979 года в Институте экономики АН СССР³ сыграли важную роль в деле формирования, унификации, систематизации экономических показателей эффективности общественного производства, самого понятия эффективности; дали возможность найти единый и правильный подход к проблеме определения эффективности общественного производства (ЭОП).

Наряду с отмеченными результатами, следует признать, что до сих пор остается открытой проблема критерия ЭОП. Среди экономистов нет единого мнения в определении ее сущности. Выдвигая на передний план то качественную, то количественную сторону критерия, ЭОП очень часто принимают соответственно то за экономическую категорию, то за экономический показатель, отрывая в обоих случаях форму от содержания, явления от сущности, сведя критерии то до чисто теоретического выражения, то до простого средства числового исчисления.

По нашему мнению, обилие точек зрения на определение критерия эффективности общественного производства вытекает из неодинакового понимания, скорее, непонимания сущности категории «эффективность общественного производства». Она до сих пор трактуется по-разному; при ее определении акцент делается то на одни, то на другие ее отдельные моменты⁴. Допускается более чем свободное, произвольное отношение к определению данной категории, забывая, что «категории надо вывести... не произвольно или механически взять... не «рассказывая», не «уверяя», а доказывая... исходя из простейших основных⁵».

Эффективность общественного производства (ЭОП) представляется такой категорией, которая синтезирующе выражает все категории политической экономии социализма; исследуя ЭОП, можно оценить степень полноты действия экономических законов социализма. Эту категорию можно считать обобщающим мерилем прогрессивности способа производства. Образно говоря, эффективность общественного производства — это «визитная карточка» способа производства...

Содержание этой категории можно сформулировать следующим

³ См.: Материалы Всесоюзной научной конференции «Теоретические и методологические проблемы экономической эффективности социалистического общественного производства (критерий, система показателей и механизм)», т. 1—4, М., 1979 г.

⁴ Авторы выдвигают разные варианты определения эффективности, и, следовательно, критерия эффективности общественного производства. Так, Я. А. Кронрод, Б. М. Смехов, В. Я. Феодоритов, В. И. Черковец — максимизацию жизненного уровня членов общества; Т. С. Хачатуров, А. И. Ноткин, М. З. Бор, Б. П. Плышевский — максимизацию роста национального дохода (чистой продукции) по отношению к затратам на его производство; Г. В. Мшвиладзе — рост производительности общественного труда; А. И. Вострокнутов — одновременно рост фондоотдачи, снижение материалоемкости и повышение производительности труда.

⁵ Ленин В. И., Полн. собр. соч., т. 29, с. 86.

4. «მაცნე», ეკონომიკისა და სოციალური სერია, 1982, № 1

образом: эффективность общественного производства (ЭОП) — экономическая категория, выражающая производственные отношения членов общества по поводу планомерного, рационального использования имеющихся в их распоряжении материальных, финансовых и трудовых ресурсов для достижения максимальной результативности в производстве материальных благ, услуг и духовных ценностей, наиболее полно удовлетворяющих соответствующие общественные, коллективные и личные потребности членов общества и отражающая степень реализации высшей цели основного экономического закона социализма (коммунизма).

По нашему мнению, главным в определении ЭОП является не величина соотношения результата с затратами, а общее состояние всей экономики, уровень ее развития, способность и степень удовлетворения материальных и духовных потребностей членов общества. Являясь синтезирующим понятием, характеризующим воспроизводственный процесс в целом, она выражает главные моменты требований основного экономического закона социализма. ЭОП, как экономическая категория, отражает с одной стороны степень соответствия производственных отношений уровню и характеру развития производительных сил, а с другой — меру реализации всей системы экономических потребностей и интересов, объективно существующих в данных конкретных условиях.

ЭОП — «это не форма проявления фундаментальных категорий на поверхности экономической жизни, а одна из фундаментальных категорий политической экономии социализма, которая выражает глубинный стимул развития производительных сил при социализме»⁶. Она, характеризуя воспроизводственный процесс в целом, выражает объективную связь всех сторон материального производства с ее основной целью.

ЭОП является воспроизводственной категорией, так как реализация основного экономического отношения определяется эффективностью в сфере воспроизводства. Именно через эффективность — меру экономического развития — проявляется количественная и качественная определенность воспроизводственных параметров, специфическая для данных производственных отношений. Эффективность выступает существенным моментом, позволяющим основному производственному отношению и всей определяемой им системе производственных отношений непрерывно возобновляться в ходе воспроизводства и через него.

Связь ЭОП с основной целью общественного производства более ярко проявляется в ее критерии. Критерий⁷ ЭОП — экономическое по-

⁶ Ноткин А. И., Вопросы теории эффективности общественного производства, «Вопросы экономики», 1971, № 4, с. 56—57.

⁷ Критерий (от греч. *kriterion* — средство для суждения) признак, на основании которого производится оценка, определение или классификация чего-либо; мерило суждения, оценки (см. БСЭ, т. 13, с. 450). В работах В. И. Ленина критерий упо-

нятие, которое выражает меру (уровень) ЭОП через призму требований основного экономического закона социализма — производство максимума потребительных благ при данных совокупных ресурсах материального производства. Он показывает степень соответствия интегрального фонда потребления⁸ со степенью потребностей членов общества. Не настаивая на безупречности такого определения, мы исходим из того, что критерий, как качественная мера всякого явления, должен отражать суть требований, цели данного способа производства, его основного экономического закона⁹.

Поскольку критерий правильно должен отражать сущность познаваемого явления и с его помощью должна устанавливаться объективная истина, то, определяя критерий ЭОП как выразитель степени соответствия интегрального фонда потребления со степенью потребностей членов общества, мы должны более подробно остановиться на определении категории потребностей и ее роли в процессе развития производства.

Как известно, классики марксизма-ленинизма придавали перво-степенное значение потребностям в процессе развития человеческой истории, считали их побудительным мотивом всякого способа производства. «Сама удовлетворенная первая потребность, действие удовлетворения и уже приобретенное орудие удовлетворения ведут к новым потребностям, и это порождение новых потребностей является первым историческим актом¹⁰». Развитие общественных потребностей они рассматривали в диалектическом единстве с развитием производительных сил, «... с развитием человека расширяются его потребности; но в то же время расширяются и производительные силы, которые служат для их удовлетворения¹¹». Изменения в уровне развития производительных сил объективно влекут за собой изменения в системе потребностей. Энгельс, исследуя процесс промышленной революции в Англии второй половины XVIII века, отмечал, что английская нация стала совершенно другой, с «другими нравами и с другими потребностями¹²». В наш

требуется как основной признак, первая и основная точка зрения (см. Ленин В. И., Полн. собр. соч., т. 18, с. 145—146).

⁸ Под «интегральным фондом потребления» мы понимаем весь объем материальных и духовных благ, идущих на удовлетворение соответствующих потребностей членов общества. Мы отдаем себе отчет в том, что невозможно непосредственно суммировать разнообразные потребительные стоимости и услуги, выступающие в качестве выразителей результата (эффекта) общественного производства, но для полного раскрытия сущности ЭОП и ее критерия мы абстрагируемся от этого.

⁹ «Критерий эффективности должен соответствовать особенностям нашего хозяйственного строя, он должен отображать стоящие перед нами задачи социалистического строительства и быть орудием их осуществления». См.: Кристин А., На новом этапе социалистического строительства, т. 2, М., 1930, с. 514.

¹⁰ Маркс К., Энгельс Ф., Соч., т. 3, с. 27.

¹¹ Там же, т. 25, ч. II, с. 387.

¹² Там же, т. 2, с. 256.

век бурно развившийся научно-технический прогресс воздействует на систему личных потребностей путем создания новых предметов потребления, улучшения их качества, внешнего вида и т. д. Как указывает А. М. Румянцев, ... «сознательной целью людей, внутренне присущий процессу производства материальных благ, всегда является (независимо от общественной формы производства) личное и производственное потребление»¹³. Но только при социализме впервые дается возможность поставить в центре хозяйственной деятельности интересы всех членов общества, полностью подчинить общественное производство делу удовлетворения их потребностей. В этом и заключается главная отличительная черта коммунистического способа производства от капиталистического и других способов производства. Так, если при социализме возвышение потребностей осуществляется планомерно для выравнивания еще существующих различий по общему объему и структуре потребностей у различных социальных групп путем их сближения, то частная собственность приводит к углублению их дифференциации. Во всех антагонистических формациях «утонченность потребностей и средств для их удовлетворения, имеющая место на одной стороне, порождает на другой стороне скотское одичание, полнейшее, грубое, абстрактное упрощение потребностей»¹⁴.

Принимая потребности за основу определения критерия ЭОП, мы исходили из того, что эта категория выражает движущие мотивы общественного производства, связана с основным экономическим законом и целью данного способа производства, с важнейшим условием реализации этой цели — собственностью на средства производства.

Такая категория отражает прежде всего первичные движущие мотивы носителей производственных отношений (при капитализме — производство прибавочной стоимости, при социализме — более полное удовлетворение растущих потребностей всех членов общества), несет в себе единство всеобщего и специфического в производственных отношениях. Объективная природа «потребностей» обусловлена процессом производства материальных благ. «На чем основывается вся система потребностей? — рассуждал К. Маркс, — на мнении или на всей организации производства? Чаще всего потребности рождаются прямо из производства или из положения вещей, основанного на производстве»¹⁵.

Материальность экономических потребностей обуславливает материальность и объективный характер движущих мотивов. В свою очередь, движущий мотив первоначально материализуется в потребностях. Природа экономических потребностей такова, что эта категория выступает в качестве предпосылки и в то же время в качестве результата общественного производства¹⁶.

¹³ Румянцев А. М., О категориях и законах политической экономии коммунистической формации, М., 1966, с. 150.

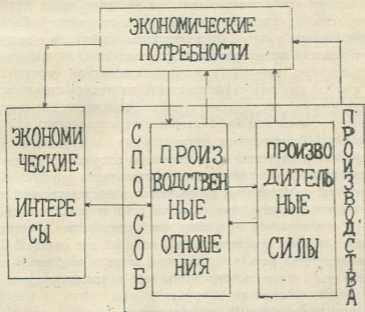
¹⁴ Маркс К., Энгельс Ф., Соч., т. 42, с. 129.

¹⁵ Маркс К., Энгельс Ф., Соч., т. 4, с. 80.

¹⁶ См.: Там же, т. 25, ч. II, с. 443.

Потребность и процесс производства диалектически взаимосвязаны. Потребность через систему экономических интересов побуждает к производству, производство порождает новые потребности. Здесь реализуется закон возвышения потребностей, сущность которого сводится к тому, что индивид, важнейший элемент производительных сил, должен постоянно развиваться, что у него появляются новые потребности. «С развитием человека расширяется это царство естественной необходимости, потому что расширяются его потребности, но в то же время расширяются и производительные силы, которые служат для их удовлетворения»¹⁷. Происходит как бы качественное и количественное изменение в структуре потребностей.

Диалектическую взаимообусловленность потребностей и производительных сил можно выразить следующим образом:

Как показано на схеме, потребности в основном определяются характером способа производства (существующими производственными отношениями и уровнем развития производительных сил). Отмечая, что уровень и характер потребностей в основном зависят от способа производства, мы указываем на преходящий, исторический характер первых «...размер...» необходимых потребностей, равно как и способы их удовлетворения, сами представляют собой продукт истории¹⁸.

Выше мы уже отмечали, что только социализм ставит краеугольным камнем своей хозяйственной деятельности удовлетворение растущих потребностей. В других формациях, особенно при капитализме,

¹⁷ Маркс К., Энгельс Ф., Соч., т. 25, ч. II, с. 387.

¹⁸ Там же, т. 23, с. 182.

потенциальная возможность такого удовлетворения (из-за колоссального развития производительных сил) не осуществляется в силу юридически узаконенных рамок производственных отношений. И поэтому естественная цель и назначение производства в каждой общественно-экономической формации — обслуживание, удовлетворение материальных и духовных потребностей членов общества, преобразование предметов природы сообразно потребностям человека — в антагонистическом обществе выступает в соподчинении экономическим интересам господствующих классов. Только при социализме «на базе высокого уровня развития производительных сил общество впервые в истории получает возможность сознательно изменять структуру производства таким образом, чтобы она в максимальной степени соответствовала той структуре потребностей, которая адекватна высшей цели производства»¹⁹. Что же касается капиталистического производства, то для нее объективной целью, как известно, является не потребление как таковое, а производство и присвоение прибавочной стоимости²⁰. Естественно, в той мере, в какой понятие «эффективность капитала» и ее динамика отражают условия производства и их изменения, оно может приближаться к понятию «эффективность производства» соответственно в той мере, в какой понятие «эффективность капитала» отражает условия капиталистической эксплуатации рабочего класса, конкуренции, она не совпадает с понятием «эффективности производства» как эффективности полных общественных материальных и трудовых затрат. При капитализме на передний план ставится вопрос об увеличении объема производства для выкачивания максимальной прибыли. Структура производства, ее улучшение не являются непосредственной целью. «Капиталистическое производство само по себе относится совершенно безразлично к определенной потребительной стоимости и вообще к специфическим особенностям того товара, который оно создает. В каждой сфере производства речь идет для него лишь о том, чтобы произвести прибавочную стоимость, присвоить себе в продукте труда определенное количество неоплаченного труда»²¹.

Только социализм, который ломает старые отжившие отношения, снимает противоречия между понятиями эффективности производства в целом и эффективности производства для господствующих классов. При социализме нет и быть не может адекватного по своему содержанию понятия «эффективность капитала». Совпадение коренных экономических и социальных интересов всех классов и слоев социалистического общества является детерминирующим фактором того, чтобы ЭОП выразить в степени удовлетворения материальных и духовных

¹⁹ Метод политической экономии социализма, с. 143.

²⁰ Если бы, — писал К. Маркс, — производством велось ради самих производителей, то оно было бы «...таким производством, в котором господствовала бы только потребительная стоимость». — См.: Маркс К., Энгельс Ф., Соч., т. 26, ч. III, с. 50. См. там же, т. 25, ч. I, с. 267.

²¹ Маркс К., Энгельс Ф., Соч., т. 25, ч. I, с. 214.

потребностей членов общества. Поэтому, естественно, для социалистического общества не только объем материальных благ (в стоимостном выражении), но и ее структура, приближение последней к оптимальной величине является первостепенной задачей. Как гениально предвидел Энгельс, при социализме «общество должно будет рассчитать, что можно произвести при помощи находящихся в его распоряжении средств, и сообразно с отношением этой производительной силы к массе потребителей определить, насколько следует повысить или сократить производство²²».

Диалектическое единство цели основного экономического закона социализма и способа ее достижения является той основой, которая является необходимой и достаточной для успешного решения задач, стоящих перед социалистической экономикой. В социалистическом обществе впервые в истории человечества удастся «обеспечить всем членам общества средства к существованию и свободному развитию их способностей, притом во все возрастающей мере²³».

Исходя из вышесказанного, можно рассчитать критерий ЭОП сопоставлением интегрального фонда потребления со степенью потребностей членов общества:

$$\text{Критерий эффективности общественного производства} = \frac{\text{Интегральный фонд потребления}}{\text{Степень потребностей членов общества}}$$

Критерий ЭОП в такой форме лучше, чем в других, показывает прогресс производства, способа производства в целом, является мерой, степенью материализации задач, вытекающих из требований основного экономического закона социализма. Ведь социалистическое производство становится средством «для обеспечения полного благосостояния и свободного всестороннего развития всех членов общества²⁴». Вместе с тем, борьба за достижение полного благосостояния членов общества отнюдь не подразумевает возможность **абсолютного** удовлетворения, так как противоречие между производством и потреблением не может исчезнуть ни на каком этапе развития человечества. Исходя из этого, экономическая стратегия КПСС направлена не на устранение данного противоречия, а на нахождение наиболее рациональных форм его разрешения с тем, чтобы эффективно использовать данное противоречие в качестве мощного фактора экономического прогресса и не допустить превращения его в тормоз общественного развития.

При оценке ЭОП надо учесть не только отношение между «потреблением» и «потребностями» (приближается или нет оно к единице), но и то, насколько на данный момент общественного развития

²² Маркс К., Энгельс Ф., Соч., т. I, с. 562.

²³ Там же, т. 20, с. 154.

²⁴ Ленин В. И., Полн. собр. соч., т. 6, с. 232.

в условиях существующего уровня и структуры экономики реализуются возможности удовлетворения потребностей членов общества...

Предложенный нами критерий эффективности значительно отличается от ее определения, данного многими экономистами, где обязательно фигурируют затраты и результаты. У нас с первого взгляда не просматривается принцип «при минимуме затрат — максимум результата». Поскольку для социализма целью производства является не материальные результаты сами по себе, а удовлетворение этими результатами потребностей членов общества по принципу «максимизация результата при минимизации затрат», то эти моменты аргюментально предусмотрены и входят в основной экономический закон социализма и критерий ЭОП²⁵.

Рассмотрение существенных сторон эффективности показывает, насколько неполно и односторонне представление о ней, как только о некоем обобщающем показателе экономии трудовых затрат производительности труда. Такое определение довольно часто встречается в экономической литературе²⁶ и, к сожалению, игнорирует социально-экономическую сторону проблемы, качественную характеристику эффективности как меры развития производства, выпускает из поля зрения, ради чего же, собственно, осуществляется экономия производительных ресурсов, каков ее экономический смысл и социальное значение.

В работах некоторых советских экономистов развивается точка зрения, согласно которой при социализме принцип нахождения критерия эффективности должен быть таким же, как и при капитализме, то есть соотношение «результат» и «затрат»²⁷.

Но коренные отличия социалистических производственных отношений от капиталистических с самого начала подразумевают совершенно иной подход к определению критерия ЭОП.

При капитализме норму прибыли можно считать критерием эффективности, естественно, со стороны класса капиталистов. Для рабочего класса повышение нормы прибавочной стоимости и прибыли означает усиление их эксплуатации, ухудшение их жизненного уров-

²⁵ К. Маркс отмечал, что «эффективность общественного производства» показывает, как «коллективный человек, ассоциированные производители рационально регулируют... свой обмен веществ с природой, ставят его под свой общий контроль... совершают его с наименьшей затратой сил и при условиях, наиболее достойных их человеческой природы и адекватных ей». См.: Маркс К., Энгельс Ф., Соч., т. 25, ч. II, с. 387.

²⁶ «В экономической науке утвердилось вполне определенное понимание категории эффективности производства как обобщающего выражения экономии живого и овеществленного труда, то есть повышения производительности труда в масштабе общества». См.: ж. «Коммунист», 1978, № 10, с. 70.

²⁷ Некоторые экономисты имеют «дуалистическую» точку зрения, считая, что критерий ЭОП одновременно должен показывать и цель производства и отношение результата к затратам. См. например: Вихляев А. В., Рост эффективности производства и изменение пропорций, 1973, с. 55.

ня. Капиталист заработную плату рассматривает как затраты, рабочий — как эффект, потому что стоимость рабочей силы, определяемая величиной затрат общественного труда, в то же время есть величина эффекта, ради которого трудится рабочий. В антагонистическом обществе эффективность производства, как и все экономические категории и общественные явления, надо рассматривать через призму классовых противоречий, всегда имея в виду «по ком звонит колокол».

«В коммунистическом обществе, — прорицал Энгельс, — где интересы отдельных людей не противоположны друг другу, а объединены..., обществу легко будет учитывать как производство, так и потребление... нетрудно будет регулировать производство соответственно потребностям»²⁸. При социализме в основе определения как ЭОП, так и ее критерия, лежит принцип более полного удовлетворения материальных и духовных потребностей. Эффективность должна измеряться степенью удовлетворения потребностей гармонически формирующейся личности, а назначение критерия эффективности показывать ее изменение, степень «сглаживания» с действующими потребностями в динамике.

Некоторые экономисты критикуют подход к анализу критерия ЭОП с позиции удовлетворения потребностей членов общества. Главный аргумент против такого определения критерия они видят в том, что потребности (у нас — степень удовлетворения потребностей) находятся вне сферы производства, а критерий как раз и должен исходить из сферы производства²⁹. Но общественное воспроизводство (производство — как единичный акт воспроизводства) является единством фаз производства, распределения, обмена и потребления материальных благ. В реальной жизни производство никогда не осуществляется ради самого производства. Производство и потребление находятся в диалектическом единстве, они взаимообусловлены. К. Маркс писал: «...производство есть непосредственно потребление, потребление есть непосредственно производство. Каждое непосредственно является своей противоположностью. Однако в то же время между обоими имеет место опосредствующее движение. Производство опосредствует потребление, для которого оно создает материал, без чего у потребления отсутствовал бы предмет... продукт получает свое последнее завершение только в потреблении»³⁰ и далее: «Потребление создает производство в двойном отношении:

- 1) тем, что только в потреблении продукт становится действительно продуктом...
- 2) тем, что потребление создает потребность в новом производстве... создает побуждение к производству...»³¹

²⁸ Маркс К., Энгельс Ф., Соч., т. 2, с. 535.

²⁹ См.: Проблемы теории и анализа эффективности общественного производства. Под ред. А. С. Толкачева, М., 1972, с. 32—33.

³⁰ Маркс К., Энгельс Ф., Соч., т. 12, с. 717.

³¹ Там же.

Хорошо известно, что максимум интегрального фонда потребления может быть достигнут только при максимально эффективном использовании ресурсов производства. Поэтому независимость потребления от производства весьма условна. Скорее наоборот. Ведь величина, структура и характер интегрального фонда потребления целиком определяется воспроизводственным процессом. Входящие в этот фонд продукты, удовлетворяющие первоочередные личные потребности в пище, одежде, жилье, культурные запросы трудящихся, создающие материальные условия для физического и духовного совершенствования членов общества, а также материальные услуги, полученные трудящимися их коллективами и организациями от транспорта, связи, бытового обслуживания населения, жилищно-коммунального хозяйства, торговли, общественного питания можно подвести под фонд потребления и непроемчивое накопление национального дохода³². Из продуктов, входящих в эти фонды, по всей видимости, должны быть исключены лишь те, которые явно не способствуют становлению нового человека, носителя характерных коммунистических черт (драгоценные безделушки, ликоро-водочные изделия, табак и т. п.).

В последнее время растет число тех экономистов, которые в основу определения критерия ЭОП берут уровень удовлетворения общественных потребностей, меру реализации основного экономического закона. Так, Логинов В. П. и Сидоров М. Н. считают, что при определении критерия ЭОП «в отдельном случае было бы желательно иметь критерий, характеризующий степень соответствия объема структуры производства уровню и составу потребностей»³³. Сергеев А. А. отмечает, что «мера реализации основного экономического закона и выступает в качестве наиболее глубокого сущностного критерия социально-экономической эффективности производства. Эта сущностная форма социально-экономической эффективности служит основой более конкретного выражения этой эффективности»³⁴. Он же предлагает формулу динамики критерия эффективности:

$$\frac{\Phi Б_1}{ОП_1} : \frac{\Phi Б_0}{ОП_0} > 1$$

где $\Phi Б_0$ $\Phi Б_1$ — фонд благосостояния и свободного всестороннего развития личности всех членов общества в базисном и последующих

³² «В каждый данный момент в числе продуктов потребления, — писал К. Маркс, — наряду с предметами потребления, существующими в виде товаров, имеется известное количество предметов потребления в виде услуг. Таким образом, общая сумма предметов потребления всегда оказывается больше той, какую она была при отсутствии пригодных для потребления услуг». См.: Маркс К., Энгельс Ф., Соч., т. 26, ч. I, с. 151.

³³ См.: Известия АН СССР. Серия экономическая, 1979, № 3, с. 16.

³⁴ Сергеев А. А., Структура производственных отношений социализма, М., 1979, с. 223.

годах; ОП₀, ОП₁ — общественный продукт в базисном и последующих годах»³⁵.

Выступая за определение критерия эффективности производства путем сопоставления «потребления» с «потребностями» мы отнюдь не отмежевываемся от такого принципа ее определения, как отношение эффекта (результата) к затратам. Мы считаем, что по такому принципу вполне хорошо можно охарактеризовать отдельные стороны общественного производства — производительность труда, материалоемкость, фондоотдача и др. Сам термин «эффективность общественного производства» куда более емкий, чем «производительность труда», «фондоотдача», «прирост совокупного общественного продукта», «национального дохода» и т. д. «Эффективность общественного производства отличается от таких частных показателей использования ресурсов... прежде всего своей всеобщностью, она отражает степень использования всех ресурсов общества, а не одного какого-либо»³⁶.

Среди многих обобщающих показателей (критериев) ЭОП, предложенных на страницах журнала «Вопросы экономики» во время дискуссии 1974—1975 годов, заслуживает интерес предложенное А. А. Сергеевым выражение критерия социально-экономической эффективности социалистического производства:

Рост благосостояния и свободное всестороннее развитие личности всех членов общества

Затраты непосредственного общественного совокупного труда общества

Этот показатель³⁷ по сравнению с другими количественно определяемыми показателями более близко стоит к отражению требований основного экономического закона социализма. Вместе с тем, в знаменателе этого показателя вместо применяемого термина, по нашему мнению, следовало бы употребить термин «полные затраты труда», а числитель сформулирован не совсем удачно: «...всестороннее развитие личности всех членов общества» — это пока еще не результат развития производительных сил, а **основное направление**, цель ее, которая в основном будет решена только на высшей фазе коммунистического способа производства. Близкие к определению кри-

³⁵ Там же, с. 225.

³⁶ Константинова Л. М., Соколинский З. В., Экономическая эффективность общественного производства, М., 1974, с. 8.

³⁷ См.: Сергеев А. А., Социально-экономическая эффективность общественного производства, «Вопросы экономики», 1975, № 3, с. 30.

терия ЭОП, данному А. А. Сергеевым, дают и другие экономисты³⁸. Определение ЭОП по принципу «результаты» («эффект»): «затраты» абсолютно не затрагивает вопрос связи полученного результата с народнохозяйственными потребностями и целесообразностью. На основе хозяйственной деятельности в производстве, отрасли, по стране может создаваться определенный объем продукции, но надобность нашей экономики, общества в нем может быть мизерной. Так, можно ли судить об ЭОП, не принимая в расчет ее общественную полезность, своевременность, необходимость, целесообразность, не говоря уже о таких параметрах, как качественность, рентабельность, экономичность и т. д. Из-за комплексного характера и глубокого содержания, к определению эффективности всегда надо подходить деликатно, имея в виду, что эта категория является ключом понимания раскрытия движения не только основного экономического закона, но и всех категорий и законов способа производства. ЭОП — категория воспроизводства и через нее, как призму, преломляются все моменты воспроизводства, всей хозяйственной жизни. Как отметил Л. И. Брежнев, «... эффективность и качество — понятия очень широкие. Они включают в себя и такие основополагающие элементы, как наиболее рациональное размещение производительных сил, совершенствование общегосударственного планирования, комплексный подход к решению крупных экономических проблем»³⁹.

Таким образом, при определении критерия ЭОП мы должны исходить из того, что в смысловую нагрузку эффективности вкладывается не только и не столько степень результативности (отношение результата к затратам), сколько степень целесообразности, оптимальности и необходимости с народнохозяйственной точки зрения. «Экономическая эффективность является важной составной частью народнохозяйственной целесообразности. Кроме экономической эффективности, народнохозяйственная целесообразность предполагает учет социальных, политических, оборонных и других факторов внеэкономического характера».⁴⁰

Отнюдь не претендуя на утонченность, цельность и безупреч-

³⁸ Напр.: Мишин В. И., в целом правильно трактуя критерии ЭОП (по его мнению, критерием ЭОП «является мера реализации цели социалистического производства»), дает ее определение следующим образом:

степень удовлетворения материальных и духовных потребностей трудящихся и обеспечение их всестороннего развития

$$K = \frac{\text{совокупные затраты общественного труда непосредственный общественный продукт}}{c+v+m}$$

см.: Мишин В. И., Сущность экономической эффективности общественного производства, в сб.: «Социально-экономические проблемы повышения эффективности общественного производства», Воронеж, 1978, с. 16.

³⁹ Брежнев Л. И., Ленинским курсом, М., 1979, т. 7, с. 284—285.

⁴⁰ Феодоритов В. Я., Проблемы повышения экономической эффективности производства, Л., 1970, с. 16.

ность нашей трактовки критерия ЭОП, мы исходили при ее определении из того, что «критерий практически никогда не может по самой сути дела подтвердить или опровергнуть полностью какое бы то ни было человеческое представление. Этот критерий тоже настолько «неопределен», чтобы не позволять знаниям человека превратиться в «абсолют», и в то же время настолько определен, чтобы вести беспощадную борьбу со всеми разновидностями идеализма и агностицизма...»⁴¹ Для нас принципиальным вопросом было то, что цель, выраженная в основном экономическом законе социализма, детерминирует все моменты, стороны общественной жизни. Ведь объективная цель — сущность функционирования нашего хозяйства, заключается в полном раскрытии возможностей, способностей самого бесценного капитала нашего общества — человека. В настоящее время «культивирование всех свойств общественного человека и производство его, как человека с возможно более богатыми свойствами и связями,.... производство человека, как возможно более целостного и универсального продукта общества»⁴² становится особенно актуальной, первостепенной задачей. Под таким углом зрения и следует подходить к определению сущности критерия эффективности общественного производства....

Представлена отделом государственного и международного права Института экономики и права АН Грузинской ССР

⁴¹ Ленин В. И., Полн. собр. соч., т. 18, с. 145—146.

⁴² Маркс К., Энгельс Ф., Соч., т. 46, д. I, с. 386.

Х. П. РОГАВА

О ХОЗЯЙСТВЕННО-ОРГАНИЗАТОРСКОЙ ФУНКЦИИ РЕВОЛЮЦИОННЫХ КОМИТЕТОВ ГРУЗИИ

Революционные комитеты являлись временной формой государственных органов диктатуры пролетариата в Грузии. Они осуществляли государственную власть рабочих и крестьян со дня победы социалистической революции (с февраля 1921 года) до выборов Советов и созыва их первого съезда (до февраля 1922 года).

Деятельность революционных комитетов по преимуществу являлась периодом разрушения буржуазно-помещичьего государственного строя и создания нового пролетарского государственного аппарата¹.

Необходимость ревкомовской государственной организации вызывалась тем, что в первые же месяцы после победы социалистической революции в Грузии не было условий для выборов Советов. В тот период еще сильны были буржуазные, помещичье-дворянские партии — меньшевики, эсеры, национал-демократы и другие, которые могли использовать советские организации в своих контрреволюционных целях. На это было рассчитано, например, требование правых социал-федералистов немедленного проведения выборов в Советы и их заявление о ликвидации ревкомов.

Революционные комитеты явились прочной опорой осуществления диктатуры рабочего класса и подготовки социально-политической обстановки для выборов в Советы рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов.

С образованием Советов необходимость в ревкомах отпала.

Ревком Грузинской ССР, являвшийся высшим законодательным, распорядительным и контролирующим органом ГССР, созвал первый Всегрузинский съезд Советов, которому представил отчет о своей деятельности и сложил полномочия перед ним. Это означало переход от ревкомовской государственной формы диктатуры рабочего класса к высшей, наиболее демократической ее государственной форме — системе Советов, что было знаменательной вехой в истории упрочения и развития советской социалистической государственности в Грузии.

*
* *

Под руководством Коммунистической партии революционные комитеты решали многогранные первоочередные задачи социалистичес-

¹ См. «Борьба за упрочение советской власти в Грузии (сборник документов и материалов)», Тбилиси, 1959, с. IV—V.

кого государственного, экономического, культурного строительства и защиты революционных завоеваний грядущихся. В системе их деятельности важнейшее место занимала хозяйственно-организаторская работа.

Хозяйственно-организаторская деятельность — одна из основных функций социалистического государства. Оно призвано осуществлять указанную функцию с первых дней своего возникновения. Ее роль в переходный от капитализма к социализму период заключается прежде всего в преобразовании частной, капиталистической экономики в социалистическую, преобразовании, которое включает в себя экспроприацию экспроприаторов, т. е. превращение основных средств производства в общественную собственность, постепенное ограничение, вытеснение, а затем и ликвидацию капиталистических элементов в хозяйстве; всемерную помощь мелким производителям в производственном кооперировании. Экономическая роль социалистического государства вместе с тем безусловно включает в себя плановую организацию развития народного хозяйства на основе общественной собственности на средства производства.

Этими социально-экономическими проблемами определялось содержание хозяйственно-организаторской деятельности революционных комитетов.

В государственном строительстве в Грузинской ССР, как и в других советских республиках, весьма важное место занимало создание органов хозяйственного управления. По декретам Ревкома Грузинской ССР от 6 марта 1921 года об образовании Совета Народных Комиссаров Грузии и от 21 апреля 1921 года об организации власти², были созданы народные комиссариаты земледелия, путей сообщения, труда, продовольствия, связи, финансов, внешней торговли, Высший Совет народного хозяйства (ВСНХ) и другие органы хозяйственного управления.

В формировании и развитии хозяйственного аппарата и в организации экономического строительства важную роль сыграл ВСНХ Грузинской ССР, который был создан по образцу ВСНХ Российской Советской Федеративной Социалистической Республики.

ВСНХ был призван осуществлять национализацию частных предприятий, сломить сопротивление капиталистических классов в области экономики, овладеть рычагами управления промышленностью, транспортом и т. д. и организовать строительство народного хозяйства. Для осуществления этой задачи ему необходимы были соответствующие отделы и управления. Уже к середине 1921 г. в нем были отделы: административно-хозяйственный, центрально-производственно-технический, плановый, статистический, финансовый, ревизионный. В губерниях были совмархозы, при уездных ревкомах — экономические отделы (там, где были промышленные предприятия). Так

² ЦГАОР, ф. 281, оп. 1, д. 12, л. 81 и газета «Комунисти» от 15 марта 1921 г.

как промышленность имеет различные отрасли, то соответственно с этим ВСНХ имел также отделы отраслевого управления. Все постановления и распоряжения ВСНХ были обязательны для всех хозяйственных организаций, учреждений, должностных и частных лиц.

В разносторонней деятельности революционных комитетов по выполнению хозяйственно-политических задач главной, первоочередной проблемой являлось осуществление решительных мер по экспроприации экспроприаторов и превращению основных средств производства в общественную собственность.

Важнейшим шагом в этом направлении явилась, прежде всего, национализация земли — основного средства производства.

Руководствуясь аграрной политикой Коммунистической партии, Революционный Комитет Грузинской ССР принял закон о национализации земли³ и отменил ее куплю-продажу. Было установлено, что земельные участки и крупные имения, оставшиеся при меньшевистском правительстве нетронутыми у помещиков, церковей, монастырей и у других крупных владельцев с постройками, всякого рода инвентарем и сельскохозяйственными орудиями, «конфискуются и с отобранными ранее землями зачисляются в государственный фонд для пользования всем народом». Этим же законом было установлено, что природные богатства как руда, нефть, уголь, марганец и т. д., т. е. все недра земли, а также леса, реки, озера являются неприкосновенной государственной собственностью. Им также были определены основные начала создания сельскохозяйственных артелей, коллективизации сельского хозяйства.

По мере укрепления пролетарской диктатуры вместе с провозглашением национализации земли осуществлялась национализация предприятий промышленности, транспорта, торговли, связи и других. В комплексе таких мер особо значительным явилось осуществление по декрету Ревкома национализации предприятий добывающей и обрабатывающей промышленности.

Наряду с тем, существенным вкладом в решение проблем организации экономического фундамента социалистического способа производства явилось принятие мер в области электропромышленности и транспорта. В соответствии с законом Ревкома республики от 16 июля 1921 г. были национализированы электростанции на территории Грузии.

8 марта 1921 г. было принято решение о национализации кахетинской железной дороги. Ее управление было объединено с управлением грузинских железных дорог и, таким образом, весь железнодорожный транспорт перешел в государственное владение, что имело необходимое и неценное значение для обеспечения нормального функционирования всех отраслей народного хозяйства.

³ Декрет Революционного Комитета Грузинской ССР от 6 апреля 1921 г.

По постановлению Ревкома от 6 июля 1921 года также было обращено в общественную собственность нефтехранилище, в результате чего обеспечивалось планомерное распределение нефтепродуктов.

Для укрепления государственной монополии внешней торговли и развития внешнеторгового оборота важное значение имели национализация торгового флота, которая была проведена по декрету Ревкома Грузии 26 августа 1921 г., и установление декретом Ревкома от 17 июня 1921 г. монополии на шелковичные коконы, фризон, фризонет и другие продукты шелководства, являвшегося одной из важных отраслей экономики Грузии.

Говоря о национализации средств производства, интересно отметить, что важной характерной чертой тактики осуществления этого революционно-преобразовательного процесса являлось предупреждение и пресечение саботажа и вредительских попыток со стороны капиталистов при конфискации у них предприятий и обеспечение организованного приема этого имущества хозяйственными органами ревкомов и непрерывности работы предприятий.

В этом отношении очень существенное значение имело распоряжение Ревкома республики о том, чтобы все тогдашние владельцы подлежащих национализации предприятий или существовавшие в тот момент распорядительные органы или лица продолжали обычную работу вплоть до издания ВСНХ специальных постановлений о переходе в его ведение этих предприятий и фактической передачи их назначенным ВСНХ новым управлениям. Указанные органы и лица были предупреждены о строжайшей ответственности по законам революционного времени за целостность и сохранность предприятий, всего их оборудования, всех запасов и имущества⁴.

В деле устранения капиталистических, частнособственнических хозяйственных порядков и утверждения вместо них основ социалистической плановой системы хозяйства одним из важных мероприятий Советского правительства было аннулирование государственного бюджета и всех кредитов, утвержденных бывшим Учредительным собранием Грузии, и установление порядка финансирования государственных предприятий. Было определено основное правило образования и использования Государственного бюджета Грузинской ССР. Государственный бюджет — основная форма централизации и распределения денежных средств общества, основной финансовый план страны, мощный рычаг планового руководства социалистической экономикой.

В комплексе указанных и других важнейших социально-экономических мероприятий Коммунистической партии и революционных комитетов большое место занимало осуществление постановлений Ревкома ГССР о 8-часовом рабочем дне, об учреждении Инспекции охраны труда, о ликвидации безработицы.

⁴ См., например, постановления Ревкома ГССР от 13 июня 1921 г. о национализации предприятий добывающей промышленности и от 1 апреля 1921 г. об учете и отмене частной собственности на сельскохозяйственные орудия и препараты.

Таким образом, революционные комитеты добивались преобразования частной капиталистической собственности на средства производства в общественную собственность, овладевали рычагами хозяйственного управления, организовывали плановое экономическое строительство. В этом заключались их важнейшие экономические функции, которые имели немаловажное значение в мобилизации трудящихся на выполнение задач восстановления народного хозяйства, разрушенного империалистической войной и грабительским хозяйничанием буржуазно-меньшевистского правительства и империалистических оккупантов.

Весьма показательным в этом отношении является восстановление работы промышленных предприятий⁵. Трудовые коллективы предприятий Совнархоза Грузинской ССР за короткий период добились выполнения трудной и большой задачи по налаживанию работы многих предприятий и отраслей производства, как, например, ткибульских каменноугольных копей, завода огнеупорного кирпича «Шрома» в Дзирулах, соляной, нефтяной, деревообрабатывающей промышленности, производства строительных материалов, табачной промышленности, полиграфического производства, химической и металлообрабатывающей промышленности (были произведены большие работы по дооборудованию и ремонту почти всех заводов, находящихся в момент советизации в самом жалком состоянии). Была начата работа по восстановлению Чатахского завода, более 40 лет стоявшего без движения, текстильного и кожевенного производства, автотранспорта, гидростроя и т. д.

Одним из очень существенных результатов действия хозяйственного механизма ревкомовского аппарата управления было то, что ВСНХ еще к 1922 году организовал переход государственных предприятий на хозяйственный расчет, который является весьма важным методом планового руководства социалистическими предприятиями и организациями, мощным средством материального стимулирования труда, развития хозяйственной активности коллективов предприятий, проведения режима экономии в хозяйственном строительстве, использования экономических законов социализма в интересах общества. Нужно заметить, что хозрасчет в этот трудный переходный период еще не охватывал все хозяйственные организации. Но в общем и целом организационные работы в этом отношении были проведены и большинство предприятий уже тогда осуществляло деятельность на твердой основе хозяйственного расчета⁶.

Для развития хозяйственного строительства и улучшения положения трудящихся Грузии очень важное значение имела полученная

⁵ Об этом подробно см. ი. შ. ყაჭარაძე, საქართველოს სახელმწიფო მშენებლის პერიოდში, თბილისი, 1958.

⁶ «Из обзора деятельности Высшего Совета народного хозяйства Грузинской ССР за 1921 г.», «Борьба за упрочение Советской власти в Грузии (сборник документов и материалов)», Тбилиси, 1959, с. 275.

от Правительства РСФСР материальная помощь продовольственными, промышленными товарами и финансами (золотом)⁷.

При рассмотрении роли ревкомов в организации экономического строительства нужно подчеркнуть, что их хозяйственно-организаторская функция выступала в качестве мощного инструмента выполнения первоочередных задач определенной X съездом РКП(б) новой экономической политики, которая была рассчитана на упрочение диктатуры пролетариата, на укрепление общественной собственности на средства производства и социалистических производственных отношений, на допущение в известных пределах капитализма при сохранении командных высот народного хозяйства в руках пролетарского государства, на борьбу социалистических элементов с капиталистическими, на утверждение социалистической системы во всех сферах народного хозяйства и ликвидацию эксплуататорских классов, на построение социализма.

Особое важное значение имела работа хозяйственно-управленческого аппарата Советского правительства по организации товарообмена между городом и деревней. Развитие товарообмена между городом и деревней являлось, как отмечал X съезд РКП(б)⁸, основным рычагом нэпа, при использовании которого обеспечивались правильные взаимоотношения рабочего класса и крестьянства, упрочение их экономической связи и классового союза — фундаментальные общественно-политические условия укрепления пролетарской диктатуры, консолидации и направления совместных усилий трудящихся на осуществление планов социалистического строительства.

Касаясь вопроса о мероприятиях государственной власти рабочих и крестьян, направленных на решение проблем создания социалистической системы хозяйства, следует сказать, что в процессе их проведения приходилось преодолеть сильное сопротивление свергнутых эксплуататорских классов, их партий, а также национал-уклонистов, правых капитулантов и других контрреволюционных групп.

Национал-уклонисты, выходя из рамок национального вопроса, не довольствуясь своей борьбой против правильного его решения в советском государственном устройстве, выступали против радикальных мер революции по вопросам национализации земли, предприятий, монополий внешней торговли⁹. Несколько человек из этой группировки находились на ответственных постах в партийных и советских учреждениях, в частности, в Народном комиссариате земледелия, и тормозили проведение земельной реформы. Народный комиссариат земледелия давал инструкции и предписания, мешающие местным органам власти отбирать земли у помещиков и передавать их

⁷ См. «Заря Востока», 1923 г., № 18; КПСС в резолюциях..., ч. I, с. 920 — О задачах оказания экономической помощи советским республикам.

⁸ КПСС в резолюциях..., ч. I, с. 733.

⁹ См., например, «Первый съезд Советов Грузии (стенографический отчет)», Тбилиси, 1922, с. 87.

крестьянам, задерживая этим земельную реформу¹⁰. Он допускал даже аресты крестьян, обвиняя их в выступлениях против помещиков, а такие факты имели место еще в ноябре 1922 г.¹¹ В результате основная масса крестьянства земли не получала, а феодальные земледелия по-прежнему оставались нетронутыми.

В ряде районов крестьяне были вынуждены оставаться батраками у помещиков и даже некоторые коммунисты из их среды батрачили на кулацкой земле¹².

Крестьянство Грузии по указанию Коммунистической партии, по примеру национализации земли в Советской России, с первых же дней победы революции приступило к конфискации земли, но этому мешали национал-уклонисты, вопреки декрету Евкома Грузии, в угоду бывшим князьям и дворянам¹³.

Все это вызывало недовольство крестьян, в ряде районов случались столкновения с кулачеством, как об этом было отмечено на втором съезде коммунистических организаций Закавказья.

Имели место и такие факты, когда некоторые коммунисты-крестьяне выходили из партии, недовольные подобным ходом земельного вопроса.

Торможение национализации земли явно снижало доверие крестьянства Советской власти, разобщало его интересы с социально-экономическими интересами рабочего класса, ослабляло их совместную борьбу за социализм, их классовый союз, являющийся высшим принципом пролетарской диктатуры, в корне мешало созданию важнейшей основы экономики Советской власти — общественной собственности на землю.

Далее национал-уклонисты и правые уклонисты выступали против новой экономической политики. Они требовали больших уступок частнокапиталистическим элементам внутри страны и концессионерам из иностранного капитала со сдачей им важнейших экономических рычагов хозяйственной жизни Грузии. А левые уклонисты заявляли, что нэп якобы является лишь отступлением от завоеваний революции¹⁴.

Коммунистическая партия разоблачала антисоциалистические группы и течения, обеспечила сплочение рабочего класса и крестьянства и других слоев трудящихся, усиление их борьбы по осуществлению задач хозяйственного и социально-культурного строительства.

При этом партия проявляла всестороннюю заботу о совершенствовании и усилении хозяйственно-управленческой деятельности советского государственного аппарата.

¹⁰ ПА ГФ ИМЛ, ф. 14, д. 15, л. 66–67, газ. «Заря Востока», 1923, № 182.

¹¹ ПА ГФ ИМЛ, ф. 14, оп I, д. 2, л. 328.

¹² См. статью Г. К. Орджоникидзе, газ. «Заря Востока», 1923, № 182.

¹³ Там же.

¹⁴ См., например, газ. «Трибуна», 1921 г., № 22 (орган социал-федералистов)..

В этом отношении большое значение имело, например, постановление Пленума ЦК Компартии Грузии «Об итогах земельной реформы в Грузии»¹⁵. Пленум признал самой ударной и неотложной задачей Советской власти в Грузии завершение аграрной реформы с фактическим отбиранием земель, подлежащих перечислению в государственный земельный фонд и распределению земли среди трудящихся, а следовательно, ликвидацию феодальных пережитков. Он указал определенный срок разрешения этой задачи самым решительным образом — к весне 1923 г. Было заменено бывшее руководство Наркомзема. Пленум ЦК также указал об отмене постановлений, тормозивших земельную реформу, и о разработке мероприятий по ускоренному проведению национализации земли.

Пленум учредил специальную комиссию по земельным делам при ЦК КП (б) Грузии.

Одной из важных мер по улучшению подбора и укрепления ответственности хозяйственных кадров явилось указание ЦК КП Грузии о том, что в целях установления более тесной связи коммунистов с рабочими и крестьянскими массами необходимо регулярно созывать не только общее собрание для массы рабочих и крестьян, но и давать им деловые отчеты всех должностных лиц на ответственных постах, «в первую голову работников продовольственных и совнархозовских учреждений».

При этом каждый уездный комитет партии был обязан ежемесячно сообщать в ЦК КП Грузии точные сведения о числе и ходе таких отчетов, а равно и о требованиях трудящихся, заявляемых на таких собраниях¹⁶.

Осуществляя руководство государством пролетарской диктатуры, партия уделяла особое внимание укреплению кадрами хозяйственного аппарата, что явилось важнейшим условием успешного выполнения им больших и сложных задач революционного преобразования капиталистической экономики в социалистическую.

Основной принцип социалистического государственного управления — принцип демократического централизма, который сочетает единое руководство с инициативой и творческой активностью на местах, с ответственностью каждого государственного органа и должностного лица за порученное дело. Он обеспечивает условия для решающего участия трудящихся масс в управлении хозяйственным и социально-культурным строительством.

Партийные органы и революционные комитеты всемерно привлекали общественные организации трудящихся к государственной деятельности по руководству производством. Высокую активность про-

¹⁵ См. «Борьба за укрепление Советской власти в Грузии (сборник документов и материалов)», Тбилиси, 1959, с. 171—172.

¹⁶ Циркуляр Центрального Комитета Коммунистической партии Грузии партийным организациям об усилении связи с беспартийными рабочими. «Известия ЦК КП Грузии», 1921, № 2.

являли профсоюзные и комсомольские организации в мобилизации трудящихся на борьбу за выполнение хозяйственно-политических задач, в организации социалистического соревнования коллективов предприятий и улучшения культурно-бытовых условий работников. Активное участие трудящихся в управлении социалистическим производством — могучий демократический фактор их творческого развития и, вместе с тем, усиления государственного аппарата, повышения эффективности всех сторон его функционирования. Эта важнейшая особенность, свойственная социалистической государственности, в большой мере проявлялась в хозяйственной работе и других сферах деятельности ревкомовской государственной организации диктатуры рабочего класса.

Таковы некоторые вопросы хозяйственно-организаторской функции революционных комитетов, которые, как уже отмечалось, представляли собой временную государственную форму диктатуры пролетариата в Грузии.

Опыт выполнения этой функции показывает, что она являлась исторически необходимым и первостепенным средством организации основ социалистической экономики, подготовки решающих предпосылок для победы социалистической системы хозяйства и ликвидации эксплуататорских классов, для осуществления в Грузии задач перехода от капитализма к социализму.

Представлена отделом государственного и международного права Института экономики и права АН Грузинской ССР

მანანა კალანდია

მოსახლეობისაგან სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის შესყიდვის ტიპობრივი ხელშეკრულების სრულყოფის ზოგიერთი საკითხი

განვითარებული სოციალისტური საზოგადოებრივი სოფლის მეურნეობის პირობებში კოლმეურნეთა, საბჭოთა მეურნეობის მეშა-მოსამსახურეთა და სხვა მოქალაქეთა პირადი დამხმარე მეურნეობები სასურსათო რეზერვების შევსების ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი წყაროა. დღეისათვის ქვეყნის მთლიან სასოფლო-სამეურნეო წარმოებაში დამხმარე მეურნეობებიდან შესყიდული პროდუქციის ხვედრითა წილი საკმაოდ მაღალია.

სკკპ ცკ-ის 1978 წლის ივლისის პლენუმზე სკკპ ცკ-ის გენერალურმა მდივანმა, სსრკ უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმის თავმჯდომარემ ლ. ი. ბრეჟნევმა აღნიშნა: „ჩვენ უნდა ვიზრუნოთ კოლმეურნეების, მეშებისა და მოსამსახურეების პირად მეურნეობებზე. ისინი სასურსათო მარაგის შევსების მნიშვნელოვან წყაროს წარმოადგენენ“¹.

სკკპ-ის XXVI ყრილობამ კიდევ ერთხელ დაადასტურა პარტიის აგრარული პოლიტიკის კურსის მნიშვნელობა მოქალაქეთა პირადი დამხმარე მეურნეობების ზრდის სფეროში, დასახა ახალი სასურსათო პროგრამა და მის შესაძლებელ ნაწილად სწორედ პირად დამხმარე მეურნეობებში სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციისა და ნედლეულის წარმოების ზრდა და შესყიდვის გაფართოება მიიჩნია.

საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის XXVI ყრილობისადმი მოხსენებაში აშხ. ლ. ი. ბრეჟნევმა „სკკპ ცენტრალური კომიტეტის საანგარიშო მოხსენება საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის XXVI ყრილობას და პარტიის მორიგი ამოცანები საშინაო და საგარეო პოლიტიკის დარგში“ აღნიშნა: „სოციალისტური სოფლის მეურნეობის საფუძველი იყო და კიდევ არის კოლმეურნეობები და საბჭოთა მეურნეობები. მაგრამ ეს სრულიადაც არ ნიშნავს, რომ შეგვიძლია უგულვებელვყოთ პირად დამხმარე მეურნეობათა შესაძლებლობები... მშრომელთა კუთვნილი ბალები, ბოსტნები, ფრინველი, პირუტყვი — ეს ჩვენი საერთო დოვლათის ნაწილია.

სკკპ ცენტრალურმა კომიტეტმა საჭიროდ ცნო მიეღო დადგენილება პირად დამხმარე მეურნეობათა განვითარების დამატებითი ღონისძიებების შესახებ. დადგენილებით გათვალისწინებულია მატერიალური და მორალური პირობების შექმნა, რომლებიც გაზრდის მოქალაქეთა დინტერესებს და მხმარე მეურნეობათა წარმოებით, უზინარეს ყოვლისა — პირუტყვისა და ფრინველის გამომზრდით“².

¹ Л. И. Брежнев. О дальнейшем развитии сельского хозяйства СССР. М., Политиздат, 1978 г., с. 24.

² ლ. ი. ბრეჟნევი. „სკკპ ცენტრალური კომიტეტის საანგარიშო მოხსენება საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის XXVI ყრილობას და პარტიის მორიგი ამოცანები საშინაო და საგარეო პოლიტიკის დარგში“, „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი, 1981. გვ. 79.

მათლაც, თითოეული მოკავშირე რესპუბლიკის სოფლის მეურნეობის პროდუქციის დამზადების გეგმებში მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს მოსახლეობის მიერ პირად დამზადებულ მეურნეობაში წარმოებულ სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციას, საქართველოს საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკაში ეს წილი განსაკუთრებით მაღალია ისეთ პროდუქტებზე, როგორცაა: ხორცი, რძე, კვერცხი, კარტოფილი, ციტრუსები, ყურძენი.

საქართველოს კომპარტიის XXVI ყრილობაზე წარმოთქმულ სიტყვაში სკვპ ცკ-ის ბიუროს წევრობის კანდიდატმა, საქართველოს სსრ ცკ-ის პირველმა მდივანმა ე. ა. შევარდნაძემ აღნიშნა: „დიდი ხანია პრაქტიკაში შემოვიდა საზოგადოებრივ მეურნეობათა კოოპერაცია მოსახლეობასთან... ბოლო წლებში ეს პრაქტიკა გაუმჯობესდა. 70-იან წლებში, მიუხედავად იმისა, რომ სოფლის მეურნეობის პროდუქტების საერთო წარმოებასა და დამზადებაში მნიშვნელოვნად შემცირდა პირად დამზადებულ მეურნეობათა წილი, მიღწეულია მათი აბსოლუტური ზრდა თითქმის 1,6—ჯერ. ხოლო სახელმწიფოსათვის მიყიდვა თითქმის ერთიორად. გასულ ხუთწლეულში მოსახლეობამ დამზადების მყარ ფასებში სახელმწიფოს მიჰყიდა მილიონი ტონა ყურძენი, მილიონ 900 ათასი ტონა ხილი და ციტრუსები, 280 ათასი ტონა ხორცი და სხვა პროდუქტები“³.

პირადი დამზადებულ მეურნეობის ასეთი მნიშვნელობიდან გამომდინარე, საჭიროა მოსახლეობისაგან სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის შესყიდვის სახელმწიფოებრივი რეგულირების შემდგომი სრულყოფა.

სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის შესყიდვა კოლმეურნეობებთან და საბჭოთა მეურნეობებისაგან, როგორც ცნობილია, წარმოებს კონტრაქტაციის ხელშეკრულებით, რომელიც იღება სოფლის მეურნეობის სახელმწიფო შესყიდვის გეგმებისა და კოლმეურნეობათა და საბჭოთა მეურნეობათა სასოფლო-სამეურნეო წარმოების განვითარების გეგმების საფუძველზე /საქართველოს სსრ სამოქალაქო სამართლის კოდექსის 264—265 მუხლი/. კონტრაქტაციის ხელშეკრულებებში მხარეებად გვევლინებიან სოციალისტური ორგანიზაციები. საკითხი ამ ორგანიზაციიდან სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის სახელმწიფო შესყიდვის შესახებ კარგად არის მოწესრიგებული.

რაც შეეხება მოსახლეობისაგან სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის შესყიდვას, ნაწილობრივ ესეც რეგულირდება სამართლებრივი ნორმებით, მაგრამ ამ სფეროში ჭერჭერობით ყველაფერი ნათლად და დაწვრილებით არ არის მოწესრიგებული, რაც ხშირად წარმოშობს სერიოზულ გაუგებრობასა და კონფლიქტებს.

პირად დამზადებულ მეურნეობათა შესაძლებლობის უფრო ფართოდ გამოყენებისათვის აუცილებელია შემუშავებული და მიღებულ იქნეს ახალი ნორმატიული აქტები, შეტანილ იქნეს ცვლილებანი მოქმედ კანონმდებლობაში, მოწესრიგდეს მათი სისტემა.

ურთიერთობანი მოქალაქეებსა და დამამზადებელ ორგანიზაციებს შორის ძირითადად კანონქვემდებარე ნორმატიული აქტებითაა მოწესრიგებული. მათ შორის, განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს სსრკ მინისტრთა საბჭოს 1970 წლის 23 აპრილს № 278 დადგენილებას „სასოფლო-სამეურნეო

³ ე. ა. შევარდნაძე. საქართველოს კომუნისტური პარტიის ცენტრალური კომიტეტის ანგარიში. მოხსენება საქ. კომპარტიის XXVI ყრილობას, 1981 წ. 22 იანვარს თბილისში. 1981. გვ. 41.

პროდუქციის სახელმწიფო შესყიდვის ორგანიზაციის საკითხებზე სსრკ მთავრობის დადგენილებათა გაერთიანების შესახებ“.

1977 წლის 22 თებერვალს საქართველოს სსრ ცკ-მა და მინისტრთა საბჭომ მიიღეს ერთობლივი დადგენილება კოლმეურნეთა და საბჭოთა მეურნეობის მუშა-მოსამსახურეთა პირად დამხმარე მეურნეობებში სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის წარმოების ზრდისა და მოსახლეობისაგან ნამეტი სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის შესყიდვის მოწესრიგების ღონისძიებათა შესახებ.

1977 წ. 16 დეკემბერს სსრკ სახელმწიფო ბანაკთან შეთანხმებით „ცენტროსოიუსის“ გამგეობამ მიიღო № 247 დადგენილება „კოლმეურნეების, მუშების, მოსამსახურეებისა და სხვა მოქალაქეების პირადი დამხმარე მეურნეობიდან სოფლის მეურნეობის პროდუქციის შესასყიდ ხელშეკრულებათა გაფორმების წესი“ და ტიპობრივი ხელშეკრულება, რომელიც მიღებული იქნა სსრკ მინისტრთა საბჭოს 1977 წლის 14 სექტემბრის № 843 დადგენილების საფუძველზე „კოლმეურნეების, მუშების, მოსამსახურეებისა და სხვა მოქალაქეების პირადი დამხმარე მეურნეობების, კოლექტიური მებაღეობისა და მებოსტნეობის შესახებ“.

1977 წლის 22 თებერვალს საქართველოს სსრ ცკ-მა და მინისტრთა საბჭომ მიიღეს ერთობლივი დადგენილება კოლმეურნეთა და საბჭოთა მეურნეობის მუშა-მოსამსახურეთა პირად დამხმარე მეურნეობებში სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის წარმოების ზრდისა და მოსახლეობისაგან ნამეტი სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის მოწესრიგების ღონისძიებათა შესახებ.

1977 წ. 16 დეკემბერს სსრკ სახელმწიფო ბანაკთან შეთანხმებით „ცენტროსოიუსის“ გამგეობამ მიიღო № 247 დადგენილება „კოლმეურნეების, მუშების, მოსამსახურეებისა და სხვა მოქალაქეების პირადი დამხმარე მეურნეობიდან სოფლის მეურნეობის პროდუქციის შესასყიდ ხელშეკრულებათა გაფორმების წესი“ და ტიპობრივი ხელშეკრულება, რომელიც მიღებული იქნა სსრკ მინისტრთა საბჭოს 1977 წლის 14 სექტემბრის № 843 დადგენილების საფუძველზე „კოლმეურნეების, მუშების, მოსამსახურეებისა და სხვა მოქალაქეების პირადი დამხმარე მეურნეობის, კოლექტიური მებაღეობისა და მებოსტნეობის შესახებ“.

1978 წლის 10 მაისს № 349 დადგენილების საფუძველზე საქართველოს კომუნისტური პარტიის ცენტრალურმა კომიტეტმა და საქართველოს სსრ მინისტრთა საბჭომ დაამტკიცა კოლმეურნეების, მუშების, მოსამსახურეების და სხვა მოქალაქეებისაგან პირად დამხმარე მეურნეობებში სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის შესყიდვის ტიპობრივი ხელშეკრულება, რის შესახებაც უფრო დამატებით ქვემოთ გვექნება საუბარი.

ამრიგად, არსებობს ნორმატიული აქტები, არსებობს ტიპობრივი ხელშეკრულება. ერთი შეხედვით სრული წესრიგი უნდა იყოს პრაქტიკაშიც, მაგრამ სწორედ პრაქტიკის გაცნობამ დაგვარწმუნა, რომ პირად დამხმარე მეურნეობებში წარმოებული სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის შესყიდვის ტიპობრივი ხელშეკრულების მოთხოვნებს ყოველთვის როდი იცავენ პრაქტიკაში, ხოლო ამ ხელშეკრულების რიგი პუნქტებისა არასრულყოფილია.

პირად დამხმარე მეურნეობებში მოქალაქის მიერ წარმოებული სასოფ-

ლო-სამეურნეო პროდუქცია მისსავე საკუთრებას წარმოადგენს. მოქალაქეს დამოუკიდებელი უფლებები ენიჭება ამ პროდუქციის მფლობელობის, სარგებლობისა და განკარგვის სფეროში. მისი დავალებულიება ამ პროდუქციის სავალდებულო გაყიდვის თაობაზე არ შეესაბამება საბჭოთა სამართლის პრინციპებს. მაგრამ თუკი მოქალაქე ხელს მოაწერს ხელშეკრულებას, იკისრებს პროდუქციის ჩაბარებას და მიიღებს ავანსს, აუცილებელია დამამზადებელს ჰქონდეს გარანტია, რომ სახელშეკრულებო პირობების დარღვევისას იგი შესძლებს კანონიერი გზით ზემოქმედება მოახდინოს კონტრაგენტზე.

მოსახლეობისაგან სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის შესყიდვა იგეგმება სახელმწიფო მმართველობის ადგილობრივი ორგანოების მიერ. მათი საგეგმო აქტები სავალდებულოა დამამზადებელთათვის. შესყიდვის გეგმების შეუსრულებლობამ შეიძლება გამოიწვიოს დამამზადებელი ორგანიზაციების ფინანსური მდგომარეობის გაუარესება, მათი საქმიანობის მაჩვენებლების შემცირება და სხვა. მიზანშეწონილი იქნებოდა სახელმწიფო მმართველობის ადგილობრივ ორგანოებს მოსახლეობისაგან სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის შესყიდვა დაეგეგმათ ხელშეკრულებათა წინასწარი დადების შემდეგ, როდესაც ცნობილი იქნებოდა შესასყიდი პროდუქციის ოდენობა, ხარისხი, ჩაბარების ვადები, ზეგეგმიური პროდუქციის მიღების შესაძლებლობანი. ეს საშუალებას მოგვცემდა გეგმებისათვის მიგვეცა უფრო ოპტიმალური ხასიათი, რადგან საგეგმო აქტები მოქალაქეებს არავითარ ვალდებულებებს არ აკისრებენ და პირადი მეურნეობებიდან სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტების შესყიდვა ნებაყოფლობით ურთიერთშეთანხმების საფუძველზე უნდა ხდებოდეს. სხვაგვარად პრაქტიკა კონსტიტუციური პრინციპების დარღვევაა და კანონს ეწინააღმდეგება.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, კოლმეურნეების, მეშენების, მოსამსახურეებისა და სხვა მოქალაქეებისაგან პირად დამზარე მეურნეობებში სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის შესყიდვის ტიპობრივი ხელშეკრულების რიგი პუნქტებისა დასახეწვია. ჩვენ შევეხებით მხოლოდ ზოგიერთ მათგანს.

ზეგალითად, კოლმეურნეების, მეშენების, მოსამსახურეებისა და სხვა მოქალაქეებისაგან პირად დამზარე მეურნეობებში სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის შესყიდვის ტიპობრივი ხელშეკრულების მე-2.1 პუნქტის თანახმად დამამზადებელი ჩამბარებლის სურვილისამებრ გაცემს ავანსს: მეცხოველეობის პროდუქტებზე ხელშეკრულებით გათვალისწინებული თანხის 50%-სა და მემცენარეობის პროდუქციაზე ხელშეკრულებით გათვალისწინებული თანხის 30%-ს. ფაქტიურად დამამზადებლები ავანსს არ გაცემენ იმ მოტივით, რომ მოქალაქე მიიღებს რა ავანსს, არღვევს ხელშეკრულების პირობებს, დამამზადებელს აღარ აბარებს პროდუქციას და იწყება სასამართლო დავის რთული პროცედურა.

მიზანშეწონილი იქნებოდა ტიპობრივი ხელშეკრულების ამ პუნქტით გაგეთვალისწინებინა ავანსის გაცემა მეცხოველეობის პროდუქციაზე ხელშეკრულებით გათვალისწინებული თანხის 20-დან 50%-მდე, ხოლო მემცენარეობის პროდუქციაზე 10-დან 30%-მდე, მოქალაქის პირადი დამზარე მეურნეობის წარმოების პირობებისა და დამამზადებლის ფინანსიური მდგომარეობის შესაბამისად.

მოსახლეობისაგან სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის შესყიდვის ტიპობრივი ხელშეკრულებაში არ არის გათვალისწინებული რა სამართლებრივი

შედევებს იწვევს ჩაბარებული პროდუქციის ღირებულების დროული აღნა-ზღაურებლობა, პროდუქციის დროული ჩაუბარებლობა დამამზადებლისათვის, პროდუქციის მიუღებლობა დამამზადებლის მიერ.

დღეისათვის მოქმედი ტიპობრივი ხელშეკრულება 30-იან 40-იან წლებში მოქმედი ტიპობრივი ხელშეკრულების მეორე უკიდურესობაა. თუ კონტრაქტაციის ხელშეკრულების დარღვევა (მის სუბიექტებს წარმოადგენდნენ გლეხებიც) განიხილებოდა, როგორც კანონის დარღვევა და იწვევდა არა მარტო მატერიალურ, არამედ სისხლის სამართლებრივ პასუხისმგებლობასაც, დღეს თითქმის არავითარი საჯარო სასჯელი არ გავაჩნია არც დამამზადებლის და არც ჩამბარებლის მიმართ. 1940 წლამდე კონტრაქტაციის ხელშეკრულების ვალდებულებათა შეუსრულებლობისათვის კონტრაქტი იხდიდა ქარიმას — ჩაუბარებელი პროდუქციის ხუთმაგ საბაზრო ღირებულებას, ხოლო ხელშეკრულებით გათვალისწინებული ბოსტნეულის სრულიად მიუწოდებლობისათვის ჩამბარებელი იხდიდა პირგასამტეხლოს — ბოსტნეულის მიუწოდებელი ნაწილის ღირებულებას.

ხელშეკრულებით გათვალისწინებული პროდუქციის მიუღებლობისათვის კი თვით დამამზადებელი იხდიდა პირგასამტეხლოს — მიუღებელი პროდუქციის ღირებულებას. გარდა ამისა, დაწესებული იყო საურავი დამამზადებლის მიერ პროდუქციის ღირებულების დროულად აღნაზღაურებლობისათვის — 0,1% გადაუხდელი თანხისა თითოეულ ვადას გადაცილებულ დღეზე. 10 დღეზე ზემოთ ეს თანხა 3%-მდე იზრდებოდა. ასეთივე საურავი იყო დადგენილი ავანსის დროული დაუფარველობისათვის.

ჩვენ მიზანშეწონილად არ მიგვაჩნია ისეთი უკიდურესი ღონისძიება, როგორც სისხლის სამართლებრივი პასუხისმგებლობა, მაგრამ, ამავე დროს, ასეთი ხელშეკრულების მონაწილეებს არ შეიძლება გარკვეული გარანტიები არ მივანიჭოთ. მოქალაქეს არავინ აიძულებს სახელშეკრულებო ურთიერთობებში შესვლას, მაგრამ თუკი იგი ხელშეკრულებას დადებს, გარკვეულ პასუხისმგებლობასაც უნდა გრძნობდეს. იგივე უნდა ითქვას ასეთი ხელშეკრულების მეორე მონაწილეზე — დამამზადებელზე. სწორედ ამიტომაც საჭირო ხელშეკრულების იმდენად სრულყოფა, რომ ეს ფორმა მოსახლეობისათვის მაქსიმალურად ხელსაყრელი გახდეს.

მიზანშეწონილად მიგვაჩნია ადრე მოქმედი კონტრაქტაციის ხელშეკრულების პირობათა დარღვევისათვის გათვალისწინებული აღნიშნული სანქციები შემოღებულ იქნეს მოსახლეობისაგან სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის შესყიდვის ხელშეკრულების პირობათა დარღვევისათვისაც.

სწორედ ამ გარანტიების არ არსებობამ გამოიწვია ტიპობრივი ხელშეკრულების პირობათა გართულება. მაგალითად: ტიპობრივი ხელშეკრულების 1,9-ე პუნქტით გათვალისწინებულია, რომ ჩამბარებელი დამამზადებლისაგან იღებს ტარას, იხდის მის სრულ ღირებულებას პრეისკურანტის მიხედვით და იყენებს მას მხოლოდ დანიშნულებისამებრ, ხოლო ამ ხელშეკრულების მე-2,7 პუნქტი მიუთითებს, წესიერულ მდგომარეობაში მყოფ ტარაში ჩატვირთული პროდუქციის ჩაბარებისას დამამზადებელი ჩამბარებელს უხდის ტარის სრულ ღირებულებას. დამამზადებელი ჯერ ჩამბარებელს ახდევინებს ტარის ღირებულებას, ხოლო შემდეგ თვითონ იხდის იგივე თანხას, რადგან ტიპობრივ ხელშეკრულებაში არ არის გათვალისწინებული რა სამართლებრივი

შედგებს გამოიწვევს ტარის დაუბრუნებლობა ან ტარის დროული მიუწოდებლობა ჩამბარებლისათვის.

ტიპობრივი ხელშეკრულების მე-2.1 პუნქტი მიუთითებს, რომ ვალაზე, ადრე ან ხელშეკრულებით გათვალისწინებულ რაოდენობის ზემოდ ჩაბარებული პროდუქცია მიიღება ხელშეკრულების არსებული პირობების შესაბამისად.

დასავლეთ საქართველოს რაიონებში, სადაც პირად დამხმარე მეურნეობებში ჩაის საკმაოდ დიდი ფართობებია, ხელშეკრულების ეს ნორმა (ისევე, როგორც ხელშეკრულება) არ მოქმედებს. კოლმეურნეობის წარმომადგენელი მოქალაქეს ხელშეკრულების გარეშე უთანხმდება გარკვეული რაოდენობის ჩაის ფოთლის ჩაბარების თაობაზე პირადი საკარმიდამო ნაკვეთიდან. ხოლო, ზეგეგმიური პროდუქციის წარმოების საყოველთაოდ წახალისებისა და ზრდის პირობებში კი „ზეგეგმიურ“ ჩაის ფოთოს არც დამამზადებელი იბარებს და არც ჩაის ფოთლის დამამუშავებელი ფაბრიკა.

ტიპობრივი ხელშეკრულებით მოუწესრიგებელია ხელშეკრულებით ნაკისრ ვალდებულებათა შეუსრულებლობისათვის ქონებრივი პასუხისმგებლობის საკითხიც. „კოლმეურნეების, მუშების, მოსამსახურეებისა და სხვა მოქალაქეების პირად დამხმარე მეურნეობიდან სოფლის მეურნეობის პროდუქტების შესასყიდად ხელშეკრულებათა გაფორმების წესის“ მე-17 პუნქტით მხარეების ქონებრივი პასუხისმგებლობა ხელშეკრულებით ნაკისრ ვალდებულებათა შეუსრულებლობისათვის განისაზღვრეს ხელშეკრულებითვე. ტიპობრივი ხელშეკრულების 3.6-ე პუნქტით ხელშეკრულების პირობათა შეუსრულებლობისათვის ბრალეული მხარე მეორე მხარეს უხდის ხელშეკრულების დარღვევით მიყენებულ ზარალს.

ზოგიერთი იურისტის აზრით, ჩამბარებელი ან დამამზადებელი ხელშეკრულების რეალური შესრულების ვალდებულებისაგან თავისუფლდება ზარალის ანაზღაურების შემდეგ. თნელი ამ აზრს დავეთანხმით, მით უფრო, რომ სსრკ და მოკავშირე რესპუბლიკების სამოქალაქო სამართლის კანონმდებლობის სათუძოვლის 36-ე მუხლის მე-6 ნაწილი განამტკიცებს ვალდებულებათა რეალური შესრულების პრინციპს, რომლის თანახმად — ჯარიმის, პირგასამრეხლოს, საურავის გადახდა მხარეებს არ ანთავისუფლებს სახელშეკრულებო ვალდებულებათა შესრულებისაგან. მხოლოდ ვალდებულებათა ნატურით შესრულება შეესაბამება კანონის მოთხოვნას.

ტიპობრივი ხელშეკრულების 3.3-ე პუნქტით ჩამბარებელმა, რომელმაც მიიღო აფანისი და სახელშეკრულებო ვალდებულებანი ვერ შეასრულა მემცენარეობის პროდუქტების ჩაბარებაზე მისგან დამოუკიდებელი მიზეზების გამო, დამამზადებელს უნდა დაუბრუნოს აფანისის დარჩენილი ნაწილი და გადაიხადოს 1% წლიური ამ ფულად საშუალებათა სარგებლობის მთელი პერიოდისათვის. ჩამბარებლისაგან დამოუკიდებელ მიზეზად უთუოდ სტიქიური უბედურება ან დამამზადებლის ბრალი ითვლება.

სტიქიური უბედურების დამამტკიცებელ საბუთად ჩაითვლება სახდაზღვევის წარმომადგენლის მონაწილეობით შედგენილი აქტი, სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის შესყიდვისა და ხარისხის სახელმწიფო ინსპექციის დასკვნა, სანიტარულ-ვეტერინალური სამსახურის ცნობა და სხვა.

სტიქიური უბედურება და წარმოებისათვის სხვა უკიდურესად არახელსაყრელი პირობები, განხილული უნდა იქნეს არა მხოლოდ როგორც სახელ-

შეკრულებო ვალდებულებათა შექსრულებლობისათვის პასუხისმგებლობისაგან განთავისუფლების გარემოება, არამედ, როგორც თვით ვალდებულებათა შეწყვეტის სამართლებრივი საფუძველიც, რადგან ასეთ შემთხვევაში ვალდებულებათა შესრულება შეუძლებელი ხდება.

ჩამბარებლის ამ გამამართლებელ პირობებისაგან განსხვავებით, ხელშეკრულების მონაწილე ერთი მხარის ბრალი, რის გამოც მეორე მხარემ ვერ შეძლო ვალდებულებათა შესრულება, უნდა ითვალისწინებდეს ამ უკანასკნელის დადგენილი პასუხისმგებლობისაგან განთავისუფლების შესაძლებლობას. თვით ვალდებულება ბალაში რჩება და სხვა დროისათვის უნდა შესრულდეს.

დამამზადებელსა და ჩამბარებელს შორის დივის წარმოშობის მიზეზი ხშირად არის ხელშეკრულების 1,2-ე და 2,6-ე პუნქტები. 1,2-ე პუნქტის თანახმად, პროდუქციის ტრანსპორტირება დამამზადებელ პუნქტამდე დამამზადებელს ეკისრება. თუ ჩამბარებელი ვერ უზრუნველყოფს ტრანსპორტის სრულ დატვირთვას, იგი დამამზადებელს განსაზღვრულ თანხას უხდის.

2,6-ე პუნქტით დამამზადებელი ჩამბარებელს უხდის დატვირთვა-გადმოტვირთვის სამუშაოებისა და პროდუქციის საკუთარი ტრანსპორტით მიტანის ღირებულებას. თუ სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის ტრანსპორტირებას დამამზადებელ პუნქტამდე მოქალაქეს დავავალებთ, მას უნდა ჰქონდეს საშუალება შეუკეთოს ატვირთო ტრანსპორტი, გადაუხადოს სატრანსპორტო ორგანიზაციას კანონით დადგენილი წესის შესაბამისად განსაზღვრული თანხა და მიიღოს ტრანსპორტი. ჯერ-ჯერობით მოქალაქე ასეთ შესაძლებლობას მოკლებულია და პრაქტიკულად კერძო მოლაპარაკების გზით უთანხმდება არა სატრანსპორტო საშუალების მესაკუთრეს, არამედ მძღოლს. შესაბამისად ფასიც კერძო მოლაპარაკების გზით დგინდება, ხშირად ერთი რეისი ათეულით მანეთი ღირს, რაც კანონიერ უქმყოფილებას იწვევს და, რაც არანაკლებ მნიშვნელოვანია, უარყოფით⁵ აღმზრდლობით შეგავლენას ახდენს, როგორც შეთანხმების მხარეებზე, ასევე მთლიანად მოსახლეობაზე. მოქალაქისათვის ამგვარი გზით პროდუქციის ტრანსპორტირება არახელსაყრელიცაა, რადგან დამამზადებელა ორგანიზაციის მიერ გაცემული ტრანსპორტირების ხარჯები და ფაქტურად გადახდილი თანხა მკვეთრად განსხვავდება ერთმანეთისაგან.

მიზანშეწონილად მიგვაჩნია ტიპობრივ ხელშეკრულებაში შეტანილ იქნეს მხოლოდ დამამზადებლის ვალდებულება პროდუქციის ტრანსპორტირების უზრუნველყოფის თაობაზე.

საერთოდ, ჩვენ საცესებით ვიზიარებთ იურიდიულ ლიტერატურაში გამოთქმულ აზრს იმის შესახებ, რომ საჭიროა დამუშავდეს დებულება კოლმეურნეების, მუშების, მოსამსახურეებისა და სხვა მოქალაქეების პირად დამხმარე მეურნეობებში სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის დამზადების შესახებ⁵.

ჩვენის აზრით, ასეთი დებულება უნდა მოიცავდეს შემდეგ საკითხებს: ზოგადი დებულებანი, მოქალაქეთა მეურნეობებში სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის დამზადების წესი და პირობები, ქონებრივი პასუხისმგებლობა და დავების გადაწყვეტის წესი.

⁵ Б. Д. Башеев. Законодательство о закупке сельскохозяйственной продукции у граждан. «Советская Юстиция», 1979, № 10, с. 8.

პირველი განყოფილება: მოქალაქეთა პირად დამხმარე მეურნეობებში სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის დამზადების დაგეგმვა და ორგანიზაცია, რესპუბლიკური და ადგილობრივი ორგანოების კომპენტენცია ამ სფეროში, ფასწარმოქმნა, საუწყებო აქტების გამოცემაში იმ სამინისტროებისა და უწყებების კომპეტენცია, რომლებიც ამ ურთიერთობებს არეგულირებენ.

მეორე განყოფილება: სახელშეკრულებო კავშირის ფორმები, ხელშეკრულების დადების წესი, მხარეთა უფლება-მოვალეობები, პროდუქციის წარმოების მიღების წესები, საკითხები რაოდენობის, ხარისხის, ასორტიმენტის შესახებ.

მესამე განყოფილება: ქონებრივი პასუხისმგებლობის პირობები, თარგ-ლები; პასუხისმგებლობისაგან განთავისუფლების საკითხები: იმ ორგანოთა კომპენტენციები, რომლებიც გადაჭრიდნენ მხარეთა შორის დავებს; დავების გადაჭრის ვადები და ა. შ.

ჩვენის აზრით, ასეთი დებულება მიზანშეწონილია დაამტკიცოს საქართველოს სსრ მინისტრთა საბჭომ.

ამავე დროს, ჩვენი რესპუბლიკის სპეციფიკის გათვალისწინებით, გადაუდებელ ამოცანად მიგვაჩნია შემუშავოეს ცალკეული ტიპობრივი ხელშეკრულებები ჩაის, ციტრუსების, ყურძნის ჩაბარებაზე. შაგრამ ვიდრე მოღებული იქნებოდეს ზემოთ აღნიშნული ნორმატიული აქტები, საჭიროა არსებული დადგენილებებისა და ტიპობრივი ხელშეკრულების შესაბამისად მოსახლეობისაგან სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის შესყიდვის შესახებ არსებული ყველა ნორმატიული აქტების გამოყენების პრაქტიკის სრულყოფა, ხელშეკრულების სავალდებულო გაფორმება, მისი დადების წესისა და პირობების განუხრელი დაცვა.

М. Х. КАЛАНДИЯ

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ТИПОВОГО ДОГОВОРА ЗАКУПКИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ПРОДУКЦИИ У НАСЕЛЕНИЯ

Резюме

В статье рассмотрены выдвинутые XXVI съездом КПСС и XXVI съездом КП Грузии актуальные проблемы закупок сельхозпродукции у населения. Как известно, закупки сельхозпродукции у колхозов и совхозов осуществляются на основе договора контракта, и в этой сфере правовое регулирование можно считать удовлетворительным. Что касается закупок у населения — тут имеются серьезные пробелы, несмотря на существующие правовые нормы.

Для более эффективного использования личных подсобных хозяйств необходимо разработать и принять новые нормативные акты, внести изменения в действующие акты, упорядочить их систему.

В статье в основном рассматриваются недостатки типового договора закупок сельхозпродукции у населения, даются рекомендации по усовершенствованию планирования заготовок и самого типового договора, анализируются практика применения и недостатки заключающихся с населением договоров. Признано целесообразным принятие положения о заготовке сельхозпродукции в личных подсобных хозяйствах колхозников, рабочих, служащих и других граждан.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ეკონომიკისა და საპარტოლის ინსტიტუტის სამოქალაქო. სამართლისა და პროცესის განყოფილებამ

მიხეილ კეკელიძე

სამართალი და სასამართლო ორგანიზაცია ოსმალთა- ყიზილბაშობის პერიოდის ქართლში (1723—1747 წწ.)

გვიან ფეოდალურ საქართველოში, სამართალწარმოების საკითხები სკამათ სისრულეობითაა შესწავლილი. ამ თვალსაზრისით ხარვეზად ჩანს „ოსმალთა-ბისა“ (1723—1735 წწ.) და „ყიზილბაშობის“ (1735—1747 წწ.) პერიოდის ქართლის სამეფოში.

ქართლში შექმნილმა იმდროინდელმა სამართლებრივმა ვითარებამ უნდა გაარკვიოს: ა) ოკუპაციის პერიოდში სავსებით შეწყვიტა თუ არა მოქმედება ეროვნული ჩვეულებებით განპირობებულმა, ქართულმა სამართალმა. ბ) დამპყრობთა მიერ რამდენადმე მაინც იქნა თუ არა რეგლამენტირებული ეროვნული სამართალი და სასამართლო ინსტიტუტები. გ) მუსლიმანურმა სამართალმა და შარიათის სასამართლომ დაიმკვიდრა თუ არა ადგილი ქვეყნის ცხოვრებაში, ან როგორ განისაზღვრებოდა მათი მოქმედების სფერო და იურიდიულობა.

საკითხთა ამ კუთხით შესწავლამ შესაძლებლობა უნდა მოგვცეს შემდეგი ზოგადი ხასიათის დასკვნების გასაკეთებლად:

1. როგორი გამძლეობა გამოამჟღავნა ეროვნულმა სამართალმა¹. ან რატომ და რა ზომით უშვებდა მომხდური მისი გამოყენების შესაძლებლობას;
2. ეროვნული სახელმწიფოებრიობის მოშლისას რა როლი შეასრულა ქართულმა სამართლის ინსტიტუტებმა ტრადიციულ წეს-ჩვეულებათა შენარჩუნების საქმეში;
3. მოხდა თუ არა ქართული სამართლის ინსტიტუტების შეგუება-გადასხვაფერება ოკუპანტთა მოთხოვნისამებრ;
4. დამპყრობელთა მიერ ქართული სახელმწიფო აპარატის მსხვერვის (თუ ცდის) შემთხვევაში, ეროვნული სამართლის ინსტიტუტები რაოდენ უწყობს ხელს ეროვნული თვითშეგნების შენარჩუნება-გადვილებას;
5. დაინერგა თუ არა ქართლში ოსმალური მიწათმფლობელობა. ოსმალ-ყიზილბაშობა მხოლოდ საუკუნის მეოთხედით განისაზღვრებოდა ქართლში — ეს დრო კი სახელმწიფოსა და სამართლებრივ ინსტიტუტთა წარმოშობა-განვითარებაზე თუ მოსპობაზე თვალის გასადევნებლად მეტად მოკლეა. მით უფრო, როცა ეს მცირედი მონაკვეთიც ორ აგრესორზე ნაწილდება.

მდგომარეობას ისიც ართულებს, რომ ამ პერიოდის წერილობითი წყაროები, რომლებიც ჩვენთვის საინტერესო საკითხს ეხებიან მცირედაა შემონახული.

¹ როცა სამართლის ეროვნულობაზე ვლაპარაკობთ, არ ვიყენებთ სამართლის კლასობრივ ბუფებას.

საკითხის სრულყოფილად გარკვევისათვის, დიდი მნიშვნელობა უნდა მიენიჭოს იმასაც, თუ როგორ ვითარებაში (პოლიტიკური, სოციალურ-ეკონომიკური, კულტურული) იმყოფებოდა ქართლის სამეფო დამოუკიდებლობის დაკარგვისას. ასევე როგორი კულტურის, სიძლიერისა და მისწრაფების სახელმწიფოებს წარმოადგენდნენ ოკუპანტები — თურქეთი და ირანი.

უიმედოდ დაიწყო და ტრაგიკულად დამთავრდა ქართლის სამეფოსათვის XVIII ს. I მეოთხედი. ამ დროის ისტორიული პიროვნება, ვახტანგ VI, ურთიერთსაწინააღმდეგო პოზიციებზე დგომასაც კი არ თაკილობს. მიზანი ერთია — სწორი ორიენტაციის ძებნით ეშველოს დაჩიხულ ქვეყანას.

XVIII ს. 20-იან წლებში უფრო რთულდება ვითარება. ქართლი მართლმადიდებელ რუსეთზე ისეა მიმდობილი, რომ ვახშაურებულად მისწრაფვის პეტრე I ჯართან ერთად ირანის დასალაშქრავად. მოტყუვდა სჯულმდებელი მეფე, რუსეთმა მხარი არ აუბა მას ოცნებას².

ზრახვათა გამომზეურებამ მეტად გაამწვავა ვახტანგ VI ურთიერთობა ირანსა და თურქეთთან. მტაცებელთა ბრჭყალებში მოქცეული პატარა სამსხვერპლო უნდა დასჯილიყო. შედეგიც არ იგვიანებდა. ისტორიკოსის თქმით „ქართლის მეფემ ყველა მიმართულებით წააგო“³. მის „პოლიტიკას მართლმადიდებლური გრძნობები მოერია და პეტრე დიდის ჭეშმარიტი მოხნები ვერ შეიქნა“⁴. რუსეთმა საერთო ენა გამოიხაზა ირანთან. შურისძიებით აღვსილმა შაჰმა თბილისი ააოხრა. 1723 წლის ივლისში ოსმალებმა დაიკავეს ქართლი. 1724 წლის ივლისშივე კონსტანტინეპოლთან შეთანხმებით, რუსეთმა ამიერკავკასია ოსმალებს „დაუთმო“. საწინდრად კასპიის ზღვის ნაპირებზე გაატონდა⁵. „პეტრეს თანხმობით საქართველო გამოხსნის მაგივრად „ბაბრის კლანჭებში მოექცა“⁶.

რჩეული 1200 მამულიშვილითურთ 1724 წელს 15 ივლისს ვახტანგ VI ქართლის საზღვრებს გაეცალა.

ასე „დაკანონდა“ ქართლში ოსმალთა ბატონობა, რომელმაც 12 წელს (1735 წლამდე) გასტანა. ისტორიის ამ მცირედ მონაკვეთში მრავალჯერ იყო ცდა დამპყრობთა უღლის გადაგდებისა. სწორედ აღნიშნული უნდა იქნეს მიჩნეული იმის მიზეზად, რომ ჩვენში სიღრმისეულად ვერ განვითარდა ოსმალთა ბატონობა.

ოსმალთა მიერ ქართლის დაპყრობას ირანის სისუსტემაც შეუწყო ხელი. ძალთა თანაფარდობა მალე შეიცვალა და თამაზ შაჰის ნიჭიერმა სარდალმა ნადირმა ოსმალებს შეუტია. 1735 წელს ოსმალებმა დატოვეს ქართლი, მათი აღგალი ყიზილბაშებმა დაიკავეს.

ისტორიის მცირედი მონაკვეთიც და კახეთის მეფე თეიმურაზ II და ძე მისი ერეკლე II, ქართველთა სასარგებლოდ ახერხებენ ისტორიის ჩაჩხის დაბრუნებას. „ყიზილბაშობა“ „ქართველობით“ შეიცვალა, ხოლო შემდეგ ქართლ-კახეთი ერთ სამეფოდ გაერთიანდა. ეს ისტორიული მოვლენა იყო. ამჯერად ასე დააღწია აღმოსავლეთ საქართველომ თავი ასორმოცდაათწლოვან

² ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. II, 1965, გვ. 152.

³ იქვე, 196.

⁴ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. IV, 1973, გვ. 425.

⁵ იქვე, გვ. 433.

⁶ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. II, გვ. 153.

ტყეობას. „საქართველოს „გამოხსნისა და აღდგომისათვის ბრძოლა ახალ ფაზაში შევიდა“⁷.

ქართლში ოსმალობის ბატონობის ხანა ორ პერიოდით უნდა გაიყოს. პირველი 1723—1727 წლებზე მოდის, როცა ქართლი მართალია სცნობს ოსმალთა უზენაესობას, მაგრამ ქვეყნის ნომინალური მართველი ვახტანგ VI გამამდიანებული ძმა, რენეგატი — იესეა (ლი-ყული ხანი).

მეორე პერიოდი 1727 წლიდან (იესეს გარდაცვალებიდან) იწყება და მთავრდება 1735 წლით — ყიზილბაშობის დაწყებით. ამ დროს ექვს ნაწილად დაყოფილი (რომლებიც ქართველ ფეოდალებს ჩაბარდა) ქართლის განმგებელი ისაყ-ფაშაა.

ასეთია შესასწავლი საკითხის ფონი, რომლის გათვალისწინების გარეშე, სრულყოფილ წარმოდგენას ვერ შეგვქმნით ამ პერიოდის სამართლებრივ ინსტიტუტთა ბუნებაზე. ახლა კი კვლევის ძირითად საგანზე.

სამართლის წყარო ოსმალობის პერიოდის ქართლში. სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული მოსაზრების მიხედვით, ოსმალობის პერიოდის ქართლის სამართლის ძირითად წყაროს ოკუპანტთა მიერ ამა თუ იმ ტერიტორიათაგან შედგენილი კანუნ-ნამე წარმოადგენდა. როგორც თურქოლოგი ნ. შენგელია აღნიშნავს: ოსმალობის პერიოდის „ქართლში ოსმალური კანონმდებლობა მოქმედებდა და იმის მიხედვით ხდებოდა სასამართლო წარმოება“⁸. კანონმდებლობის ქვეშ უპირატესად კანუნ-ნამე უნდა იგულისხმებოდეს. კანუნ-ნამე ანუ კანონთა წიგნი დაპყრობილი პროვინციის მოსახლეობის აღწერის მასალებს (დავთრებს) ერთოდა და ზოგად მითითებას წარმოადგენდა იმაზე, რომ დავთარში გატარებულ კომლებზე გადასახადის გაწერა, ბაყების თუ ჯარიმების ოდენობა, ასევე მიწათსარგებლობის საკითხები მასში ჩამოყალიბებული მოთხოვნებისამებრ განხორციელებულიყო. კანუნ-ნამეები გვისურათებენ როგორც დამპყრობელთა პოლიტიკას, ისე დაპყრობილი მხარეების სოციალურ-ეკონომიკურ თუ აგრარულ ვითარებას. კანუნ-ნამეთა მნიშვნელობაზე, როგორც ქართველი, ისე უცხოელი ისტორიკოსები არც თუ ისე დიდი ხანია ამახვილებენ ყურადღებას. რაც შეეხება კანუნ-ნამეთა შესწავლის საჭიროებას ქართველ იურისტ-ისტორიკოსთა მიერ, აღნიშნულზე ჯერ კიდევ ადრე მიუთითა აკად. ს. ჭიჭიამ, მაგრამ ასეთი არვის უტღია ჩვენში. დღემდე 7 კანუნ-ნამეა გამოვლენილ-გამოქვეყნებული:

1570 წლის „გურჯაის ტანის კანუნ-ნამე“⁹. იგი სამხრეთ საქართველოს პროვინციებისათვისაა შედგენილი და ოსმალურ სანჯაყებში მოქმედებდა⁹.

1592 წლის „არზრუმის ვილაიეთის კანუნ-ნამე“⁹. ეს ძეგლი იმდენადაა საინტერესო ჩვენთვის, რამდენადაც, არზრუმში საუკუნეების მანძილზე საქართველოს საზღვრებში იყო. თანაც ქრისტიანთა გარკვეული რაოდენობით იყო დასახლებული. მას დიდი მნიშვნელობა აქვს ქართულ პრო-

⁷ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, გვ. 184.

⁸ ნ. შენგელია, XV—XIX საუკუნეების საქართველოს ისტორიის ოსმალური წყაროები, 1974, გვ. 226.

⁹ ნ. შენგელია, ოსმალური დოკუმენტური წყაროები ამიერკავკასიის ქვეყნების ისტორიისათვის, (კავკასიის ახლო აღმოსავლური კრებული, ტ. II, გვ. 222—223.

6. „მაიცი“, ეკონომიკისა და სამართლის სერია, 1982, № 1

ენციკლებში მოქმედ კანუნ-ნამეთა შედარებით შესწავლის თვალსაზრისით¹⁰ 1595 წლის „გურჯისტანის ვილაიეთის კანუნ-ნამე“ იგი აკად. ს. ჯიქიამ 1941 წელს გამოაქვეყნა გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთართან ერთად. ამით ფაქტიურად სათავე დაედო კანუნ-ნამეთა პუბლიკაცია-შესწავლის საქმეს ჩვენში¹¹.

გურჯისტანის ვილაიეთის კანუნ-ნამე შემდეგი ქართული პროვინციებისათვისაა შედგენილი: სამცხის, ჯავახეთის, პალაკაციოს, კოლას, არტანის (მტკვრის ხეობა), ტაოს (ქოროხის ხეობა) და ახლანდელი ბორჯომის ხეობისათვის სოფ. ქვიშხეთამდე¹².

ცნობილი „ახალციხის ლივას კანუნ-ნამე“¹³. შედგენილი იმავ წელს როგორც აკად. ს. ჯიქიას მიერ გამოქვეყნებული კანუნ-ნამე. როგორც სპეციალისტები ასკვნიან ახალციხის კანუნ-ნამე, საკუთრივ ახალციხის ლივასათვის¹⁴, გურჯისტანის ცენტრისათვის დაიწერა. გამოირიცხული არაა გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში ჩამოთვლილ დანარჩენ შვიდ ლივასაც ჰქონოდათ თავიანთი კანუნ-ნამეები.

შედარებით შესწავლისათვის დიდი მნიშვნელობა ენიჭება 1727 წლის „განჯის ეიალეთის კანუნ-ნამეს“¹⁵.

რაც შეეხება ოსმალობის დროს ქართლისათვის შედგენილ კანუნ-ნამეს, ჯერჯერობით იგი მიკვლეული არ არის. ცნობილია, რომ სტამბოლში, პრემიერ მინისტრის სამმართველოს არქივში (№ 897/418 და 900/813). დაცული უნდა იყოს თბილისის დავთარი. გამოირიცხული არაა მას ერთოდეს კანუნ-ნამეც. სამწუხაროდ ეს მასალა საბჭოთა სპეციალისტთათვის ხელმიუწვდომელია.

ჯერ კიდევ აკად. ს. ჯიქიას მიერ იქნა გამოთქმული მოსაზრება, რომ გურჯისტანის ვილაიეთის კანუნ-ნამე „... Содержит извлечения из действовавшего в то время турецкого с вода законов с дополнениями, учитывавшими местные условия“¹⁶

არზრუმის ვილაიეთის ქართულ ენაზე გამოცემული ც. აბულაძე აღნიშნავს: „ცნობილია, რომ თურქეთში, დაპყრობულ პროვინციებისათვის პრინციპში მოქმედებდა ერთი კანონი, ხოლო ის მცირე განსხვავება, რაც ცალკეულ ოლქების კანონებში შეინიშნება, შეპირობებულია მიცემული პროვინციის ისტორიული და გეოგრაფიული თავისებურებებით“ და იმორწმუნებს ს. ჯიქიას ზემოთ მოტანილ ციტატას¹⁷. მართლაც საყოველთაოდაა ცნობილი რომ

¹⁰ ც. აბულაძე, არზრუმის ვილაიეთის 1592 წლის კანუნ-ნამე (საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტის „მოამბე“. III. 1961, გვ. 59).

¹¹ გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი. II. 1941. თურქული ტექსტი გამოსცა, თარგმანი, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო სერგი ჯიქიამ.

¹² იქვე, გვ. VIII.

¹³ მ. სეაიძე, ახალციხის ლივას „კანუნ-ნამეები“ (მახლობელი აღმოსავლეთის სოციალ-დემოკრატიული ისტორიის ნარკვევები, 1968, გვ. 149—175) ამავე ავტორმა იქვე გამოაქვეყნა ახალციხის ლივას 1595 და 1620 წლის კანუნ-ნამეთა ფრაგმენტები.

¹⁴ ლივა აღმინისტრაციული ერთეულია. იგივე სანჯაყი. ვილაიეთში რამოდენიმე ლივა შედის.

¹⁵ ნ. შენგელიძე, სომალური დოკუმენტური წყაროები..., გვ. 229.

¹⁶ გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, წიგნი II, 1941, გვ. XIV.

¹⁷ ც. აბულაძე, არზრუმის ვილაიეთის 1592 წლის კანუნ-ნამე, გვ. 61.

მუსლიმანურ სამართალს არც გააჩნია ისეთი სისტემა, რაც მის ყველგან ერთნაირად გამოყენებას უზრუნველყოფდა¹⁸.

როგორც ითქვა, ხელთ არა გვაქვს „ოსმალბის“ პერიოდში ქართლისათვის შედგენილი კანუნ-ნამე, მაგრამ ქართული პროვინციებისათვის ადრე შედგენილი კანუნ-ნამეები, ისე ახლოს დგანან ერთმანეთთან, რომ ლაის ასლებათაც მივიჩნით. ასეთ ერთგვაროვნებას სხვადასხვა საუკუნეების (1995, 1960, 1927 წწ.) კანუნ-ნამეებიც კი ამჟღავნებენ. ამდენად, უფრო ტიპურად მივიჩნევთ რა 1595 წლის ვურჯისტანის ვილაიეთის და ამავე წლის ახალციხის ლივას კანუნ-ნამეებში ჩამოყალიბებული სამართლის ნორმები, ისინი, რამდენადმე მაინც ოსმალბის პერიოდის ქართლში მომქმედათაც გვესახებთან.

ზემოთ მითითებული კანუნ-ნამეები შემდეგი ხასიათის სამართლებრივ საკითხებზე გვაწვდიან ცნობებს:

ს ა მ ო ქ ა ლ ა ქ ო ს ა მ ა რ თ ლ ი დ ა ნ: მიწათმფლობელობაზე და მიწათსარგებლობაზე, გამოსაღების წესსა და რაოდენობაზე (წისქვილის გამოსაღები კაცის გაზამორებასთან დაკავშირებული გამოსაღები. გამოსაღებები: ცხვარზე, ფარეხზე, ფუტკარზე. საქორწინო გამოსაღებები), გაქცეული მონის დაჭერასა და კუთვნილებისამებრ ჩაბარებაზე, გაქცეული მონის დაჭერისათვის „სამახარობლო ჯილდოს“ მიღებაზე, სხვისი მონისა და პირუტყვის შენახვისათვის, ნაპოვნი ტანსაცმლისათვის, წანახედისათვის. ბაჟის ოდენობა გასაყიდ საქონელზე, თითოეულ კაცზე საეფისკოფოსო გადასახადის ოდენობაზე, საბაზრო ბაჟზე და მოსული გლეხის ზანდაზმულობის ვადის გავლით დაყმევებაზე.

ს ი ს ხ ლ ი ს ს ა მ ა რ თ ლ ი დ ა ნ: პირუტყვის პატრონის მიერ სხვაზე მიყენებული ზარალის ანაზღაურების, ჯარიმის გადახდის და მისი (პატრონის) დასჯაზე ჯოხის დარტყმით. დამპყრელზე ზასაკისრებელი ჯარიმის ოდენობაზე დაზარალებულის ქონებრივი ცენზის გათვალისწინებით (თუ ჯარიმა „ეწინააღმდეგება ძველ კანონებს“ იგი არ უნდა იქნეს აღებული). მრუშის, სხვაზე თვალის დამთხრელისა და ხელის მომპრეტლა დაჯარიმებაზე. პასუხისმგებლობაზე: თავის გაპობისათვის, ძვლის გატეხვისათვის და კბილის ჩაგდებასათვის. დამნაშავეის დასჯისათვის, უკეთუ მახვილით ან მურხით¹⁹ დაპირილი ლოვინად ჩაეარდება.

ს ი ს ხ ლ ი ს ს ა მ ა რ თ ლ ი ს პ რ ო ც ე ს ი დ ა ნ: სანჯაყბეგებს, სუბაშებს და მათ ხელქვეითთ „ეკრძალებათ დანაშაულის გამოუძიებლად და ბოროტმოქმედების გამოუაშკარაებლად დაიპირონ დამნაშავეები და გამოართვან მათ რაიმე და გაანთავისუფლონ (ისინი). და ვიდრე (ზემოსხენებულ პირთა მიერ) ვილაიეთის ყადის თანდასწრებით არ იქნება დამტკიცებული დანაშაული, დამნაშავეების დაჭერა და დასჯა ეწინააღმდეგება სამართალსა და კანონს“.

მითითება იმაზე თუ როდისაა ნებადართული სასამართლოში დამნაშავეის იძულებითი წესით წარდგენა. ყადის წინაშე წარდგენის (ნებართვის) გარეშე

¹⁸ М. Ш а р л ь. Мусульманское право, перевод с французского С. И. Волка. М. 1959, с. 11.

¹⁹ სხვა კანუნ-ნამეებში მურხის ნაცვლად კეტი ან შუბი წერია.

სანჯაყბეგებს და სუბაშებს ეკრძალებათ ბოროტმოქმედის ჯაჭვით შებოროკვა და სოფელ-სოფელ ტარება.

სამართლის სხვა ინსტიტუტებზე კანუნ-ნამე დუმს.

მაჰმადიანური წესით შარიათის მოსამართლე არის ყალი კანუნ-ნამეში. ყალი შემდეგი ხასიათის საქმიანობასთანაა დაკავშირებული: ყალი საჯარო ვაჭრობის მოწესობი, ყალი ნაპოვნ ტანსაცმელს აბარებს ემინს. ბოროტმოქმედის დაჭერა და მისთვის „რაიმეს“ გამორთმევა ვილაფეთის ყალის მიერ საქმის გარჩევის გარეშე აკრძალულია, ყალის მიერ ბრალის დამტკიცების გარეშე აკრძალულია ბოროტმოქმედზე ბორკილების დადება და სოფელ-სოფელ ტარება.

შარიათის სასამართლოსათვის სამართლის წყაროს წარმოადგენდა: შარიათი, ამა თუ იმ მხარისათვის სპეციალურად შედგენილი კანუნ-ნამე, მაჰმადიანურ სამყაროში გამოყენებული სამართლებრივი ხასიათის სხვა ნორმები და ჩვეულებითი სამართალი²⁰.

ქართლში მოქმედი შარიათის სასამართლოები (მოსამართლეები—ყადიები) იშვიათად მიუთითებს სამართლის მიერ გამოყენებულ კონკრეტულ ნორმაზე და ზოგადად ასე იხსენიებენ მათ: „მართალი შარიათის“ მიხედვით: „შარიათით კანონიერმა მოწმებმა“; „წმინდა შარიათის მიხედვით“ (ან „თანახმაღ“—მ. კ.) მოიკითხონ“. ერთ განაჩენში ყალის ჩაუწერია „საფიკო (მეცნიერება შარიათის კანონების შესახებ—მ. კ.) წიგნში ნათლად არის განმარტებული ნასყიდობის საბუთის უპირატესობა გირაოს საბუთზე“²¹.

სხვა დოკუმენტით, საომარ ვითარებაში ნივის დაუფლებული, შარიათის მოთხოვნით აქცევს მას თავის საკუთრებაში. განაჩენი აცხადებს: თუ ქვეყნის არეულობისას „...მავანი [მოქალაქე] ქონებას დაეპატრონა, [მეორე] შემოსხენებული მავანი [მოქალაქე] ამ ქონებაზე საჩივრს ვერ აღძრავს“²².

როგორც ცნობილია, ქართლში ოსმალობას არ გაუუქმებია ფეოდალთათვის განკუთვნილი ვადასახადები. აქედან გამომდინარე, არა მარტო ადგილობრივი მიწათსარგებლობის, არამედ სამართლის ნორმათა მოუშლელიობაცაა სავარაუდებელი.

ოსმალ-ყიზილბაშობამ ქართლში რომ ვერ მოშალა ადგილობრივი სამართალი იქედანაც ჩანს, რომ უფრო გვიან (1781 წ.) მამულზე დავის გამარჩევი სასამართლო, საჩივრის უსაფუძვლობას ასე ასაბუთებს: „...თუ ან წიგნი გქონდათ ან საბუთი... ან ოსმალობას ან ყიზილბაშობას ან სანატრელის მეფის თემურაზის მეფობაში არ ილაპარაკეთ და სამართალი არ გაიტანეთ“²³. იგულისხმება, რომ სამივე

²⁰ მუსულმანური სამართალი არა მარტო მაჰმადიან ხალხთა ადამორბივ სამართალს უწყევდა ანგარიშს და კანონმდებლობაშიც კი ვადაქონდა აქედან ზოგი რამ, არამედ სხვა ხალხთა კანონმდებლობასაც ეზიარებოდა. იხ. P. Ш а р л ь. Мусульманское право, М., 1969, с. 17, 24; М. И. Садагдар. Основы мусульманского права, М., 1968, гл. 29; არის ასეთი გამოთქმაც, რომ „შარიათი იცავს ადათს, ადათი კი შარიათს“. იხ. Г. М. Керимов. Шарият и его социальная сущность, М., 1968, с. 8.

²¹ ს ე რ გ ი ჯ ი ქ ი ა, ოსმალური იურიდიული დოკუმენტები XVIII საუკუნე... პირველი ნახევრის ქართლში („აღმოსავლური ფილოლოგია“, 1, 1969, გვ. 187).

²² იქვე, გვ. 182.

²³ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. V, გამოსცა პროფ. ი. დოლიძემ, გვ. 159, ხაზგასმად დოკუმენტებში ყველგან ჩვენია (მ. კ.).

დროში, ქართული სამართლის მოთხოვნაზე შემდგარი დოკუმენტის საფუძველზე ადგილობრივი წესით გადაწყდებოდა დავა.

ისაყ ფაშას ერთ განაჩენში ჩაუწერია: „რადგან... ხელმწიფის ბრძანება და ფირმანი ასე იყო, რომე ჩვენს დაქერაში (იგულისხმება ოსმალთა მიერ ქართლის ოკუპაცია—მ. კ.) რასაც ცაცს მამულები ხელთ ჰქონდეს ნურვის მოუშლითო“²⁴. ეს დოკუმენტი მიგვითითებს იმაზე, რომ აგრარულ სფეროში მოქმედი მუსლიმანური სამართალი, ოსმალების მიერ ქვეყნის დაპყრობის წინა პერიოდის ურთიერთობაზე აწ გრცელდება.

ქართლში აგრარულ საკითხზე დაკვირვებით ვრწმუნდებით, რომ აქ არამცთუ გაბატონდა ოსმალური მიწათმფლობელობა, არამედ იერიც ვერ შეუცვალა ფეოდალური საქართველოსათვის დამახასიათებელ მიწათმფლობელობას. აქი ოსმალური წესით მიწათმფლობელი ისეთი პირი შეიძლება იყოს, რომელიც მუჰამედის რჯულს აღიარებს და არის მხედარი.

ქართლში ასევე ფეხი ვერ მოიკიდა ოსმალური მიწათმფლობელობის ისეთმა ფორმებმა, როგორიცაა: ხასი, თიმირი, ზიამეთი, მულქი-მოურსი, ჩიფთლიქი და სხვა.

განუხორციელებლად ჩანს ოსმალური მიწათმფლობელობისათვის დამახასიათებელი ისეთი ნიშანიც როგორიცაა, ქრისტიანული ეკლესია-მონასტრების კუთვნილი მიწების გადაქცევა სავაყუფო მიწებად. ეკლესია-მონასტრები კვლავინდებურად მსხვილი მიწათმესაკუთრებად გვევლინებიან.

ქართლში ოსმალთა ბატონობის სიმძიმის განსაზღვრისას, ანგარიში უნდა ვაეწიოს, ჯერ კიდევ XVI საუკუნეში, სამხრეთ საქართველოში ოსმალთა მიერ მიწათმფლობელობისა და სამართლის დანერგვის საქმეში შექმნილ ვითარებას. უნდა გვახსოვდეს ისიც, რომ რაც XVI საუკუნის სამხრეთ საქართველოში ხდებოდა, ოსმალთა სისუსტის გამო უფრო მცირე მასშტაბებით და ადმინისტრირებით ინერგებოდა ქართლში.

სამხრეთ საქართველოს ოკუპაციის დროსაც კი, ქართველ ფეოდალთა ზოგი სამფლობელო ოსმალთა „აღწერის“ გარეშე იქნა დატოვებული და იმუნიტეტით სარგებლობდა. შეუვალობა, უპირატესად, ქართული წესით მიწათმფლობელობის და ადგილობრივი სამართლის შენარჩუნებაში გამოიხატებოდა.

მით უფრო. ითქმის ქართლის მიმართ. აქ კიდევ უფრო შეუზღუდველნი არიან ოსმალთას „შეგუებულ“ ფეოდალები. ამდენად მეტ დამოუკიდებლობასაც ინარჩუნებენ მიწათმფლობელობის, მიწათსარგებლობის და ეროვნული სამართლის გამოყენების საქმეში.

ყოველივე ზემოთ თქმული კიდევ ერთი მტკიცებულებაა იმისათვის, თუ ქართლში რატომ სცნობენ ოსმალები ქართულ საბატონებო ურთიერთობას და არც ცდილობენ მის მოშლას. იქნებ ეს იმის მიზეზი თუ შედეგი იყო, რომ ტახტზე, მათი ბატონობის პირველ პერიოდში, გამაჰმადიანებული, მაგრამ მაინც ქართველი მეფე იესე იჯდა. ხოლო მისი სიკვდილის შემდეგ ექვს

²⁴ საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Hd—3121.

ნაწილად დაყოფილ ქართლს, იყსასყ-ფავას მეთავეობით, ქართველი ფეოდალები განაგებდნენ.

ქართული სამართლის მოთხოვნის დაცვითაა გაფორმებული ოსმალთა-ყიზილბაშობის პერიოდიდან ჩვენამდე მოღწეული ათეულობით ნაყიდობის დოკუმენტი. ეს მაშინ, როცა მუსლიმანური სამართლის მიხედვით ამ ხასიათის დოკუმენტის გაფორმება ყადს ექვემდებარებოდა²⁵.

სასამართლო ორგანიზაცია და სასამართლო პროცესი. ახლა ვნახოთ როგორი სასამართლო სისტემაა ოსმალთა პერიოდის ქართლში.

აკად. ს. ჯიქია აღნიშნავს, რომ ამ დროის ქართლში შარიათის სამი სასამართლო მოქმედებს: თბილისში, გორში და თრიალეთში. სასამართლოებში ყადები მოსამართლეობენ.

ქართლში შარიათის სასამართლოს მოქმედება ეპგვარეშეა, მაგრამ ამთავეითე უნდა ითქვას, რომ მან ცხოვრებიდან ვერ განდევნა ტრადიციული ქართული სამართალწარმოება. ამდენად, აღნიშნული პერიოდის ქართლის სასამართლო ორგანიზაციაში შარიათის სასამართლო ერთ-ერთია და არა ერთადერთი.

დღესდღეობით შარიათის სასამართლოს მიერ თურქულ ენაზე შედგენილი მხოლოდ 11 დოკუმენტია გამოქვეყნებული, რომლებიც ჰუჯათეზად იწოდებიან. ისინი შარიათის სასამართლოების დავთრებიდან ანუ როგორც ისინი უწოდებენ — საჯილლათიდან ამოწერილ განაჩენთა შინაარსს წარმოადგენენ. გარდა სარეზოლუციო ნაწილისა, რომელშიც დავის გადაწყვეტის ბედზეა ლაპარაკი, ვერ ვიტყვით, რომ მათში ზუსტად იყოს დაცული თავდაპირველად საქმის გამრჩევი მოსამართლის (ყადის) ნაზრევი და დავთარში გამტარებელ (თუ მისგან ამრმწერ) პირს შემოკლებული შინაარსით არ ამოწეროს იგი. თითქოს ეს არცაა მოულოდნელი, ჰუჯათი ხომ ცნობის სახით ეძლევა საკითხის გადაწყვეტის ბედი დაინტერესებულ პირს. ეს რომ ასეა ჰუჯათში ჩაწერილი შემდეგი სიტყვებიდან ჩანს: „გადმოწერე ეს საბუთი (სასამართლოში) დაცული დავთრიდან“; „საბუთის გადმოწერის მიზეზი ის არის, რომ...“, ამა და ამ პირმა მიმართა შარიათის სასამართლოს, რომელსაც, „მოახსენა შემდეგი“ და ჩამოყალიბებულია დავის შინაარსი. ჰუჯათში ლაპარაკია იმაზე, რომ „დეფთეიდარ ეფენდის (საქმის გამრჩევი ყადის — მ. კ.) (ეს) ნათელი სიტყვები (განაჩენის — მ. კ.) მოისმინეს და სასამართლოს წინაშე თანხმობა განაცხადეს. მათივე თხოვნით საქმე ამოწერილი იქნა ისე, როგორც ეს გადაწყდა“²⁶. სხვა ჰუჯათში კი ვკითხულობთ, „მომჩივრებს... უარი ეთქვათ საჩივარზე, რაც ჩაწერილი იქნა განაჩენში, რომლის (პირი)ც გაცემული იქნა მოპასუხეზე“²⁷.

განა საქმის გამრჩევი ყადი ასე ჩასწერდა თავდაპირველად შედგენილ განაჩენშიც? კარგად სჩანს დავთრიდან ჰუჯათის ამოწერის შეუზღუდველობა, თავის სიტყვებით გადმოსცეს სასამართლოს გადაწყვეტილების აზრი. შეამციროს მისი შინაარსი, მაგრამ ისე, რომ პასუხობდეს შემდეგ კითხვებზე: განაჩენის გამოტანის დრო და ადგილი, ვინ არჩევს საქმეს, რას შეეხება დავა,

²⁵ P. Ш а р л ь. Мусульманское право. М., 1959. с. 117.

²⁶ ს. ჯიქია, ოსმალური იურიდიული დოკუმენტები XVIII საუკ. ..., გვ. 173.

²⁷ იქვე, გვ. 187.

როგორი მტკიცებულება იქნა გამოყენებული, ვინ იყვნენ სასამართლო პროცესზე დამსწრე მოწმეები, როგორ გადაწყდა დავა, ვის მიეცა დავთრიდან ამოწერილი ჰუჯათი და ვინ ამოწერა იგი.

ჩვენს ხელთ არსებული, თურქულიდან თარგმნილი დოკუმენტების შინაარსის იურიდიული ანალიზით, ჰუჯათი განაჩენი კი არა, სასამართლოს დავთრიდან ამოწერილი და დანტერესებულ პირზე გაცემული ცნობაა. ჰუჯათთანავე ზოგიერთი სრულებითაც არ ეხება სასამართლოს წესით განხილულ საკითხს²⁸. ქართულ მასალებში დაცული ცნობებით კი ჰუჯათი ყოველგვარი წერილობითი დოკუმენტია და მნიშვნელობა არა აქვს რას ეძღვნება ან ვინაა მისი გამცემი. იგი ასე მოიხსენიება: მებატონისაგან „თავდახსნილობის უჯათი“, ლალა-კულუხის გადასახადისაგან განთავისუფლების „ჰუჯათი“; გაყრის „ჰუჯათი“; მომჩივანს „არც წიგნი აქვს არც უჯათი“ — აცხადებს დოკუმენტი. ისაყ-ფაშას ხელთ ჰქონია ბეითელმანი სახლების შესყიდვის და მათი სხვაზე გადაცემის „ჰუჯათები“. კერძო პირი იძლევა „უჯათს“. სასამართლო ავალებს მოდავე მხარეს: „ისეთი უჯათი უნდა იშოვნოთ სად რამდენი დღის მიწა გიყიდნიათ ეწეროს“ და მისთ.²⁹

ამდენად გამართლებულად არ მიგვაჩნია სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული მოსაზრება იმასთან დაკავშირებით, რომ თითქოს ჩვენთვის ხელმისაწვდომ თურქულ და ქართულ ენოვან დოკუმენტებში სიტყვა ჰუჯათი განაჩენის — იდენტური შინაარსით უნდა გვესმოდეს³⁰. ასეთ განმარტებას ჰუჯათის, როგორც დოკუმენტის იურიდიული ანალიზი ეწინააღმდეგება.

ყადი ყოველთვის დავთარში ჩაწერდა განაჩენს. მოდავეებს არ ეძლეოდათ მათ ღდანი და საჭიროების შემთხვევაში იმ სახით ამოუწერილენ დაუბრუნებდნენ, როგორც ჩვენს დოკუმენტებში მოაღწიეს ჰუჯათების სახელწოდებით.

განაჩენის შინაარსს (ჰუჯათს) დავთრიდან ამოწერდა: საქმის გამარჩევი ყადი, ან სასამართლოს სხვა ყადი, ან ყადის მოადგილე. ისინი მიუთითებდნენ კდევეც თავიანთ ვინაობაზე. მაგ: „გადმოწერა... გორის ყადის მოადგილემ აპმედმა“³¹.

სამეცნიერო მიმოქცევაში მყოფ მასალების მიხედვით ოსმალთა მთელ პერიოდში, როგორც თბილისში ისე გორში ოთხ-ოთხ ყადის ვხვდებით. თრი-ალეთის ყადი არ ჩანს³². ასევე მცირედი ცნობები გვაქვს ყადის მოადგილეებზე.

განაჩენის დავთარში გამტარებელთა და მის ამოწმებ პირთა ვინაობა ორ მნიშვნელოვან საკითხებზედაც პასუხობს: შარიათის ერთ სასამართლოში, ორი ყადი მაინც მოსამართლეობდა. ყადიებს მოადგილეები ყოლიათ, რომელთა ფუნქციების გარკვევა ვერ ხერხდება.

²⁸ იხ. ს. ჯიქია, ოსმალური იურიდიული დოკუმენტები XVIII საუკ.,..., დოკუმენტები № 151. № 152 (გვ. 172—174 და 175—176): მისივე ერთი თურქული საბუთი ცხინვალის შესახებ (თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები. № 110. აღმოსავლეთმცოდნეობის სერია, 1965, გვ. 245).

²⁹ ქართული სამ. ძეგლები, ტ. IV, გვ. 661; ტ. V, გვ. 18, 61, 171, 225, 226, 342, 343; ტ. IV, გვ. 250.

³⁰ ს. ჯიქია, ოსმალური იურიდიული დოკუმენტები XVIII საუკ., ..., გვ. 167.

³¹ ს. ჯიქია, ოსმალური იურიდიული დოკუმენტები (აღმოსავლური ფილოლოგია, IV, 1976, გვ. 274).

³² როგორც აკად. ს. ჯიქიამ გადმოცა იგი თარგმნის ერთ ჰუჯათს რომელშიც თრიალეთის ყადია მოხსენიებულია.

დაეთრიდან განაჩენის შინაარსის ანუ ჰუჯათის ამოწერას მოგებული მხარე მოითხოვდა ყოველთვის, სულ ერთია მომჩივანი იქნებოდა იგი თუ მოპასუხე. ეს ბუნებრივიცაა, სწორედ მას სურს ამ დოკუმენტის ხელთ არსებობით მომავალშიც აიცილოს მოსალოდნელი გაუგებრობა.

შარიათის სასამართლო მხოლოდ სასამართლო დავების განხილვით არ იყო დაკავებული. მას სხვა ფუნქციაც გააჩნდა. ასე მაგალითად: თბილისის ყადი მუსტაფი, ვინმე აბდულ ლაჰის მოთხოვნით, დემეტრე ყაფლანიშვილზე სახლისა და მიწის ასოც ყურუშად მიყიდვის ფაქტს ადასტურებს³⁵.

სხვა ჰუჯათით შარიათის სასამართლო, ხაზინის ქონების შესყიდვის დამადასტურებელ დოკუმენტს ქმნიდა³⁶.

შარიათის სასამართლო მოდავე მხარის მოთხოვნით იხილავს საქმეს.

ჰუჯათებიდან არ ჩანს დაინტერესებულმა მხარემ სარჩელი სასამართლოს წერილობით წარუდგინა თუ ზეპირად. უფრო კი სავარაუდებელია, რომ მომჩივანი მოპასუხის თანდასწრებით ზეპირად ჩამოაყალიბებდა თავის მოთხოვნას. ჰუჯათები იუწყებიან: მომჩივანმა შარიათის სასამართლოს, მოპასუხის „თანდასწრებით მოუთხრო და ვრცლად მოახსენა შემდეგი“³⁵; მომჩივანი „გამოცხადდა სახელოვან და ღირპატივსაცემ შარიათის სასამართლოში... და შემდეგი განაცხადა“³⁶ და მისთ.

შარიათის სასამართლოში საქმის განხილვისას მოდავე ძნარეთა დასწრება აუცილებელია და რაც მთავარია მათი ურთიერთ დაპირისპირება უნდა დადგებოდა საფუძვლად „შარიათის მართალი გზით“ საკითხის გადაწყვეტას. ამიტომაცაა, რომ თითქმის ყველა ჰუჯათშია ჩაწერილი: მომჩივანმა მოპასუხის „პ ი რ ი ს პ ი რ და წინააღმდეგ აღძრა საჩივარი და განაცხადა“, ან მომჩივანმა მოპასუხის „პ ი რ ი ს პ ი რ შემდეგი განაცხადა“.

მაშაღიანი მომჩივანი შარიათის სასამართლოს მიმართავდა საქმის გასარჩევად, ქრისტიანი კი სხვა სასამართლოს წინაშეც (რაზედაც ქვემოთ გვეჩვენება საუბარი) აყენებდა საკითხს.

ჩვენს ხელთ არსებული მასალებით, შარიათის სასამართლო იხილავს, როგორც სისხლის ისე სამოქალაქო ხასიათის შემდეგი შინაარსის საქმეებს: მკვლელობაზე, დავას სხვის საკუთრებაში მყოფ სახლიდან მობინადრის გამოსახლებაზე, მესაკუთრის დავას სხვის მფლობელობაში არსებული ნივთის დაბრუნებაზე, დაგირავებული მიწიდან სარგებლის მიღებაზე, ნასყიდობაზე, დაგირავებული მიწის და წართმეული ნივთის უკან დაბრუნებაზე.

მართალია შარიათის სასამართლოს განსაზღვრული ჰქონდა მოქმედების ტერიტორია, მაგრამ დაინტერესებულ პირს შეეძლო სურვილისამებრ მიემართა არა იმ სასამართლოსათვის, სადაც თვითონ ან მოპასუხე ცხოვრობდა, არამედ იმისათვის, სადაც უფრო მოსახერხებელი იყო საქმის გარჩევა. ასე მოიქცა 1733 წელს გორის საყადიოს სოფელ შოვრეთში მცხოვრები ფარსადან ციციშვილი, რომელმაც თბილისის შარიათის სასამართლოს მიმართა იმასთან დაკავშირებით, რომ ახალციხეში მცხოვრები მოპასუხე ვალის გა-

³⁵ ს. ქ ი ქ ი ა. ოსმალური იურიდიული დოკუმენტები XVIII საუკ., გვ. 175. გარდა სასამართლო ფუნქციისა ყადის სხვა საქმიანობაზე იხ. რ. შარლის დასახ. თხზ. გვ. 116, 112.

³⁶ ს. ქ ი ქ ი ა. ოსმალური იურიდიული დოკუმენტები. XVIII საუკ., გვ. 173.

³⁵ ს. ქ ი ქ ი ა. იქვე, 172.

³⁶ იქვე, გვ. 175.

დახდის შემდეგაც არ უბრუნებს თამასუქს და უკანონო ითვისებს დაგირაგებული მიწიდან მიღებულ მოსავალს. ახლა კი მისთვის ცნობილი გამხდარა რა მოპასუხის ქალაქ თბილისში სტუმრად ჩამოსვლა, მოითხოვს საქმე თბილისის შარიათის სასამართლოში გაიჩქეს. დაკმაყოფილდა მისი მოთხოვნა და თბილისის ყადი იხდის მსჯელობის საგნად გორელი მომჩივნისა და ახალციხელ მოპასუხის დავა³⁷. ეს მაშინ, როცა ამ ორ აღმინისტრაციულ ერთეულთ სხვადასხვა შარიათის სასამართლოები ემსახურებოდნენ.

ჰუჯათებიდან არ ჩანს საქმის გარჩევისათვის რა გასამრჯელოს იღებდა სასამართლო, საქმის გამჩრევი ყადი, თუ ამ სასამართლოს რომელიმე მოხელე. ასევე არ ჩანს საქმის გარჩევის საწინდრათ რა გადახდებოდათ მოდავე მხარებს და კერძოთ რომელს.

შარიათის სასამართლო მტკიცებულებათ იყენებს: აღიარებას, ფიცს, მოწმეს და წერილობით დოკუმენტს. ჰუჯათებში ასეა მათზე ლაპარაკი: მოდავეებმა „ერთიმეორესთან პირზე დადგომით დაადასტურეს და სიტყვიერად დაამოწმეს“ ყიდვა-გაყიდვის ფაქტი³⁸.

სასამართლო იყენებს, როგორც ქრისტიანი ისე მაჰმადიანი მოწმის ჩვენებას. ზოგჯერ კი ხაზს უსვამს მოწმეთა სანდოობას და ხარისხს, რომ ისინი მიუზნრობელნი“, „დარბაისელნი“ არიან. დოკუმენტში ასევე აღნიშნულია, რომ „მოწმის სახით დაკითხული იქნენ თავიანთი სიმტკიცით ცნობილი პირნი“. მოწმეთა ასე შეფასება ხაზგასმას წარმოადგენს იმაზე, რომ ყველა მოწმის ჩვენება ერთნაირი ღირსების არ იყო.

როგორც წესი, შარიათის სასამართლოში, მარტო სადაო საკითხის მკოდნე მოწმეები კი არ გამოაყენებოდნენ, არამედ თითქმის ყველა ჰუჯათში — საქმის განხილვაზე დამსწრე მოწმეებზეა მითითებული. ეს ის ხალხია, რომლებმაც საჭიროების შემთხვევაში ზუნდა დაადასტურონ ნამდვილად ასეთი განაჩენი იყო გამოტანილი თუ არა. როცა მაჰმადიანსა და ქრისტიანს შორისაა დავა, როგორც წესი, საქმის გარჩევის მოწმეებადაც ქრისტიანები და მაჰმადიანები არიან.

შარიათის სასამართლოს მიერ გამოყენებულ ფიცზედაც საკმაო ცნობები მოგვეპოვება. სასამართლო ფიცს მაშინ აჩენდა როცა სხვა მტკიცებულება არ იყო. ჰუჯათი პირდაპირ აცხადებს: რადგან მოპასუხეს სხვა საბუთი (მტკიცებულება) ვერ წარუდგენია „მიზანშეწონილად იცვნეს ფიცი, და წინადადება მისცეს [ციციშვილს] დაეფიცა“³⁹. იქვე მითითებულია ფიცის ფორმულაზე თუ როგორი სიტყვებით უნდა მოხდეს დაფიცება⁴⁰. სხვა ჰუჯათშიც ვკითხულობთ: „აღნიშნულ მომჩივან მაჰმულს მოსთხოვეს... მტკიცე საბუთი, მან ვერ შესძლო უტყუარი საბუთის წარმოდგენა და მოსურვა, მოპასუხე დაეფიცებინათ, რომ მას ფალასკა 8 აბაზითურთ არ გამოურთმევი. აღნიშნულო ჰასან ჩავუშს (მოპასუხეა — შ. კ.) მისცეს წინადადება დაეფიცა, რადგან მან მიცემული კითხვების (ფორმულის — შ. კ.) შესაბამისად“ მართლაც დაეფიცა მომჩივანს უარი ეთქვა სარჩელზე⁴¹.

³⁷ ს. ჯიქია, ოსმალური იურიდიული დოკუმენტები XVIII საუკუნე..., გვ. 185.

³⁸ იქვე, გვ. 175.

³⁹ იქვე, გვ. 185.

⁴⁰ იქვე.

⁴¹ იქვე, გვ. 279.

სასამართლოს წინაშე, როგორც ქრისტიანი ისე მაჰმადიანი პირნი თავთავიანთი წესით იფიცებდნენ. ჰუჯათებში ჩაწერილია: სარწმუნოებით მაჰმადიანმა „მაღალი და უზენაესი ალლაჰი დაიფიცა“⁴². ქრისტიან მომჩივანს კი წარმოუთქვამს; „ვფიცავ ღმერთს, რომელმაც ჩვენ მოგვივლინა სახარება იესოსო“⁴³.

მეტად სარწმუნო მტკიცებულებას წარმოადგენდა აღიარება. მკვლელი „გამოტყდა და რამდენჯერმე აღიარა ...ლამე ჩემს სიდღერს თინიას თავში სამ ადგილას ცული დავარტყი და მოვკალიო“⁴⁴.

წერილობითი დოკუმენტის გამოყენებასთან დაკავშირებით ჰუჯათი აცხადებს, რომ მოპასუხეს სასამართლოსათვის წარუდგენია დოკუმენტი, რომელშიც გატარებული ყოფილა „ნასყიდობის შეთანხმება“⁴⁵. ასევე მომჩივანის „ხელთ არის დავთარი, რომელიც შეიცავს უტყუარ ჩამოთვლას იმ ფასიანი სხვადასხვა ნივთებისა“, რაზედაც დავაა⁴⁶.

საქიროების შემთხვევაში, სასამართლო, გარკვეულ ვადას აძლევს მოდავე მხარეს დამამტკიცებელ საბუთთა მოპოვებისათვის, მაგრამ თუ ვერ წარადგენდა „სათანადო კანონიერი ვადის გასვლის შემდეგაც“, დავა წაგებულად ჩეთვლებოდა⁴⁷.

რომელ ადმინისტრაციულ ერთეულშიც მოქმედებდა შარიათის სასამართლო, ყადიცი ისე იწოდებოდა. მაგ., „თბილისის ყადი“.

შარიათის სასამართლოს წინაშე საკითხის გადასაწყვეტად დაყენება საოკუპაციო ხელისუფლების მოხელესაც შეეძლო.

შარიათის სასამართლო ექვემდებარებოდა და ანგარიშს აბარებდა ადმინისტრაციული ერთეულის ვილაიეთის ვალს. ასე მაგალითად: თბილისის შარიათის სასამართლოს გაურჩევია რა ისეთი საქმე, რომლითაც დანტერესებული ყოფილა თბილისის ვილაიეთის ვალი. სპეციალურ მოხსენებას უკეთებს მას, თუ როგორ გადაწყვიტა დაჭა. მოხსენებითი ბარათს ვილაიეთის ვალის რეზოლუცია ადევს, ამით იგი ამტკიცებს განაჩენის კანონიერებას⁴⁸.

დოკუმენტებიდან კარგად ჩანს ისიც, რომ საოკუპაციო ხელისუფლების უმაღლეს მოხელეს თბილისის ვალს — ისაყ ფაშასაც მიუწვდებოდა ხელი ყოველგვარი სადაო საქმის განხილვაზე. უფრო მეტიც, იგი თავის სამოქმედო ტერიტორიაზე, უზენაეს მოსამართლედ უნდა გიგულვოთ.

ისაყ ფაშა, ვითარც მოსამართლე უსმენს რა მოდავეთა პაექრობას, თავის გადაწყვეტილებას განაჩენის კი არა, „წიგნის“ ან „სიგელის“ სახით აყალიბებს. რომ უფრო ნათელი წარმოდგენა შეგვექმნეს, შემოკლებით მოვიტანთ ერთი დოკუმენტის შინაარსს: „ჩვენ, დიდსა და ცამდის ამაღლებულის კელმწიფისაგან უხვად გამდიდრებულმან ბედნიერმან ვეზირმან ისაყ ფაშამ ესე მამულის წიგნი და სიგელი შეგიწყალეთ და გიბოძეთ თქვენ ჩხვიძე სეხნიას... რომე ძველადგან ღორასთავი თქვენ მოგვცემოდათ ქართველთ

⁴² ს. ქეკელია, ოსმალური იურიდიული დოკუმენტები V XIII საუკ., გვ 279.

⁴³ იქვე, გვ. 185.

⁴⁴ იქვე, გვ. 277.

⁴⁵ იქვე, გვ. 187.

⁴⁶ იქვე, გვ. 181.

⁴⁷ იქვე, გვ. 185.

⁴⁸ იქვე, გვ. 182—183 და ხელნაწერთა ინსტიტუტის თურქული საბუთების კატალოგი, № 253, № 255.

ბატონისაგან და ახლა აბაშისშვილი ავთანდილ შემოგეცილა მოხვედრი კარსა და დარბაზისა ჩვენისასა და გალაპარაკეთ და ისევ თქვენვე დაგანებით ის სოფელი თავისის მიწაწყლითა შესავლითა და გასავლითა და სასახლითა⁴⁹.

მსგავსივე შინაარსის დოკუმენტს აწერს ხელს ისაყ ფაშა 1725 წელს სხვა მომჩივნისა და იგივე მოპასუხის დავასთან დაკავშირებით⁵⁰.

1734 წლით დათარიღებულ დოკუმენტით ისაყ-ფაშა თავის „სამართალს“ ახლა სიგელს ან წიგნს კი არ უწოდებს, არამედ ბრძანებას: „ვეზირი ისპაყ-ფაშა გიბრძანებ ასლან ონანასშვილი... ახლა ორნივე ჩვენს კარზედ სამართალში მოხვედით და გალაპარაკეთ თქვენნი საჩივარი გავაშინჯეთ... ჩვენც სიმართლით შენ დაგანებით“. აღნიშნული დოკუმენტი ფაქტიურად განჩინება-ბრძანება უფროა⁵¹.

ქართულ სინამდვილეში ასეთი შინაარსის დოკუმენტები წყალობის წიგნად, სიგელად ან ბრძანებად არ იწოდებიან, ამდენად ასეთი რამ ოსმალური დოკუმენტებისათვის დამახასიათებლად უნდა ჩაითვალოს. ეს ბუნებრივია, დამპყრობელი განაჩენის ძალას ანიჭებს მის ნებას. აკი ისაყ-ფაშა ოქმითაც სწყვეტს სადაო საკითხს⁵².

ოსმალურ მოხელეთა ხელი ჩანს სასამართლო ხასიათის სხვა საქმიანობაში მაგ: 1725 წელს ერთი მეზატონის ყმის მიერ, მეორე მეზატონის ყმის შემოკვდომასთან დაკავშირებით „ბედნიერის ვეზირის ბძანებით ხალილალა ამ საქმეზე მუბაშირათ (სასამართლო მოხელედ — შ. კ.) მივიდა“⁵³. კონკრეტულად რა საქმიანობა ვასწია მუბაშირმა არ ჩანს.

ოსმალთა ერთი დოკუმენტით, ყმაზე დავის საქმე ვეზირ ქეჰ-უსუფ-ბეგს „გაუსინჯავს“, რომელიც ოქმით ავკლებს აღსრულებას გივი ამილახვარს⁵⁴.

ოსმალთა პერიოდში ფართო გამოყენება პქონდა პირშესამშლელის სახით ჯარიმის გადახდას. იგი ოსმალთა ხელისუფლის სასარგებლოდ იყო განკუთვნილი. 1733 წელს შედგენილ ნასყიდობის წიგნში მხარეები პირობას დებენ: თუ ერთმანეთს პირი უშალონ „ასის ყურღუში ჯარიმა ფაშას მივცეთ“⁵⁵. სხვა დოკუმენტითაც ვეზირისათვისაა ჯარიმა განკუთვნილი⁵⁶.

აი, სულ ის მასალა, რომლებიც გარკვეულ ცნობებს გვაწვდის ოსმალთა პერიოდის ქართლში სამართლის წყაროსა, შარიათის სასამართლოსა და ოსმალ მოხელეთა სასამართლო საქმიანობაზე.

ახლა გავსინჯოთ რა ბედი ეწია ოსმალთა პერიოდში ეროვნული სა-

⁴⁹ საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო ისტორიული არქივი, ფოხდი 1450, დავთარი 26, დოკუმენტი 16.

⁵⁰ საქ. ცსსა. ფონ. 1450, დავთ. 32, დოკ. 332.

⁵¹ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Hd—3121.

⁵² დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, ტ. 1, 1940, ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, საბუთი № 291.

⁵³ ქართული სამართ. ძეგლები. ტ. IV, გვ. 309. ხალილალა 1728 წელს ნასყიდობის მოწმეთაა დასახელებული (საქ. ცსსა ფონ. 1448, № 911).

⁵⁴ დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, ტ. 1, გვ. 218.

⁵⁵ იქვე, გვ. 237.

⁵⁶ იქვე, გვ. 240.

სამართლო ინსტიტუტებს. მოქმედებდნენ თუ არა ისინი, ან რა ფარგლებში და რამდენად დაქვემდებარენ ოკუპანტთა რეჟიმს. დავიწყით უპირველესიდან.

მდივანბეგთა სასამართლო. ოსმალთა პერიოდში მოქმედება არ შეუწყვეტია ძირძველ ქართულ—მდივანბეგის სასამართლოს. თქმულის უტყუარ დადასტურებას მდივანბეგის სახელოთი ახალ პირთა აღკურვაც წარმოადგენს. ოსმალთა დროს მდივანბეგობენ:

1. ერასტი ორბელიანი. ერასტის ეს სახელო 1703—1731 წლებში თავისი მამის-ვახტანგის შემდეგ უბყრია (იგი 1731 წელს გარდაიცვალა). ოსმალების ბატონობისას მრავალი დოკუმენტია მისი, როგორც მოსამართლე-მდივანბეგის ბეჭდით განმტკიცებული. ერასტის სასამართლო საქმიანობა იმითაც უფრო გახდა შეუზღუდველი, რომ 1727 წელს ოსმალთა ხელისუფლებამ ვითარც თავწამყვარ მოხელეს, საბარათიანოც ჩააბარა საგანმგებოდ.

2. ქაიხოსრო ორბელიანი. სამეცნიერო ლიტერატურაში დავას არ იწვევს რომ ერასტი ორბელიანის გარდაცვალების შემდეგ (1731 წ.) ორბელიანთაგან ქაიხოსრო სარდალს ებოძა მდივანბეგობა⁵⁷. ხელთა გვაქვს ქაიხოსროს მიერ ყიზილბაშობის პერიოდში გამოტანილი განაჩენებიც⁵⁸.

3. ლუარსაბ ყაფლანიშვილი (ორბელიანი). ლუარსაბი მხოლოდ ერთ დოკუმენტშია მოხსენიებული მდივანბეგად. იგი ისაყ ფაშას მიერ გაცემული წყალობის წიგნს წარმოადგენს. წიგნს ღებულობენ „...ტფილისის სამფლობელოში მყოფთა თავადთაგან პატივით გამოცხადებული ყაფლანის შვილები, სახელდობრ: მდივანბეგი ერისთავი ლუარსაბ, მისი ძმა ქაიხოსრო და ფარსადან“. დოკუმენტს აქვს შინაწერი: „ამისი ასლი თათრული ენაზე და ვთარგმნე მე პოდპოლკოვნიკმა მიჩზა აბრამ ენიკოლოფოვმა“⁵⁹. სარდალი ლუარსაბ ყაფლანიშვილი, როგორც მოსამართლე ადრეც (მათ შორის ერასტი მდივანბეგთანაც) არჩევს საქმეებს⁶⁰. მაგრამ მას ამ დროს თუ მდივანბეგის სახელო ებყრა, ამის დამადასტურებელი სხვა რამ დოკუმენტი არ მოგვეპოვება.

თუნდაც არ გავიზიაროთ ზემოთ ჩამოთვლილ ზოგიერთ პირთა მდივანბეგობა⁶¹, ის მაინც ნათელია, რომ ოსმალთამდელ უახლოეს პერიოდთან შედარებით მდივანბეგთა სასამართლო საქმიანობა არამცთუ შეწყდა (თუ გაზრ-

⁵⁷ გ. ყაშბურია, ქართული ფეოდალური ურთიერთობის ისტორიიდან. 1955, გვ. 147; თ. ენუქიძე, აღმოსავლეთ საქართველოს მდივანბეგთა ქრონოლოგიური რიგი („მრავალთავი“, ტ. 1, გვ. 308).

⁵⁸ ქართ. სამ. ძეგლები, ტ. IV, გვ. 339, 337.

⁵⁹ საქართველოს ცსსა, ფონდი 1449, საბუთი 1342.

⁶⁰ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. IV, გვ. 171, 260; საქართველოს სიძველენი, ტ. II, გვ. 249.

⁶¹ თ. ენუქიძემ თავის „მდივანბეგთა ქრონოლოგიურ რიგში“, რომელიც ზოგ რამეში არ ემთხვევა ჩვენს მასალებს (იხ. ჩვენი საკანდიდატო დისერტაცია: „სასამართლო ორგანიზაცია და პროცესის შესახებ XVIII საუკუნის II ნახევრის ქართულ-კახეთის სამეფოში“. 1965 წ. დაცულია თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკაში: ასევე ნაშრომი: „მდივანბეგთა ვინაობისა და რაოდენობის საკითხისათვის საქართველოს რუსეთთან შეერთების წინ“, (საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის „მაცნე“, 1968, № 6) ვინმე „ასლან მდივანბეგზედაც“ მიუთითა. ამ უთაროლო დოკუმენტის დათარიღება 1733 წლით მეტად საეჭვოა. დანამდვილებით შეიძლება ითქვას, ისიც რომ „ასლან მდივანბეგი“ კახეთში საქმიანობდა თეიმურაზ II მეფობაში (იხ. ქართ. სამ. ძეგლები, ტ. V, საბუთი № 384).

დაზე არას ვიტყვი), არც შემცირებულა. 1731 წელს ერასტი ორბელიანის გარდაცვალების შემდეგ ქაიხოსროზე მდივანბეგობის ბოძების ფაქტი ხომ უფრო მეტის მეტყველიცაა.

მდივანბეგები ქართული სამართლის ნორმების მომარჯვებით სწყვეტენ დავებს. მათ მიერ გამოტანილი განაჩენები ოსმალთა კონტროლისა თუ ზედამხედველობის გარეშე მიიქცევიან აღსრულებაში⁶².

მდივანბეგთა შეუზღუდველ სასამართლო საქმიანობაზე, ოსმალთა პერიოდში, სამდივანბეგო გადასახადის შენარჩუნება-გამოყენებაც მიგვანიშნებს. 1733 წლის შეთანხმების წიგნით, მხარეები პირის გასამტებლოდ „სადივანბეგოს“ გადახდას ადგენენ⁶³.

მეფე იესეს (ყულიხანის) სასამართლო საქმიანობა. ოსმალთა დაწყებდან 1727 წლამდე, ოკუპანტთა სამსახურში ჩამდგარი რენეგატი იესე სასამართლო ფუნქციასაც ანხორციელებდა. მისი „მოღვაწეობის“ ეს პერიოდი, როგორც ითქვა, ოსმალთა ბატონობის პირველ ხანად გვესახება. იმის წყალობით, რომ მაჰმადიანი იესეა ქართლის განმგე, რამდენადმე მაინც ადგილობრივი ხელისუფლებაცაა შენარჩუნებული. ეს კი უპირატესად ადგილობრივ ადამიანებს და სამართლის შენარჩუნებასაც უნდა მოასწავებდეს. თქმულს დოკუმენტებში იესეს მეფეთა-მეფეთ მოხსენიებაც უჭერს მხარს.

იესე, ოსმალთა პერიოდში უნდა არჩევდეს სხვადასხვა ხასიათის საქმეებს, რაზედაც მის მიერ გამოტანილი ზოგიერთი განაჩენიც გვაუწყებს⁶⁴.

იესე, როგორც ოსმალთა ხელქვეითი, სასამართლო საქმიანობაშიც რამდენადმე ექვემდებარება მათ და ამ სფეროშიც ზედამხედველობს მათი ნების აღსრულებას. ერთი დოკუმენტით⁶⁵ იგი მდივანბეგ ერასტი ორბელიანს ავალებს შეასრულოს ვეზირის ბერურათში (ბრძანებაში, განკარგულებაში) აღნიშნული მითითება და დახმარება აღმოუჩინოს შარიათის სასამართლო მოხელეს — მუბაშირს.

ფოდალთა სასამართლო. ოსმალთა დროს, ქართლში ცალკეული ფოდალებიც ანხორციელებდნენ სასამართლო ფუნქციას. იოანე ორბელიანს, გივი ამილახვარს და სხვებს ვეზირმა „ისაყ-ფაშამ აბაშვილი მანგლელისა და მისი ძმის ლევანის, როსტომის და გუგუნას სასამართალი“ უბრძანა ყმასა და მიზარებულ საქონელზე⁶⁶. 1730 წელს მიწასა და წისქვილზე დავის საქმეს მუხრანის ბატონი მამუკა არჩევს. მტკიცებულებად ქართული სამართლით განსაზღვრული შეგდებულ და შეუგდებელ მოწმეთა ფიცი გამოიყენება⁶⁷.

⁶² მუსლიმანური სამართალი, რომ ყოველთვის ვერ ბატონდებოდა დაპყრობილ ხელხთა სამართალზე და ადგილობრივი ჩვეულებითი სამართალიც სიცოცხლის უნარიანი რჩებოდა იხ. К о т л о в Л. Н. Становление национально-освободительного движения на арабском Востоке. М., 1975, с. 61.

⁶³ დოკუმენტი... ტ. 1, გვ. 240.

⁶⁴ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. IV, გვ. გვ. 317—323, 334.

⁶⁵ საქართველოს სიძველენი, ტ. II, გვ. 343. ოსმალთა მუბაშირის როგორც აღმასრულებლის მოქმედება ფართოდაა დაწვრილი იხ. საქ. სიძველენი. ტ. III 418—419; ქართ. სამართ. ძეგ. ტ. IV, გვ. 309.

⁶⁶ ქართ. სამართ. ძეგლები. ტ. IV. გვ. 335.

⁶⁷ იქვე, გვ. 223.

ჩვენამდე მოღწეულია ერთი ასეთი დოკუმენტიც. გურამ და ფარემუზი ფურცლებს მიწვილებს მკვლევლობასთან დაკავშირებით ხანისათვის მიუმართავთ. ამ უკანასკნელს კი საქმის განხილვა სახლთუხუცესის რევავისა და მდივან ონანასათვის ებრძანა. მათაც გაურჩევიათ საქმე⁶⁸.

კიდევ უფრო განუმტკიცებელია ოსმალობის შემცველი — ყიზილბაშთა გავლენა ქართულ სამართალსა და სამართალწარმოებაზე, რაც ახალი ოკუპანტის სისუსტით იყო განპირობებული.

1735 წლიდან, როცა ქართლში⁶⁹ ყიზილბაშობა დამყარდა და შარიათის სასამართლოები მოისპო, კიდევ უფრო მეტი გასაქანი მიეცა ქართული სამართლისა და სასამართლო ინსტიტუტების გამოყენებას. ეს ლოგიკურიც იყო. ახალ დამპყრობელს ამ სფეროში ახალი რამ ღონისძიება არ გაუტარებია. ხელთა გვაქვს ამ პერიოდის განაჩენები, რომელთა მიხედვითაც მდივანბეგი, ქართველი ფეოდალები ან ბჭეები (მედიატორები) მოსამართლეობენ. ფართო გასაქანი ეძლევა ეროვნულ სამართალს⁷⁰.

უნდა ვიფიქროთ, რომ ძველებურად მოქმედებს საეკლესიო სასამართლოც, რომელიც თავის გადაწყვეტილებას საეკლესიო სამართალზე აფუძნებს⁷¹. ასეთი განცხადებიდან არ უნდა იქნეს გაკეთებული ისეთი დასკვნა, რომ თითქოს ეკლესია-მონასტრები არ იზღუდებოდნენ. იმის გახსენებაც კი კმარა, თუ როგორ განიავდა ეკლესია-მონასტრების ქონება და შემდგომ მდგომარეობის გამოსასწორებლად როგორი ხასიათის ღონისძიების გატარება მოუხდათ საერო თუ საეკლესიო ხელისუფალთ.

აქვე უნდა ითქვას ბარემ ისიც, რომ ოსმალთა-ყიზილბაშობის პერიოდში სამოხელეო წყობილებაშიც არ სჩანს დიდი ცვლილებები. უფრო მეტიც. დამპყრობელი ძველთაგან დადგენილ რიგს მისდევს და ამა თუ იმ სახელოს შემვევიდროებით გაცემის წესსაც კი იცავს⁷².

ჩვენი დასკვნა ოსმალთა-ყიზილბაშობის პერიოდში შარიათის სასამართლოს მოქმედების, ქართული სასამართლო ორგანიზაციის, სასამართლო პროცესის და მოქმედ სამართლის წყაროსთან დაკავშირებით, მოკლედ ასე შეიძლება ჩამოყალიბდეს:

1. ოსმალთა-ყიზილბაშობამ ქართლში შეზღუდა, მაგრამ ასპარეზიდან ვერ განდევნა ეროვნული სამართალი.

2. შარიათის სასამართლო ქართული სასამართლო ინსტიტუტების ბარალელებად მოქმედებდა.

3. ოკუპაციის ხანმოკლე პერიოდი, ასევე დამპყრობელთა და დაპყრობილთა კულტურული თუ ეკონომიური დონე, არ ქმნიდა იმის რეალურ შესაძლებლობას, რომ ეროვნულ სამართლებრივ ინსტიტუტებს ასე მოკლე დროში დაეტოვებინათ ტრადიციული გზა.

⁶⁸ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. IV, გვ. 336.

⁶⁹ 1735 წლის 6/X-ს ნადირშაჰმა დაიკავა თბილისი, სადაც სეფი-ხანი დასვა განმგებ და სარდალად.

⁷⁰ ქართული სამართ. ძეგლები, ტ. IV, გვ. 337, 339, 342, 351, და სხვა.

⁷¹ იქვე, გვ. 949. ოსმალთა დროსაც უნდა მოქმედებდეს საეკლესიო სასამართლო, მაგრამ კვალი არ ჩანს.

⁷² საქართველოს სიძველენი, ტ. II. საბუთი № 442

4. უფრო მეტი ითქმის ყიზილბაშობის ბატონობის პერიოდზე. ამ დროს არ უცდიათ რაიმე სიახლე დაენერგათ კანონმდებლობასა თუ სამართალწარმოებაში.

5. ეროვნულ სამართლის ინსტიტუტთა „შეწყნარება“ დამპყრობელთა მიერ, მათს სისუსტესთან ერთად, მაჰმადიანურ სამყაროსთან ქართლის ინკორპორირების სურვილითაც იყო განპირობებული. ამდენად, ფრთხილად „ჩათრევის“ საქმესაც ემსახურებოდა იგი.

6. ოკუპაციის პერიოდში, დამპყრობელთა სამართალთან დაპირისპირებით — ქართულ ჩვეულებებზე დაყრდნობილმა სამართალმაც დადებითი როლი შეასრულა.

7. ზიტუაციასთან შეგუებისა და არსებობის შენარჩუნების მიზნით, ქართული სამართალი, შესაძლებლობის ფარგლებში, უშვებს მუსლიმანურ სამართალთან „თანამშრომლობას“.

8. სამართლებრივი ინსტიტუტების შეუქმნე დგინდება ისიც, რომ ოსმალებმა ვერ შესძლეს ოსმალური მიწათსარგებლობის და მიწათმფლობელობის დანერგვა ქართლში.

М. М. КЕКЕЛИА

ПРАВО И СУДОПРОИЗВОДСТВО В КАРТАЛИНСКОМ ЦАРСТВЕ
 ПЕРЕД ЕГО ОККУПАЦИЕЙ ИРАНО-ТУРЕЦКИМИ
 ЗАХВАТЧИКАМИ
 (1723—1747 гг.)

Резюме

В статье исследована юрисдикция шарнатского суда и его источник права, а также его взаимосвязи с национальными судебными институтами. В результате изучения данного вопроса установлено, что параллельно с мусульманским правом и шарнатским судом в Картли действовали грузинские правовые институты и судебные организации.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ეკონომიკისა და სამართლის ინსტიტუტის ქართული სამართლის ისტორიის განყოფილებამ

ՔՅՅՅԵՈՒ, ՈՅՐԵՄԵՏՈՒՆԻՆԻ, ՅՐԵՄԵՏՈՒՆԻ

ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЙ ТРУД О МЕТОДЕ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭКОНОМИКИ СОЦИАЛИЗМА

Метод политической экономики социализма. Под редакцией В. Н. Черковца,
А. А. Сергеева.—М.: Наука, 1980—374 с.

На современном этапе развития системы политической экономии социализма в условиях весьма повышенного интереса к методологическим и теоретическим работам в области политической экономии рецензируемая монография авторского коллектива в составе: Вальтуха К. К., Городецкого Е. С., Еремина А. М., Захарова А. К., Конищева В. В., Куликова В. В., Майминаса Е. Э., Покрытана А. К., Радаева В. В., Сергеева А. А., Сулова И. П., Тамбовцева В. Л., Юдкина А. И., Шехета Н. И., Черковца В. Н. представляет значительное явление в советской и вообще в марксистско-ленинской экономической литературе.

История политической экономии социализма помнит немало интересных дискуссий по тем или иным сложным и актуальным проблемам данной науки на разных этапах ее развития. Дебаты шли и вокруг отдельных методологических проблем, оспаривались те или иные подходы, но редко кто оспаривал необходимость, актуальность и важность метода политической экономии социализма в целом. Тем не менее до опубликования рецензируемой нами монографии в советской экономической литературе не было опыта такого масштабного и всестороннего изучения этой важнейшей проблемы¹. Данная работа авторского коллектива является первой в научной экономической литературе, где «каталогизированы и рассматриваются все те проблемы метода политической экономии, которые так или иначе были поставлены и были предметом дискуссии в нашей литературе в последние 15—20 лет» (с. 11) и анализ которых возможен из-за относительной самостоятельности метода политической экономии. При этом, метод политической экономии социализма изучается, не выходя за рамки единства предмета и метода политической экономии (с. 9, 58, 69).

Авторы с самого начала во введении предупреждают читателя, что в данной монографии не надо искать те методологические вопросы, которые находятся за рамками метода политической экономии: уче-

¹ Из сказанного не следует, что такие работы вообще отсутствуют. См., например: Предмет и метод политической экономии социализма. Саратов, 1974; Методологические проблемы политической экономии социализма. Л., 1976; Сулов И. П., Методология экономического исследования, М., 1974; Использование принципов материалистической диалектики в политической экономии, М., 1977 и др.

ние о предмете, задачи науки, логика исследования и т. д. (с. 7), что здесь не ставится также цель раскрыть проблемы метода политической экономии вообще. Эти вопросы изучаются в работе постольку, поскольку показывается специфика их приложения к политической экономии социализма (с. 8). Авторы с начала до конца строго придерживаются этой концепции. Отсюда следует, что монография по содержанию вполне соответствует своему названию — «Метод политической экономии социализма».

Главное достоинство монографии заключается в том, что в ней практически впервые в качестве предмета исследования взято изучение специфики метода политической экономии социализма, раскрытие существующих особенностей его применения к исследованию социализма.

В работе красной нитью проводится мысль, что метод политической экономии социализма не является самостоятельным методом анализа. Он характеризуется особенностями, обусловленными, во-первых, спецификой социалистических производственных отношений, т. е. спецификой исследуемого объекта и, во-вторых, спецификой социальной функции политической экономии социализма — способствовать построению и развитию нового общества.

Именно обусловленность особенностей метода политической экономии социализма внутренним содержанием, спецификой ее предмета рассматривается в первом разделе — «Политическая экономика социализма в системе общественных наук, ее социальные функции».

В качестве важнейших особенностей метода политической экономии социализма выделены: народнохозяйственный подход (с. 27); отвлечение от отношения товарного производства и характеристика социалистического производства как непосредственно-общественного по его коренным устоям (с. 28); вычленение подсистемы общесоциалистических производственных отношений (с. 30); обострение внимания на конкретные формы проявления экономических законов в непосредственной хозяйственной практике (с. 32).

Для уяснения особенностей метода политической экономии социализма важно правильно понимать соотношение между функциями политической экономии. В работе показано, что неразрывная связь и единство мировоззренческих и практических функций политической экономии появляются не с переходом к социализму, а осуществляются специфически при социализме под влиянием новой социальной установки политической экономии социализма (с. 36, 43).

Во втором разделе — «Диалектический и исторический материализм — методологическая основа политической экономии социализма» устанавливается историческая граница предмета политической экономии вообще и политической экономии социализма в частности, что является необходимым шагом для уяснения особенностей применения исторического материализма в анализе социалистических производственных отношений. Справедливо обращается внимание и аргументи-

руется ошибочность расширительного толкования предмета политической экономии социализма под предлогом якобы возрастания ее роли (с. 43).

Далее обосновывается зависимость структуры метода политической экономии социализма от структуры ее предмета — системы производственных отношений социализма, а в структуре метода политической экономии социализма выделяются основное (всеобщее), общенаучные (междисциплинарные) и частнонаучные (специфические, политекономические) методы (с. 56). При их рассмотрении наиболее спорными являются вопросы, касающиеся междисциплинарных методов (системный подход, метод структурных уровней и др.) В рецензируемой работе совершенно правильно указывается, что политическую экономию интересуют не эти методы сами по себе, а их применение, т. е. их конкретизация для политико-экономических исследований (с. 66).

В этом же разделе показано значение применения законов диалектики в политической экономии: закона перехода количественных изменений в качественные для изучения вопроса об единстве качественного и количественного в экономических явлениях; закона единства и борьбы противоположностей в деле уяснения источника функционирования и развития экономики и закона отрицания отрицания для решения вопросов исторической преемственности и диалектического «снятия».

Во втором разделе рассмотрены также вопросы сознательного использования экономических законов и соотношение между объективным и субъективным в политико-экономических исследованиях, развернуто обосновывается возможность и необходимость целенаправленного, сознательного совершенствования производственных отношений при социализме (с. 132).

Третий раздел рецензируемой монографии под заглавием «Принципы диалектической логики в политической экономии социализма» по насыщенности оригинальными решениями и новаторскому подходу ко многим ключевым методологическим проблемам политической экономии, на наш взгляд, представляет наибольший интерес. Одним только заглавием авторский коллектив подчеркнул свое отношение к попыткам отрицания применения диалектической логики с применением математической (формальной) логики. В этом разделе рассматриваются проблемы, не входящие ни в предмет, ни в метод политической экономии. Уместно заметить, что метод и предмет бывают только в единстве. Правда, нельзя замалчивать и того, что до конца еще не сформулирована система материалистической диалектической логики.

Заслуга авторского коллектива и в том, что логические принципы они заполнили политико-экономической материей.

Надо, видимо, согласиться с выводом, что «метод теоретического исследования и метод изложения теории — это один и тот же метод политической экономии» (с. 181) в рамках восхождения от абстракт-

тного к конкретному. Кажется неправомерными утверждения, разграничивающие метод изложения и метод исследования. Признание такого разграничения волей неволей приводит к допущению существования двух методов политической экономии. Такое допущение предполагает существование третьего метода, содержащего первые в качестве подчиненных моментов². Этим единственным методом, как общезвестно, является метод материалистической диалектики, являющийся одновременно как методом познания, так методом изложения (доказательства). Если напомнить об индукции или дедукции, то надо отметить, что и они должны быть диалектическими и что они являются только лишь моментами диалектического. Что же касается перехода от конкретного к абстрактному или от абстрактного к конкретному, то здесь можно также добавить переход от абстрактного к абстрактному, или от конкретного к конкретному. Все эти аспекты одного и того же пути — от абстрактного к конкретному.

Нам хотелось бы среди множества интересных подходов в данном разделе монографии отметить один. Это доказательство справедливости исследования социализма с позиции будущего. На самом деле, в логическом не только причина определяет следствие, но и следствие выступает в качестве момента причины.

Четвертый раздел монографии — «Общенаучные (междисциплинарные) методы исследования в политической экономии» посвящен методам структурных уравнений, экономической кибернетики, моделированию, математическим и статистическим методам с позиции, вполне соответствующей положению В. И. Ленина, что «история несет с собой и новые факты и новые способы исследования, требующие дальнейшего развития теории»³.

Особый интерес вызывает рассмотрение метода структурных уровней применительно к предмету политической экономии. Отмеченный метод не отрывается автором от диалектического метода и справедливо признается в качестве его дальнейшего развития и конкретизации.

В целом представляет значительный интерес изложение и других вышеуказанных методов, хотя не все положения авторов можно считать бесспорными.

Мы полностью согласны с авторским коллективом, что анализ, синтез, индукция, дедукция и т. п. «не заключают в себе ничего собственно политико-экономического» (с. 246) и что уделение им особого внимания способствует насаждению формальной логики в политико-экономических исследованиях. Однако, как нам кажется, данная позиция может быть понята неправильно, как отрицание правомерности их применения вообще. Во избежание такого недоразумения рассмотрение этих вопросов должно было занять определенное место.

Книга выиграла бы, если бы в ней, в отличие от других работ — монографии, учебников и т. д. — развернуто были освещены роль, зна-

² Церетели С. Б. Диалектическая логика, Тб., 1965, с. 15 (на груз. яз.).

³ Ленин В. И. ПСС, т. 4, с. 202.

чение, тенденции принципов партийности и классовости в политической экономии социализма, имея ввиду известное положение. Ф. Энгельса о том, что «коль скоро речь идет о «человеческой науке», экономической науки, то у него не должно быть идеала, он вырабатывает научные результаты, а когда он к тому же еще и партийный человек, то он берется за то, чтобы эти результаты были применены на практике»⁴.

Кажется спорным заглавие первого параграфа первой главы — «Единство всей частей политической экономии как науки о различных способах производства». Наверное, было бы правильнее вместо подчеркнутого говорить «о различных системах производственных отношений».

В монографии, в отличие от многих политико-экономических работ, подчеркнута важность системного подхода в анализе экономики социализма, однако на наш взгляд он в работе не получил полного развития.

Несмотря на всю важность сравнения противоречий в их антагонистических и в неантагонистических проявлениях, было бы неправильно утверждать о преимуществе одного противоречия перед другим (с. 89, 100). На наш взгляд, неточно также утверждение, что «неантагонистические экономические противоречия планомерно и целенаправленно осуществляются и разрешаются социалистическим обществом» (с. 102.—курсив наш). Исходя из этой позиции, получается, что не объективная действительность, а субъекты сами искусственно создают противоречия, а потом придумывают способы для их преодоления. С нашей точки зрения, следовало бы строже придерживаться правильной общей позиции монографии, что характер противоречий при социализме неантагонистический, в отличие от антагонистического характера противоречий при капитализме, и что разрешается первое в планомерно-сознательной форме, а второе в стихийно-конфликтной.

Широта охвата сложных методологических проблем, глубина их исследования, а также значимость разработки для дальнейшего совершенствования системы категорий и законов политической экономии социализма позволяет заключить, что рецензируемая монография представляет большое событие в научной жизни и окажет неоценимую помощь специалистам, занимающимся проблемами политэкономии социализма, преподавателям, аспирантам, студентам и другим заинтересованным лицам.

К сожалению, небольшой тираж издания монографии не соответствует его значению и поэтому кажется целесообразным его дальнейшее переиздание.

Г. С. Тодуа
 Д. Д. Чхиквадзе
 М. Ч. Джибути

⁴ Маркс К., Энгельс Ф., Соч., 2-е изд., т. 36, с. 170.

ვახტანგ VI სამართლის ახალი რუსული თარგმანი

1981 წლის 29 მაისს მოეწყო საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ისტორიის წყაროების კომისიისა და ეკონომიკის და სამართლის ინსტიტუტის სამეცნიერო საბჭოს გაერთიანებული გაფართოებული სხდომა, რომელზედაც განხილულ იქნა ვახტანგ VI სამართლის წიგნის ახლანაირი გამოსული რუსული თარგმანი¹.

სხდომა გახსნა კომისიის თავმჯდომარემ აკად. შ. ძიძიგულმა და თქვა: ჩვენში წყაროთმცოდნეობითს საქმიანობას მდიდარი ტრადიცია აქვს. ამ ტრადიციის სათანადო განვითარებისათვის, ჩვენი საისტორიო წყაროების გამოვლინება-გამოქვეყნების კოორდინაციის მიზნით აკადემიაში შექმნილია სავანგებო კომისია. იგი დიდი ხანი არ არის, რაც მოქმედებს, მაგრამ, ძიუხედავად სიძნელეებისა, მისი თაოსნობით და ხელის შეწყობით უკვე საკმაოდ დიდი მუშაობაა გაწეული — 25-მდე ტომი გამოიცა. თუმცა წარმატებას ნაკლებ ახლავს, მაინც მოპოვებულმა შედეგებმა მოწონება დაიმსახურა, კერძოდ სათანადო საკავშირო სამეცნიერო ცენტრების მხრივ. დღეს განსახილველი გვაქვს ვახტანგ VI საკუთარი სამართლის წიგნის ახალი რუსული თარგმანი. იგი თავისი პუბლიკაციების I ტომად გამოსცა კომისიის ქართული სამართლის ძეგლების სექციამ, რომელსაც აკად. ი. დოლიძე ხელმძღვანელობს. ამ უაღრესად მნიშვნელოვანი ძეგლის თარგმანი საქმის დიდი ცოდნით, ჩვეული გულდადებით მოამზადა და თანაც სრული სამეცნიერო აპარატით გააწყო ეკონომიკისა და სამართლის ინსტიტუტის ქართული სამართლის ისტორიის განყოფილების უფრ. მეცნიერ თანამშრომელმა, იურიდიულ მეცნიერებათა დოქტორმა დავით ფურცელაძემ. ჯერ გამოცემამდე ამ შრომაზე იმსჯელა ჩვენი კომისიის სესიამ და მას მაღალი შეფასება მისცა. „Законы Вахтанга VI“ ნამდვილი მეცნიერული გამოცემაა. მასში გათვალისწინებულია სამართლის ძეგლის პუბლიკაციის ყველა თავისებურება. იგი მნიშვნელოვან წარმატებად შეეძინა ჩვენი საისტორიო წყაროების გამოცემებს.

შემდეგ შესავალი სიტყვით გამოვიდა ინსტიტუტის ქართული სამართლის ისტორიის განყოფილების გამგე საქართველოს ისტორიის წყაროების კომისიის წევრი აკად. ი. დოლიძე.

ვახტანგ VI დიდი მოღვაწე იყო. მას განუზომელი დამსახურება მიუძღვის ქართული კულტურის წინაშე. კერძოდ, დაუფასებელია მისი დედალი ეროვნული სამართლებრივი კულტურის აღორძინება-დაწინაურებასა და თვითონ ჩვენი სამართლის განვითარებაში. ვახტანგს ეკუთვნის მისი ფართო კოდიფიკაცია. მან მოიძია, თავისი საკანონმდებლო კრებულში შეიტანა და ამით შეგვინარჩუნა ძველი ქართული სამართლის წიგნები, აგრეთვე უცხოური სამართლებრივი წყაროები, რომლებიც ძველადვე ცნობილი იყო საქართველოში. ვახტანგის საკა-

¹ Законы Вахтанга VI. Перевод, введение, примечания, глоссорий и указатели Д. Л. Пурцеладзе. Изд. «Мецниереба», Тб., 1980

ნონმდებლო მოღვაწეობის ნაყოფია აგრეთვე ისეთი დიდმნიშვნელოვანი ძეგლი, როგორც „დასტურლამალია“. ვახტანგის სამართლებრივმა მეგვიდრობამ, განსაკუთრებით მისი კორპუსის დამაგვირგვინებელმა საკუთარმა სამართალმა, აღრევე მიიპყრო მეცნიერთა ყურადღება და ითარგმნა კიდევ სხვა ენებზე. 1837 წელს იგი ფრანგულად თარგმნა მ. ბროსემ, მაგრამ, სამწუხაროდ, მისი ეს ნაშრომი დაკარგულია. ვახტანგის კრებულის XIX ს. დასაწყისის არასრულყოფილი ოფიციალური რუსული თარგმანი, რომელსაც სამსახურებრივი დანიშნულება ჰქონდა, 1887 წელს გამოიცა საჯაროდ დ. ბაქრაძის რედაქტორობითა და შენიშვნა-კომენტარებით. XIX ს. 30-იან წლებში ქართული სამართლის წიგნები ფრანგულად თარგმნა სტრასბურგელმა პროფესორმა ე. კარსტმა. მისი შრომის I და II ტომები სწორედ ვახტანგის სამართლის ტექსტსა და მის კომენტარებს შეიცავს ეს გამოცემები თანამედროვე მეცნიერების მოთხოვნებს აღარ აკმაყოფილებს. კარგა ხანია, რაც საჭირობოროტო ამოცანად იქცა ვახტანგის სამართლის ხელახლად თარგმნა და ამ გზით შეტანა საბჭოთა და უცხოურ სამეცნიერო ბრუნვაში.

ათ წელზე მეტია, რაც აღნიშნულ საქმეზე მუშაობს დავით ფურცელაძე. ამ დროის მეტი წილი მან ძირითადად ვახტანგის სამართლის რუსულად თარგმნას და გამოსაცემად მომზადებას მოახდინა. ამის შემდეგ კი იგი ვახტანგისეული კორპუსის სხვა ეროვნული სამართლის წიგნების — კათალიკოსთა სამართლის, ბაგრატ კურაპალატის სამართლისა და გიორგი V „ძეგლის“ თარგმნას შეუდგა.

ვახტანგ VI სამართლის თარგმნით და გამოცემით მან საშვილიშვილო საქმე გააკეთა. სამეცნიერო ღირსებით ეს გამოცემა ჩვენი ძეგლების პუბლიკაციებს აღემატება კიდევ.

პირველ ყოვლისა, თარგმანი შესრულებულია არა მარტო არსებული გამოცემების მიხედვით, არამედ 15-ოდე ხელნაწერის უშუალო შესწავლით და გამოყენებით. ამის შედეგად ძეგლის ტექსტის არაერთი ადგილი დადგენილია ხელახლად.

საერთოდ, თარგმანი ნათლად და, როგორც ეს სამართლებრივი წყაროს თარგმანს მოეთხოვება კიდევ, სიზუსტით გადმოგვცემს მის შინაარსს, ე. ი. კანონმდებლის აზრს, ამოხსნილია ტექსტის ბუნდოვანი ადგილები და ამასთანავე შენარჩუნებულია ძეგლის იერი და თავისებურებანი.

თანამედროვე ტექსტოლოგიის მაღალ მოთხოვნათა დონეზეა გამოცემის სამეცნიერო აპარატი. აღსანიშნავია მუხლობრივი კომენტარები და განსაკუთრებით კი გლოსარიუმი. მასში მოცემულია სპეციფიკური ქართული ტერმინების, მთელი გამონათქვამების ახსნა-განმარტება და მათი რუსული თარგმანის დასაბუთება, მითითებულია შესაბამისი სპეციალური ლიტერატურა. გლოსარიუმში, ცხადია, ასახულია არაქართული წარმოშობის ტერმინებიც, მაგალითად, ავარაკი და მისთ. ტექსტისათვის წამძღვარებულ შინაარსიან, კარგად დაწერილ შესავალში მოცემულია ყველაფერი, რაც კი უცხო მკითხველმა თარგმანის გაცნობასთან ერთად უნდა იცოდეს.

დაბოლოს, დ. ფურცელაძის ამ შრომით ჯეროვანი საძირკველი ჩაეყარა ქართული სამართლის ძეგლების რუსულად თარგმნა-გამოცემას. «Законы Вахтанга VI» ყოლა ქართული ისტორიკოსის, ფილოლოგისა და იურისტისათვის საშავილო წიგნი იქნება.

ვახტანგის სამართლის თარგმნა და გამოსაცემად მომზადება ჩვენს განყო-

ფილებში წარმოებდა. თავდაპირველი სახით თარგმანი კოლეგიურად იხილებოდა და ავტორსა, წიგნის რედაქტორს ი. ფუტყარაძესა და ჩემს შორის მისი პრინციპებისა და ცალკეული ადგილების გამო აზრთა გაცხოველებული გაცვლა-გამოცვლაც იმართებოდა. მუშაობის ბოლო ეტაპზე დ. ფურცელაძემ რედაქტორობა სთხოვა აგრეთვე ცნობილ ქართველ ისტორიკოსს, ქართულისა და რუსულის საუკეთესო მცოდნეს პროფ. გ. ჟორდანიას.

ერთ-ერთი მთავარი სადაო საკითხი სპეციფიკური ქართული ტერმინების თარგმნას შეეხებოდა, სახელდობრ იმას, რომელი მათგანი უნდა თარგმნილიყო და რომელი შეიძლებოდა, ანდა სჯობდა კიდევ, ქართული სახითვე დარჩენილიყო. ასეთებია, მაგალითად: დ ი დ ე ბ უ ლ ი, რომელსაც სიტყვისიტყვით და აზრობრივაც—*вельможа* შეესატყვისება; ს ა ხ ლ ი ს კ ა ც ი —*един*-ანდა *од-нод*მეც; ს ხ ვ ი ს შ ვ ი ლ ი, ს ა ხ ლ ი ს შ ვ ი ლ ი ს —*домочадец*-ის ანალოგიით,—*чужачадец*; ს ა უ ფ რ ო ს ო, ს ა უ მ ც რ ო ს ო, ს ა შ უ ა ლ ო —*старше-*, *младше-* და *среднебратское*; გ ა ს ა მ მ ყ რ ე ლ ო — *разделительное*.

გ. ჟორდანიას მოთხოვნით, დ ი დ ე ბ უ ლ ი დიდეულ-ადვე დარჩა, რათა სოციალური ტერმინების ერთგვარობა არ დარღვეულიყო. დანარჩენთა თარგმანის ჩვენი ვარიანტების გამო, მისივე რჩევით, წყაროების კომისია სსრ კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის რუსული ენის ინსტიტუტსაც კი შეეკითხა, მაგრამ მისგან გადაწყვეტილი მხარდაჭერა ვერ მიიღო. ამიტომ აღნიშნული ტერმინები თარგმანში ქართული სახით შევიდა.

არსებობს აზრი რომ, უთარგმნელად დატოვებული ტერმინი მეტისმეტად მრავალია. ასეთი სულ 70—80-ამდეა, მაგრამ თუ ბეჭასა და აღბუღას სამართლის ვ. დონდუასა და ი. დოლიძისეულ რუსულ თარგმანს² გავითვალისწინებთ, მაშინ აღნიშნული საყვედური მართებულად აღარ ჩაითვლება: ბეჭასა და აღბუღას სამართალი მოცულობით ვახტანგის სამართლის შესამედია და მასში უთარგმნელი ქართული ტერმინი 40-იოდება. ამასთანავე დ. ფურცელაძის წიგნს ახლავს გლოსარიუმი და მისაღებია მხედველობაში ისიც, რომ მკითხველად უპირატესად მეცნიერ-მკვლევარები ივარაუდებიან.

რაც შეეხება შენიშვნებს, ასეთი ორია.

სასამართლო ორთაბრძოლის გამოსახატავად კანონმდებელი ჯ მ ა ლ ს ა და ჯ მ ა ლ შ ი გ ა ტ ა ნ ე ბ ა ს ხმარობს, რაც მართებულად თარგმნილია *поединок*-ად (*судебный поединок*). მე-40 მუხლში ნათქვამია, „მხრობელი და იგი კაცი ჯმალმან გაასამართლოს“-ო, რაც თარგმანში გადმოცემულია სიტყვებით: «да рассудит осведомителя и того человека меч». მართებული იქნებოდა — «...рассудит... поединок».

ძიგლში ყველგან გვაქვს: მ ო ა ხ ლ ე ა ნ მ ხ ლ ე ბ ე ლ ი, მხოლოდ 234-ე მუხლშია მ ჯ ე ვ ა ლ ი: „ეინც ან თავისი მ ჯ ე ვ ა ლ ი ან მ ო ნ ა, ნასყიდი...“-ო. თარგმანი ასეთია: «...кто или свою мхевали, или раба, купивенных...» აქ მ ო ნ ა „ნასყიდ“ ე. ი. განსაკუთრებით უუფლებო კაცს, ყმას ნიშნავს და მ ჯ ე ვ ა ლ ი ც ნასყიდი, ასევე უუფლებო მოახლეა. უკეთესი იყო მ ო ნ ა პირდაპირი გაგებით *раб*-ად არ თარგმნილიყო, თორემ ერთსა და იმავე ვითარებაში მ ჯ ე ვ ა ლ ი მოითხოვს *рабыня*-დ ითარგმნოს.

² Судсбник Бека и Агбуга... Перевод В. Д. Дондуа и И. С. Долидзе, изд. АН Груз. ССР, Тб., 1960.

მოხსენებისათვის სიტყვა მიეცა*საქართველოს ისტორიის წყაროების კომისიის წევრს, კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის დიპლომატიკის განყოფილების გამგეს ისტორიულ მეცნიერებათა დოქტორს ე. ხოშტარიას.

აკად. ი. დოლიძემ სრულად დაასასიათა განსახილველი შრომის მნიშვნელობა და ღირსება. ვახტანგ VI „სამართლის“ გამოქვეყნება რუსულად, მასთანვე ასეთ მაღალ დონეზე, მთარგმნელ-გამომცემლის დ. ფურცელაძის და წიგნის რედაქტორების ნამდვილად დიდი ღვაწლია. კვლავ უნდა აღინიშნოს სხარტი, სულ რაღაც 2 თაბახიანი შესავალი, რომელიც სრულად შეიცავს იმას, რაც კი მკითხველმა აუცილებლად უნდა იცოდეს თარგმანის გაცნობისას. ჩვენი სხვა პუბლიკაციების დამცირება არ იქნება, თუ ვიტყვით, რომ წიგნის სამეცნიერო აპარატი სანიმუშოა. გულმოდგინედ დამუშავებულ გლოსარიუმში მკითხველს, მეტადრე რუს მკითხველს, შეუძლია ნახოს ყველაფერი, რითაც კი დაინტერესდება. სამავალითაა საძიებლებიც, ისინი ჩვეულებრივზე გაცილებით მეტ ცნობას იძლევიან.

საერთოდ მთარგმნელ-გამომცემელთან სადავო არაფერია. და თუ მაინც ზოგი აზრი უნდა გავუზიაროთ, ეს უფრო მხოლოდ სურვილები იქნება ვიდრე შენიშვნები.

შესავალში კონტექსტის მიხედვით თითქოს გამოდის, რომ XVIII ს. დასაწყისში ფეოდალურ-ბატონყმური წესი უკვე დრომოქმედობისაკენ იხრებოდა და ვახტანგის სამართალი კი „ჭერაც“ ფეოდალურ სამართლის წიგნს წარმოადგენდა (გვ. 14, 19). უფრო სწორედ, — იმ ხანაში ფეოდალური ურთიერთობები ჯერ კიდევ მტკიცე იყო და ვახტანგის კანონებიც მათ ზედმიწევნით შეესაბამებოდა.

ამ გამოცემის მიზანია ქართული სამართლის ძეგლი უცხო, უმთავრესად რუს მკითხველს მიაწოდოს. ამიტომ უკეთესია უთარგმნელი ქართული ტერმინირაც შეიძლება ნაკლები იყოს.

მაგალითად, ტერმინი სისხლი. ოთხიოდე ადგილას, სადაც ეს ტერმინი დანაშაულს, სისხლის დაღვრას, გულისხმობს, თარგმანში მართებულად ნახმარია кровь. სხვაგან, სადაც ლაპარაკი კომპოზიციანზეა, დატოვებულია ქართული — сисхли, თუმცა შეიძლებოდა გარმანული „ვერგელი“ ანდა სისხლის სრული შესატყვისი რუსული вира გამოყენებულიყო.

მსაჯულსა და მოსამართლეს — судья-ს შორის ძეგლში განსხვავება არა ჩანს. ამიტომ შეიძლებოდა — меаджули-ის ნაცვლად судья გვეხმარა. მართალია, ტექსტში, მაგალითად, ასეთი გამონათქვამებიც არის: „მსაჯულმან და მოსამართლემან“, მაგრამ ამ შემთხვევაში მართებელი კავშირი „და“ სხვადასხვა მნაშვნელობის სიტყვებს კი არ აკავშირებს, არამედ სინონიმებს, — „ანუ“ სავით არის.

(სიტყვა ჩაუბრუნო აკად. შ. ძიძიგურმა: დადგენილია, რომ „და“ კავშირი სინონიმებს შორისაც იხმარებოდა, როდესაც ერთ-ერთი მათგანი უცხოური ან არქაული სიტყვა იყო).

ვახტანგის დროს დიდებული თავადისაგან განსხვავებულ წოდებას არ წარმოადგენდა — დიდებული ხეთიოდ-ქვესიოდე ყველაზე წარჩინებული სათავადო სახლის პირველ პირს ეწოდებოდა. თარგმანში დიდებული-ის მაგიერ თავისუფლად შეიძლებოდა вельможа და вельмсженный-ს გამოყენება.

იმ ხანაში გლეხი იგივე რუსული *крестьянин*-ია და თვითონ მთარგმნელიც შესავალში იმოწმებს არჩილის ლექსს: „თუ ამოწყდეს გლეხი-კაცი, საქართველო დაძაბუნდა“ — «Не станет крестьянс.ва, захиреет Грузия».

უფრო რთულია ყმის საკითხი. მართალია, ამ ტერმინის სხვადასხვა მნიშვნელობა ნაჩვენებია საგნობრივ საძიებელში და გლოსარიუმშიც, მაგრამ სიცხადისათვის უკეთესი იქნებოდა თვითონ ტექსტში კონტექსტის მიხედვით ყოველ ცალკე შემთხვევაში ყმის მნიშვნელობა აღნიშნული ყოფილიყო ურჩხილებში.

ფათერაკის ვადმოსაცემად გამოდგებოდა *ненароком*, სამშობლო სათვის *родня*, სახლისკაცისათვის — *родич*, გადაბრუნებისათვის — *обездоление*.

ქართული ტერმინების ამგვარი შესატყვისებით ვადმოსაცემის სასარგებლოდ ისიც ლაპარაკობს, რომ თარგმანში უკვე გვაქვს: *მოყვასი родной и близкий*, *ბიჭი* (ხელზე მოსამსახურე) — *парень-слуга*, *მოჯამაგირე наймит* (თუმცა ეს უკანასკნელი რუსული ტერმინი თითქოს უფრო ფართო მნიშვნელობისაა), და, რაც მთავარია, ისეთი სპეციფიკური ქართული ფეოდალური ვალდებულება, როგორც *ლაშქარ-ნადირობა* იყო, ვადმოსაცემული როგორც *военно-охотничья служба*.

მაინც ყველა ეს, როგორც დასაწყისშივე ითქვა, მხოლოდ შემოთავაზება და გემოვნების საკითხიც არის, ხოლო რუსები იტყვიან „გემოვნებაზე არა დავობენ“—ო. წამოყენებული საკითხები ერთი ხელის მოსმით ვერ გადაწყდება, დინჯად დაფიქრება სჭირდება.

ერთი ესეც. „შუბის ბუდე“ (მუხ. 7) *чехол*-ს არ უნდა ნიშნავდეს, შუბის ტარის დასაყრდენად გვეგულება.

ე. ზოშტარიამ გამოთქვა აგრეთვე მოსაზრებანი დედანი ტექსტის და თარგმანის ზოგი ადგილის გამო (მაგ., „შანთი და მდულარე ორივე ერთი არის“ მ. ზ. „წყალობის ყმა“ — მ. 260).

შემდეგი მოხსენებისათვის სიტყვა მიეცა ინსტიტუტის ქართული სამართლის ისტორიის განყოფილების უფრ. მეცნიერ თანამშრომელს იურიდიული მეცნიერებათა დოქტორს გ. ნადარეიშვილს³.

ქველის პუბლიკაციის ხარისხი შედარებითი მსჯელობის საკითხია. 1954 წელს სომხეთში გამოიცა რუსულად მხითარ გოშის სამართლის წიგნი. იგი თარგმანია ა. პაპოვიანმა, ხოლო გამოცემას რედაქტორობა გაუწია ბ. არუთინიანმა. თარგმანი კარგია, მაგრამ სამეცნიერო აპარატის სიმცირის, კერძოდ, საგნობრივი საძიებლის უქონლობის გამო ამ საინტერესო წყაროთი სარგებლობა მეტად გაძნელებულია. ვახტანგის სამართლის რუსული გამოცემა ამ მხრივაც სანიმუშოა. ამას თვითონ სომეხი კოლეგები გვეუბნებიან.

დღეს, აქ უკვე ითქვა ვახტანგის საკანონმდებლო კორპუსისა და საკუთრივ მისი სამართლის წიგნის დიდ მნიშვნელობაზე, აგრეთვე ამ შესანიშნავი ქველის

³ მისი რეცენზია „სასარგებლო საქმე“ დაიბეჭდა ვახ. „ლიტერატურულ საქართველოში“, 15, V, 1981, 20.

თარგმნა-გამოცემის დროულობასა და მაღალ დონეზე. აღინიშნა ტერმინოლოგიური სირთულეებიც, ზოგი ტერმინის ამოხსნისა და რუსულად გადმოცემის სიძნელე.

ასეთი ტერმინია, მაგალითად, ჟერო. იგი განსაწმენდელ ფიცს უნდა ნიშნავდეს. ჟერო მოინახა აღრიხნდელ ძეგლებშიც, კერძოდ ბექას სამართალში (XVII ს. ნუსხა Q-206; მუხ. 63.) აქ იგი, ისევე, როგორც ვახტანგთან, ფიცის გვერდით ზოგადად იმავე მნიშვნელობით, მაგრამ რამდენადმე განსხვავებული იურით იხმარება. ძირითადად ჟერო ბუნებრივი, დაუწერელი კანონია, როგორც იგი ლათინებსა და ბერძნებს ესმოდათ. fas—საღვთო სჯული, ღვთაებრივი კანონი, ზემთაგონებული სამართალი, საწინააღმდეგოდ კაცობრივისა, ე. ი. ის, რაც ქეშმარიტად მართალია, სამართლიანია, ჟეროს პარალელს ვპოულობთ ხაშურაბის კანონებში — „ღვთივ დაჯერების“ აზრით. ვახტანგის „სამართლის“ თარგმანმა წარმოაჩინა ჟეროს დამოკიდებულება ფიცთან, მისი დაჯერებითი, დარწმუნებითი, შეჯერებითი მომენტი.

დ. ფურცელაძის თარგმანის მთავარი ღირსება დედნის ზედმიწევნით სწორ გაგებასა და გადმოცემაში მღვდმარეობს. მაგალითად, 225-ე მუხლში დადგენილია, რომ საქმე გვაქვს სამკვედროსთან, ე. ი. სამარხთან, და არა სამკვიდროსთან; 248-ე და 260-ე მუხლების შეპირისპირებით გამორკვეულია წყალობისა და ნებეირი ყმის ერთგვარობა; ძეგლის ნუსხების მითითების საფუძველზე მიგნებულია ებრაული ფიცის ფორს მულა და დაფიცების წესი, რაც სათანადოდ აისახა კიდევ სქოლიოში; ვახტანგი-231-ე და აღბუღას 81-ე და 82-ე მუხლების ანალიზით ამოხსნილია საქაცოროსაქონლის რაობა, როგორც საომარი და მამაკაცის შრომითი იარაღისა; 233-ე მუხლის ალაღისაქონელი მართებულად თარგმნილია როგორც ნამდვილად კუთვნილი და არა ვიწროდ კეთილმონაგარი (благоприобретенное) ქონება, როგორც ეს ძველ თარგმანშია; გამოკვლეულია, რომ მუქარის დათხოვა (მუხ. 228) ლიტონ მუქარას კი არ ნიშნავს, არამედ აგრეთვე გამოწვევას შესაქიდებლად, ორთაბრძოლაში.

ორიოდ შენიშვნა განსახილველი შრომის მიმართ ასეთია. პირველი ცნება-ტერმინი ივთს, რომაულ res-ს შეეხება. იგი საკუთრების ცნების ერთგვარი ზღურბლია, საკუთრების ცნება კი მფლობელობისაგან განცალკავებით, განყენებული სახით ჩვენში, შესაძლოა, არც ჩამოყალიბებულა. თვითონ ივთიც აღნიშნული სპეციალური გაგებით პირველად ვახტანგთან გვხვდებოდა (მუხ. 207, სათაური) და დ. ფურცელაძემ იგი მართებულად სწორედ вещь-ად თარგმნა. მაგრამ 167-ე მუხლის 1-ელ სქოლიოში, სადაც სიტყვა სულ იერსნივთების საკლასიფიკაცია ნიშნად ვარაუდობს, დამოწმებულია პეტრიწონის ტიპიკონი. უფრო სწორი იქნებოდა „დიდი სჯულის კანონის“ მითითება, რომლის თარგმანშიც არსენ იყალითოელმა ივთის, ანუ ქართული სამართლისათვის გვიანობამდე დამახასიათებელი საქონლის, ცნების კლასიფიკაციაც ასახა. სწორედ „დიდი სჯულის კანონი“ ვახტანგს შეუძლებელია არ სცოდნოდა.

მეორე შენიშვნა. გლოსარიუმში ნასაღი სწორად არის განმარტებული, მაგრამ კარგი იქნებოდა ამ განმარტებაში ასახულიყო ნასაღი ბაშიცი იმის ჩვენებით, რომ მისი ფუნქცია უშუალოდ სასჯელის აღსრულებას კი არ გული-

სხმობდა, არამედ უფრო ზოგადად საჯარო-სამართლებრივი ინტერესების, როგორც ახლა ვამბობთ, კანონიერების დაცვას ითვალისწინებდა.

დასასრულ, უნდა აღინიშნოს, რომ რუსული ენის ინსტიტუტის პოზიციის მიუხედავად სასურველი იქნება დამკვიდრდეს დ. ფურცელაძის მიერ ერთი წყება ტერმინებისათვის შემუშავებული თარგმანები. რომლებიც სწორად უნდა იყოს ნაწარმოები და სათანადო ცნებებს კარგადაც შეესატყვისება. ამას უჭერს მხარს აკად. ი. დოლიძეც და მათი დანერგვა პატივცემული ე. ხოშტარიას რჩევის შესაბამისი იქნება.

მოხსენების მოსმენის შემდეგ გაიმართა პაექრობა.

ი. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის წყაროთმცოდნეობის განყოფილების გამგე ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი რ. კიკნაძე: დღევანდელი განხილვით საფუძველი ეყრება ახლად გამოსული პუბლიკაციების სათანადოდ შეფასების კარგ ტრადიციას.

ვახტანგ VI სამართლის თარგმანი შესანიშნავად არის შესრულებული, ამასთანავე ისეთი რუსული ენით, რომელიც ჩვენი თაობისათვის უკვე ძნელი მისაღწევია.

დ. ფურცელაძის წიგნში ყველა არაქართული მკითხველი ბევრ საინტერესო რასმე ნახავს ქართული ეროვნული სამართლის შესახებ. მისი სამეცნიერო აპარატი შედგენილია სანიმუშოდ, სრულყოფილად, იგი მისაბაძია ისტორიკოსებისათვისაც. საძიებლები, კერძოდ სავნობრივი, ისეთ ცნებებს და შენიშვნებსაც შეიცავს, რომ ერთგვარად კომენტარს უახლოვდება. ამ მხრივ, პირთა საძიებელი მიღებულ წესსაც კი არღვევს, რომლის თანახმადაც იგი სახელების გარდა არაფერს უნდა შეიცავდეს. გამოცემა დასურათებულია და ამით მას ლაზათი ემატება.

ზოგიერთი შენიშვნა შრომის გამო ასეთია. გასაზიარებელია პატივცემული ე. ხოშტარიას აზრი. თუმცა წიგნი მასობრივი მკითხველისათვის არ არის გათვალისწინებული, მაინც მისი გაგება ჩვეულებრივ ინტელიგენტსაც არ უნდა გაუჭირდეს. მხედველობაში ძირითადად რუსი მკითხველია და ამიტომ ცალკე სიტყვები და გამონათქვამებიც, რომლებიც აპარატში ზოგან ქართულად არის მოყვანილი, ყველა რუსული ტრანსკრიფციით უნდა იყოს.

დავთარი ნაჩვენებია „არაბ., სპარს.“-ად ან ერთი უნდა იყოს, ან მეორე, — დავთარი სპარსულიდან არის.

ულაცი თურქულადაც სწორედ სახედარს ნიშნავს.

წყაროების თარგმნის პრინციპები სამართლის ძეგლებისთვისაც ძალაში უნდა იყოს, ზოგი მაინც. მაგალითად, Мтквари-ს ნაცვლად Кура უნდა ვიხმართ.

დანართები (№№ 1—3), რომლებიც ვახტანგის სამართლის სისტემას არკვევენ, საძიებლების წინ უნდა მოთავსებულიყო.

თავისი სიტყვის დასასრულს რ. კიკნაძემ ვადაცნო დამსწრე საზოგადოებას წერილი, რომელიც მან საკავშირო აკადემიის სსრ კავშირის ისტორიის ინსტიტუტიდან ისტორიულ მეცნიერებათა დოქტორის ლ. პუშკარივისაგან მიიღო: «Простите, что задержался с ответом—был в командировке в Минске, проверяли работу Института истории БССР. Вернулся и получил Ваше письмо и книгу... публикация Законов Вахтанга меня очень порадовала, прекрасный научный аппарат. Превосходны комментарий. Указатели дают возможность легко найти нужные факты, они очень и очень поле-

зны. О глоссарии мне, как неспециалисту, судить трудно, но все равно я его с интересом просмотрел. Какой гигантский труд! Какое блестящее свидетельство достижений грузинского источниковедения. После командировки в Минск это особенно бросилось мне в глаза! Поздравляю в Вашем лице редколлегию серии и комиссию по источникам истории Грузии. Еще раз спасибо Вам за книгу».

წიგნის რედაქტორი თბილისის უნივერსიტეტის შუა საუკუნეების ისტორიის კათედრის გამგე ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი გ. ურდანიას: სასურველი იყო ეს განხილვა უფრო დიდსა და ფართო საზოგადოებისათვის ადვილმისაწვდომ აუდიტორიაში, თუნდაც უნივერსიტეტის დარბაზში მოწყობილიყო. ეროვნულ კულტურასთან დაკავშირებულ ყველა ღონისძიებას ჩვენი საზოგადოება, კერძოდ ახალგაზრდობა, ცოცხლად ეხმარება. დ. ფურცელაძის წიგნი კი ამ მხრივაც დიდი მნიშვნელობის მოვლენას წარმოადგენს. ამიერიდან არაქართველ მკითხველს, როგორც რუსს, ასევე უცხოელსაც, საშუალება ეძლევა გაეცნოს ქართულ სამართლებრივ აზროვნებას მისი განვითარების ისტორიას: ზოგად ხაზებში და ვახტანგ VI კოდიფიკაციის დიაპაზონს, ხოლო ძირითადად და უშუალოდ — თვითონ მის კანონებს.

დამსწრე საზოგადოებამ მოისმინა პატივცემულ ე. ხოშტარიას და გ. ნადარეიშვილის საფუძვლიანი მოხსენებები. მე წილად მხედა პატივცემულ ი. ფუტყარაძესთან ერთად შრომის რედაქტორობა გამეწია. მაღლობა ეკუთვნით დიდად პატივცემულ აკად. ა. შანიძეს — მისი თავაზიანი წვლილისათვის და აკად ი. დოლიძეს — უფრო უშუალო მონაწილეობისათვის, რაც მათ ამ გამოცემაში მიუძღვით.

დ. ფურცელაძეს უსაყვედურებენ, უთარგმნელად გამოყენებული ტერმინების სიმრავლეს. ეს ბრალი, თუ იგი მართლაც ბრალად ჩაითვლება, რედაქტორებმაც უნდა გავიზაროთ, მხოლოდ დავის შედეგად დავატოვებინეთ მას, მაგალითად, **სისხლი** ნაცვლად **кровь**-ისა და აგრეთვე რიგი სხვა ტერმინი ქართული სახით. მისაბაძად მყავდა ჩემი მასწავლებელი პროფ. ნ. გრანციანსკი. სალიკური სამართლის ძეგლების რუსულ თარგმანში მან შეინარჩუნა არა მართო ლათინური ტერმინები (მაგალითად, **compositio**), არამედ ისეთებიც, როგორც არის თუნდაც **Wehrgeld**. ეს უკანასკნელი ქართულ ს **ი ს ხ** **ს რომ** შევადაროთ, ცხადი ვახდება რამდენად განსხვავებული და თავისებური ეტიმოლოგია აქვთ: **Wehrgeld** -ში (ანუ აგრეთვე **Wiedergeld**-ში) **Wehr**=**Mann**-ს, ე. ი. კაცს, **Geld** ფული ან ფასია, **wieder** ნიშნავს „კვლავ“.

სხვადასხვაა **გ ლ ე ხ ი ს ა** და **крестьянин**-ის ეტიმოლოგიაც: **крестьянин** იგივე **христианин**-ია, ე. ი. ქრისტიანი.

არც გეოგრაფიული სახელებია აუცილებელი რუსული. ფორმით ვიხმართ: ხიდებთან **Мтკვარი** წერია და არა **Кура**, რომელიც შეთვისებულია **თურქული** **Кур**, **Кюр**-**чай**-საგან.

საერთოდ კი დ. ფურცელაძე მეტწილად დაბეჭითებით ასაბუთებდა თავის პოზიციას და ძნელად სთმობდა მას. მაგალითად ავიღოთ მე-8 მუხლი, რომელიც „მდლარეთი“ გამოცდას აწესრიგებს. მასში ნათქვამია, „და რა აღუღდეს წყალი და გადმოზრუნდეს“-ო, რაც რუსულად, ნათარგმნია: «И как за-

КИПИТ ВОДА И ЗАКЛОКОЧЕТ». „ვადმობრუნდეს“ წყალში ჩაკიდებულ ჯვარს უნდა ეხებოდეს, მაგრამავტორი არ დათანხმდა, თუმცა მე თავის დასარწმუნებლად სახელში ცდაც კი მოვახდინე.

(დ. ფურცელაძემ სიტყვა ჩაურთო: ერთი მეც უნდა ვცადო, თუმცა მხედველობაში ძლიერი დუღილია და ამბობენ, „წყალი დულს და თუბთუბებს“. — დულს და გადმოდულსო“. ჯვარიც ამის გამო წყალთან ერთად უნდა ბრუნავდეს).

ახლა ვერ მოხერხდა, მაგრამ იმედია ვახტანგის კანონების ეს თარგმანი მალე შეორედაც გამოიცემა და მაშინ სასურველია თარგმანის გვერდით ქართული დედანიც დაიბეჭდოს.

*

წიგნის რედაქტორი ინსტიტუტის სახელმწიფო და საერთაშორისო სამართლის განყოფილების გამგე იურიდიულ მეცნიერებათა კანდიდატი ი. ფუტყარაძე: დავით ფურცელაძეს მაღლობა ეკუთვნის იმ დიდი ღვაწლისათვის, რაც მან ჩვენს ეროვნულ კულტურას დასდო მრავალსაუკუნოვანი და მდიდარი ქართული სამართლის ისტორიის უძვირფასესი და უმნიშვნელოვანესი, თავისი მოცულობით, შინაარსით — მრავალფეროვან საზოგადოებრივ ურთიერთობათა მოწესრიგებითა და საკანონმდებლო ტექნიკის დონით გამორჩეული ძეგლის — ვახტანგ VI სამართლის რუსული პუბლიკაციით. დ. ფურცელაძის დამსახურება ეროვნულ ფარგლებს სცილდება კიდევ, უფრო ფართო ღირებულებისაა. განსახილველი გამოცემით მნიშვნელოვნად გაფართოვდა ძველი ქართული სამართლებრივი კულტურის ასპარეზი, მსოფლიო მეცნიერულ ბრუნვაში ჩაერთო ისტორიულ-შედარებითი სამართალმცოდნეობის თვალსაზრისით მეტად საინტერესო და უხვი მასალის შემცველი ვახტანგისეული სჯულების ახალი თარგმანი, რომელიც შესრულებულია თანამედროვე მოთხოვნათა დონეზე. თარგმანს ახასიათებს განსაკუთრებული სიზუსტე, დედანთან ზედმიწევნითი სიახლოვე. მასში იგრძნობა ორიგინალის თავისებურება, მოქნილად გამოყენებულია ისტორიულ-იურიდიული ტერმინოლოგია. ბევრი ადგილი ახლებურად და მართებულად არის გაგებულ-გააზრებული. ამასთან, უაღრესი მეცნიერული კეთილსინდისიერებით არის აღნიშნული წინამორბედ მთარგმნელთა თუ სხვა ავტორთა დამსახურება და მოსაზრებანი. თარგმანი აღჭურვილია სრულყოფილი — სანიმუშო და ყოველმხრივი საიმედო სამეცნიერო აპარატით: ძეგლში ტერმინის ხმარების არც ერთი შემთხვევა არაა გამორჩენილი, ყველა ფორმა ზუსტადაა აღნუსხული და გამოტანილი საძიებელში.

განსახილველ თარგმანს, შეიძლება ითქვას, რამდენადმე საეტაპო მნიშვნელობაც ენიჭება — იგი ერთგვარად განსაზღვრავს შემდგომი ამგვარი თარგმანების სპეციფიკას. თარგმანი ძირითადად ორი პრინციპის მიხედვით შეიძლება — შედარებით თავისუფლად ანაღა ზუსტად, ზედმიწევნით. რამდენადაც საქმე სამართლის ძეგლის, კანონის თარგმანს შეეხებოდა, უპირატესობა მეორე გზას, დედანთან სიახლოვეს და მისი თავისებურების შენარჩუნებას მიეცა, თუნდაც ზოგან რუსულის სტილისტიკური სრულყოფილების ხარჯზე. თარგმანი რაც უნდა ზედმიწევნითი იყოს ახსნა-განმარტებითს ელემენტს მაინც შეიცავს ამავე დროს, თვითონ სამართლის მცნიერება და პრაქტიკაც კანონის ახსნა-განმარტების თითქმის 20-მდე ხერხს იყენებს (სიტყვასიტყვითს, გრამატი-

კულს, დოქტრინალურს, ისტორიულს, ლეგალურს, ლოგიკურს, შეზღუდვითს, განვრცობითს, სისტემატიკურსა და ა. შ.). აქედან ცხადი ხდება სამართლის ძეგლის თარგმანს როგორი სიზუსტე მოეთხოვება. იგივე გარემოება საზღვარს უდებს ორიგინალური ტერმინების თარგმანსაც. ამიტომ ძნელია პატივცემული ე. ხოშტრიაის ყველაფერში დავეთანხმოთ. მისი წინადადებების ნაწილი შემდგომ გამოცემებში ალბათ გათვალისწინებული იქნება, მაგრამ ზოგი ახლაც უნდა უარყოთ. მაგალითად, რუსულ *виря-ს* ი ს ხ ლ ი ს არათუ სრულ, არამედ საერთოდ შესატყვისად ვერ მივიჩნევთ, რადგან *виря* საჯარო სამართლებრივი ფულადი ჯარიმა იყო ძირითადად თავისუფალი კაცის მკვლელობისათვის, ს ი ს ხ ლ ი კი უფრო ფართო გამოყენების სანქციას წარმოადგენდა და მთლიანად დაზარალებულს ეძლეოდა. არ იქნებოდა გამართლებული მ ს ა ჯ უ ლ ი ს თარგმანა *судья-დვე* მოსამართლის აგან განსხვავებულად. არასათარგმნელი ტერმინები შეიძლება სხვაც დასახელდეს.

ზოგ შენიშვნას გამოცემის გარეგანი მხარე იმსახურებს. ქართული სამართლის ძეგლის პუბლიკაციას აუცილებლად ქართული თავფურცელიც უნდა ჰქონოდა. აგრეთვე: „საქართველოს ისტორიის წყაროების კომისიის“ გამოცემათა ნომერი „22“, კომისიის შემადგენლობა, „ქართული სამართლის ძეგლების“ სერიის ტომების ნომერი „I“, აღნიშნული სერიის რედაქტორი და წიგნის უშუალო რედაქტორები, — ყველა ეს ცნობა ისეა განლაგებული, რომ ადვილი გასარკვევი არ არის რა მეტ-ნაკლებ კავშირშია ისინი სახელდობრ ამ გამოცემასთან.

დაბოლოს, «*Законы Вахтанга VI*» „ისეთი წიგნია, რომელიც მკითხველთა ფართო წრეს გულისხმობს და ერთი-ორი წლის ვარაუდით არ უნდა გამოიცემოდეს. ამიტომ 3000-ანი ტარაყი მისთვის ძალიან მცირეა — წიგნი უკვე აღარ იშოვება.

ინსტიტუტის სამართლის სექტორის თანამშრომელი საქართველოს სსრ მინისტრთა საბჭოს იურიდიული განყოფილების გამგე იურიდიულ მეცნიერებათა კანდიდატი გ. ტყეშელიძე: წიგნის შესავალში ავტორი ამბობს, რომ „ვახტანგის კორპუსი მთელი აღმოსავლეთი საქრისტიანოს სამართლებრივი ძეგლების ღირსშესანიშნავ კრებულს წარმოადგენს. ხოლო თვითონ მის კანონებს უეჭველად თვალსაჩინო ადგილი ეკუთვნის სხვა ფეოდალურ კანონმდებლობათა შორის. ისინი (ვახტანგის კანონები) უაღრესად საყურადღებო საკვლევადიებო საგანია სამართლის საერთო ისტორიისა და შედარებით-ისტორიული სამართალმცოდნეობისათვის“ (გვ. 25). მაგრამ მათი ღირებულება ამით არ ამოიწურება. შეიძლება დარწმუნებით ითქვას, რომ ვახტანგის სამართლის ახლანდელი თარგმანი გზას უხსნის მას საერთოდ სამართლის მეცნიერებაში და იგი დაიჭერს მასში ღირსეულ ადგილს როგორც, ერთი მხრივ, ბევრი საკვლევითი პრობლემის შემცველი, ხოლო, მეორე მხრივ, წყარო, რომელიც ძვირფას მასალას იძლევა მრავალი საერთო-სამართლებრივი ინსტიტუტის, მისი კონსტრუქციის ისტორიულად ჩამოყალიბების წარმოსაჩენად და გასათვალისწინებლად.

თბილისის უნივერსიტეტის სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიის კათედრის გამგე იურ. მეცნ. დოქტორი, პროფესორი ივ. სურგულაძე: ვახ-

ტანგ VI სამართლის განსახილველ თარგმანში დაძლეულია დიდი სირთულე, რომელიც ნაკლებად ცხადი, ბუნდოვანი ადგილების ახსნასა და გამართულად წარმოდგენას გულისხმობდა. ჩვენს გამოქვეყნებულ რეცენზიაში⁴ ნაჩვენებია ისეთი ადგილები. იქვე აღნიშნულია, თუ ზოგიერთი მათგანის გაგებაში განსხვავებულ თვალსაზრისზე ვდგავართ. რეცენზიაში ნათქვამის აქ გამეორება ზედმეტი იქნება, იკმარებს ერთი სხვა, რეცენზიაში განხილულის ანალოგიური შემთხვევა წარმოვადგინოთ. 70-ე მუხლი ქმრიან ქალთან უშუდგვო „გააშიყებას“ ენება, ხოლო სანქციას მხოლოდ „მაჰანკლისათვის“ აწესებს, თუმცა მაჰაკლობა მანამდე ნახსენებიც არ ყოფილა. ამრიგად, გამოდის, რომ მთავარ დამნაშავეს, თვითონ გამაშიყებელს, სასჯელი არ ედება. ასეთ აშკარა ხარვეზს გამართვა სჭირდებოდა. მაგრამ დამაფიქრებელი და საკამათო ადგილები სულ რომ არ იყოს, არც ის შეიძლება და, უნდა ითქვას, არც ივარგებდა, — ქეშმარიტება მსჯელობაში ირკვევა: საერთოდ კი უნდა ვალიართ, რომ დე ფურცელადის წიგნის გამოცემით საშვილიშვილო საქმე გაკეთდა.

რასაკვირველია, სასურველი იყო ძეგლის გამოცემა ქართულ-რუსულად, მაგრამ, სამწუხაროდ, დედნის აკადემიური, ყველა ან უმრავლესი ნუსხით დადგენილი ტექსტი ჯერ არ გავაჩნია. ასეთი მუშაობის განხორციელება კი წარმოგვიდგენდა ვახტანგის სამართლის სახეს მისი საუკუნუნახვერიანი მოქმედების განმავლობაში.

თბილისის უნივერსიტეტის სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიის კათედრის წევრმა იურიდიულ მეცნიერებათა დოქტორმა, პროფესორმა გ. კე-კელიამ აღნიშნა ვახტანგ VI სამართლის რუსულად თარგმნისა და გამოცემის დიდი მნიშვნელობა. მისი აზრით, კარგი იქნებოდა შესავალში, თუნდაც რამდენიმე ლიტყვით, ნაჩვენები ყოფილიყო გზა, რომელიც ქართულმა სამართალ-შემოქმედებამ XVIII საუკუნეში, ვახტანგის შემდეგ, განვლო, ხოლო გლოსარიუმში ცოტა უფრო გაშლილიყო ბჭის ცნების შინაარსი და ტერმინ მოსამართლის ძველი გაგების როდინდებობის საკითხი.

პაექრობის დასასრულს თავისი შთაბეჭდილება გამოთქვა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების აკადემიკოს-მდივანმა აკადემიის წევრ-კორესპოდენტმა ა. აფაქიძემ. მან დადებითად შეაფასა ის ფაქტი, რომ ინსტიტუტის ქართული სამართლის ისტორიის განყოფილებაში გაიშალა საქმიანობა ჩვენი სამართლებრივი ძეგლების თარგმნა-გამოცემისა და ამით ეროვნული კულტურის ჯეროვანი წარმოჩენისათვის, აღნიშნა, რომ ამ საქმიანობას ყოველნაირად ხელი უნდა შეეწყოს; აგრეთვე გამოთქვა კმაყოფილება წიგნის განხილვის ნამდვილად მეცნიერული და მაღალი დონის გამო. მისი შენიშვნით, შესავალში, იქ, სადაც ნათქვამია, რომ ქართული სახელმწიფოებრიობა ძველი წელთაღრიცხვის II—I საუკუნეებში წარმოიშვა, საჭირო იყო ამ ცნობის წყაროს მითითება.

⁴ „ვახტანგ VI სამართლის წიგნის ახალი რუსული თარგმანის გამო“, ეურნ. „საბჭოთა სამართალი“, 1981, 1.

პაექრობის ყველა მონაწილემ მხარი დაუჭირა წინადადებას, რომ დ. ფურცელაძის წიგნი წარდგენილ უნდა იქნეს სამეცნიერო შრომებისათვის დაწესებული შესაფერისი სახელობითი პრემიის მოსაპოვებლად.

საბოლოოდ სიტყვა წარმოთქვა დ. ფურცელაძემ: წიგნის განხილვა დღევანდელი კრების მიერ ისეთი საბუთიანობით და კეთილმოსურნეობით წარიმართა, რომ სათქმელად თითქმის ისლა რჩება, გულითადი მადლობა მოვახსენო ყველას, ვინც თავისი აზრის გაზიარებით პატივი დავედო, და ვისმა დასწრებამაც ჩვენი საქმისადმი საზოგადოების გულისხმიერი დამოკიდებულება გაგვიძლავნა.

რჩევა წინადადებანი, რაც დღეს გამოითქვა, მეტად ყურადსაღებია. ზოგ რასმე აქედანვე ვიზიარებთ. მაგრამ ბევრი საკითხი აგრე იოლად, ახლანდელი პაექრობითვე ვერ გადაწყდება, და როგორც პატივეცემულმა ე. ხოშტარიაშვილმა ბრძანა კადევ, კვლავ ბეჭითი დაკვირვება და თათბირი სჭირდება. და თუ მაინც ცოტა რამ საპასუხო ახლავს არის, მაინცდამაინც შედაეებად ნუ ჩამოგვეერთმევა,—ან იმისათვის იქნება, რომ საქმის სირთულეს ალღო აეღოს, ანდა განმარტებად ითქმის.

წამოჭრილ საკითხებს შორის მთავარი და ყველაზე დასაფიქრებელი ქართული ტერმინების თარგმან-უთარგმნელობის საკითხია, რომელიც პატივეცემული ე. ხოშტარიაშვილის მოხსენების კვანძს წარმოადგენს.

ჯერ ორი ზოგადი მოსაზრება ამის თაობაზე. უთარგმნელად დატოვებულ 76 ტერმინს შორის ძლივს 12—15 გამოირჩევა, რომ შეიძლებოდა ცოტად თუ ბევრად უვნებლად თარგმნილიყო, ეს კი, იმავე რუსების თქმისა არ იყოს, „ამინდს არ დაგვიყენებდა“. მეორე მხრივ, ძსიც გადასაწყვეტია, საერთოდ რა სჯობია, ის, რომ შინაარსი იოლად აღიქვებოდეს და ტერმინების საგანგებოდ ჩაკვირვებას არ მოითხოვდეს, თუ მკითხველი დროდადრო იძულებული უნდა ხდებოდეს გლოსარიუმს მიმართოს.

ახლა სულ ორიოდე მაგალითი. ძეგლში მსაჯული სულ ექვსგანა ვეექვს: ერთგან ღმერთზია ნათქვამი და ერთხელაც ქვეყნის უზენაეს ხელისუფალზი; დანარჩენ შემთხვევებში ან „მეფე“ — „ბატონთან“ ანდა „მოსამართლესთან“ ერთად, მეტწილად „და“-თი დაკავშირებულად იხსენიება. მისი მოსამართლისაგან გამოირჩევა მართლაც აღვილი როდია და უკვე ამიტომაც სჯობია *судья*-დე არ გადმოიციეს. ხოლო მთავარია მე-5 მუხლის კონტრასტი, „სამართალში თუ უფროსმა მოსამართლემ (—მდივანებგმა, სერთოდ სასამართლო კოლეგიის თავმჯდომარემ?) და მსაჯულმან არ კითხოს...—ო. რუსულად ეს გამონათქვამი, თუ ორსავე ტერმინისათვის *судья*-ს გამოვიყენებდით, იქნებოდა: „... старший судья и (или?) судья...“ და მაშინ სამართლის საბუთის გარეშე მსაჯულს რაღაც დაბალი ხარისხის, ხელქვეითის მოსამართლედ დაგსახავდით.

გლები რომ *крестьянин*-ად თარგმნილიყო, ძირითადი სოციალურ ტერმინების წყებაში ეს ერთდღერთი გარუსტლება იქნებოდა და ცრთვანობას დაარღვედა: თავად—азнаур—мсахур—крестьянин!

ფათვრაკი, ვითარცა ბრალის წრის თავისებური ცნება, გაუფრთხილებლობას, უფრო მსუბუქ გაუფრთხილებლობას, და შემთხვევას —

casus-ს მოიცავს. იგი ძველთაძველი წარმოშობისაა, ი შო ბ რ ი ვის ხით უკვე ექვთიმე მთაწმიდელის „მცარე სჯულის კანონ-შია ჩამოყალიბებული და ქართულ სამართალს ბოლომდე გამოჰყვა. ახლა მისი თარგმანა ზედმიწევნით შესატყვისის უქონლად, მეტადრე ისეთი ყოფითი სიტყვებით, როგორცაა ненароком, нечаянно, და მისთ., ჩვენი ერთგული სისხლის სამართლის ამ ნიშანდობლიობის წაშლა იქნებოდა.

მართალია, лишение состояния и отечества-ს ტრამინად სისხარტე აკლია, მაგრამ обзвонение გაღარბების მხოლოდ ცალმხრივი თარგმანი იქნებოდა, რადგან ეს სასჯელი ღარბობა-ყარბობას, ე. ი. გაძევებას, გადახვეწას, გადაკარგვას, უთვისტომობასაც შეიცავს.

სასამართლო ორთაბრძოლის დროს სალოცავი „წიგნი“ „ყელზე ან შუბის ბუდესთან შეაბან“-ო (მუხ. 7). შუბის დასაყრდენ „ბუდეს“ რუსულად башмак-ი ეწოდებოდა, მაგრამ იგი უზნავთან იყო და ლოცვის შუბმა ან „ყელზე“, ან უზნავთან, ფეხთან ცოტა არ იყოს გვეჩოთირა, თუნდაც чехол-ის მაგივრად гнездо გვეხმარა, რომლითაც დალი (Лаль, I) ამ башмак-ს განმარტავს.

პატივცემულ აკად. ი. დოლიძეს გამონათქვამში „კალმან გასამართლოს“—„да рассудит... меч“ (მუხ. 40) меч-ის ადგილას поединок-ი უჩრევნია, რადგან „კვბალში გატანება“ სასამართლო ორთაბრძოლას — поединок-ს ნიშნავსო. მაგრამ პატივცემულ მ. კეკელიას დასაჯლეთ საქართველოში დამოწმებული აქვს „შუბზე... გატანება“ და აგრეთვე — „შუბმა ამართლოს“-ო. მაშასადამე, ს. სამართლო ორთაბრძოლა გაიზრებოდა და ითქმოდა შესაბამისი საჭურჭლის მიხედულობით. ესეც არ იყოს, „კვბალმან (შუბმა) გასამართლოს („ამართლოს“) მართლმსაჯულებითი ხატოვანი თქმაა.

პატივცემული ივ. სურგულაძის რეცენზიაში განხილული საკითხების გამო ჩვენ, იმედია, კიდევაც გვექნება შემთხვევა ერთმანეთს ვესაუბროთ, ახლა კი აქ მყოფი საზოგადოების საუწყებლად მოტანილი 70-ე მუხლის თაობაზე ვიმსჯელებთ, მით უფრო, რომ იგი როგორც დედნის თითქოსდა გაუმართავი ადგილი ერთგვარად დამახსიათებელია. მართალია, აღნიშნული 70-ე მუხლი თვითონ გამარწიებლის პასუხისმგებლობზე არას ამბობს, მაგრამ მომდევნო 71-ე სხვისი ცოლთან „გააშოყებასე“ ეხება და სამ შემთხვევას ასახავს: 1. „აშოყობას“ სქესობრივი კავშირიც მოჰყვა და ქმარი მოღალატე ცოლს გაეყარა — მოაშოყემ „მთელი“ სისხლი უნდა გადაიხადოს; 2. „აშოყობას“ ცოლის „წაგვრაც“ დაერთო — სანქციად მაინც „მთელი“ სისხლია; 3. თუ მოაშოყემ „აშოყობა“ კი აღიარა, ხოლო მისი უშედეგობა (მუხ. 70) ფიცით დაამტკიცა, „ბოზობის ნახევარი სისხლის“ გადახდა უწევს და, ამრიგად, კანონმდებელს იგი დაუსჯელად არ დაუტოვებია.

ვახტანგის სამართალი რედაქციულად უნაკლო არ არის, კანონმდებელი მკაცრ სტილისტიკურ დებეწილობას არ მისდევდა; ჩვენი სამართლის ძეგლები, და მათ შორის ვახტანგის სამართალიც, ყოველდღიური, იმ დროის, ვახტანგი იტყოდა, „მსოფლიოს სიტყვით“-აც კია დაწერილი. ამასთანავე ძველი საკანონმდებლო ტექნიკა თავისებურია, ახლანდელისაგან მნიშვნელოვნად განსხვავდება. სახელდობრ მას ახასიათებს კაზუსურობა და ამის გამო ხდება ხოლმე, რომ ერთი ნორმა რამდენსამე მუხლით გამოიხატება. ყველა ეს გარემოება მხედველობაში უნდა გქონდეს, როცა ესა თუ ის მოწესრიგება გაუმართავად ან ბუნდოვნად ძნელგასაგებად გვეჩვენება. უთუოდ თავის დროზე მისი შინაარსი

მეტწილად არაეის დაეჭვებდა. ძველი კანონის სწორი გაგებისათვის, რამდენადაც შესაძლებელია, იმ დროის ვითარებაში უნდა ვდგებოდეთ, მაშინდელ მართლშეგნებასა და ურთიერთობათა ხასიათს ვითვალისწინებდეთ.

პატივცემულმა აკად. წევრ-კორ. ა. აფაქიძემ ქართული სახელმწიფოებრიობის სიძველის დამადასტურებელი ლიტერატურული წყარო მოგვკითხა. ეს არის აკად. გ. მელიქიშვილისეული ნაწილი „საქართველოს ისტორიის ნარკვევების“ I ტომისა, სადაც დასკვნის სახით წერია, „ამრიგად, ძველი კოლხეთის სამეფო, რომელიც XI—VIII სს. არსებობდა ქართველი ტომების უძველეს სახელმწიფოებრივ ერთეულს წარმოადგენდა“-ო (გვ. 389).

დასასრულ, გვინდა კიდევ ერთხელ, დღევანდელი თავყრილობის წინაშე, გულითადი მადლობა მოვახსენოთ ჩვენს მხცოვან მეცნიერს აკადემიკოს ა. შანიძეს მისი გულისხმიერი რჩევა-დარიგებისათვის, აკადემიკოსებს შ. ძიძიგურსა და ი. დოლიძეს იმ ამავისათვის, რაც ჩვენი ნაშრომის გამოქვეყნებაში მიუძღვით, აგრეთვე წიგნის რედაქტორებს პატივცემულ გ. ჟორდანიასა და ი. ფუტყარაძეს, რომელთა თანამშრომლობაც მუდამ კეთილსახსოვრად გვექნება.

*

დასასრულ, აკად. ი. დოლიძემ მოკლედ შეაჯამა პაექრობის მიმდინარეობაში გამოთქმული მოსაზრებანი.

გ. ბურაშვილი

სხალი წიგნები:

- ა. გუნია, მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესის ეკონომიკური პრობლემები საქართველოში.
- დ. დიასამიძე, სკკპ XXVI ყრილობა საკლმურნეო საკუთრების საერთო სახალხოსთან დაახლოების გზების შესახებ.
- ა. ჯიბუტი, თ. ქოჩიაშვილი, აგროსამრეწველო სინთეზის სოციალურ-ეკონომიკური წედვები.
- ხ. დარისპანაშვილი, წმინდა შემოსავლის წარმოების, განაწილებისა და გადაწილების რეგიონალური თავისებურებანი.
- ი. რუბინშტეინი, სამეცნიერო დაწესებულებათა საქმიანობის ეფექტურობა. შეფასების კრიტერიუმები და მაჩვენებლები.
- კაპიტალურ დაბანდებათა კვლევარბოების ეკონომიკური ეფექტურობის რეგიონალური პრობლემები; ავტორთა ჯგუფი.

სერის უახლოეს ნომრებში დაიბანაფება:

- ა. ბრეგვაძე, საქართველოს საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის ეკონომიკური კავშირები მოძმე სოციალისტურ რესპუბლიკებთან.
- მ. ჯიბუტი, ღირებულების კანონი და საერთოკომუნისტური ეკონომიკური კანონები.
- ბ. კუნიცკა-მიხალსკა, თავისუფლების აღკვეთასთან დაკავშირებული სისხლისსამართლებრივი ღონისძიებანი პოლონეთის სახალხო რესპუბლიკაში.
- ნ. ბაჩილავა, შობადობაზე მოქმედი დემოგრაფიული ფაქტორები საბჭოთა საქართველოში.
- ხ. როგავა, კანონიერების განმტკიცების საკითხისათვის.
- მ. კვარაცხელია, ჭალაჭ თბილისის მრეწველობის დარგობრივი სტრუქტურის საკითხისათვის.
- ს. გელაშვილი, მოსახლეობის მოთხოვნა და მისი პროგნოზირება.
- რ. ხაჩატუროვი, პროცესუალური სამართლის ნორმები X საუკუნეში დადებულ რუსულ-ბიზანტიურ ხელშეკრულებებში

6 28/14 6

დასი 85 კაპ.

ინდექსი

76196

